E17 256.
II

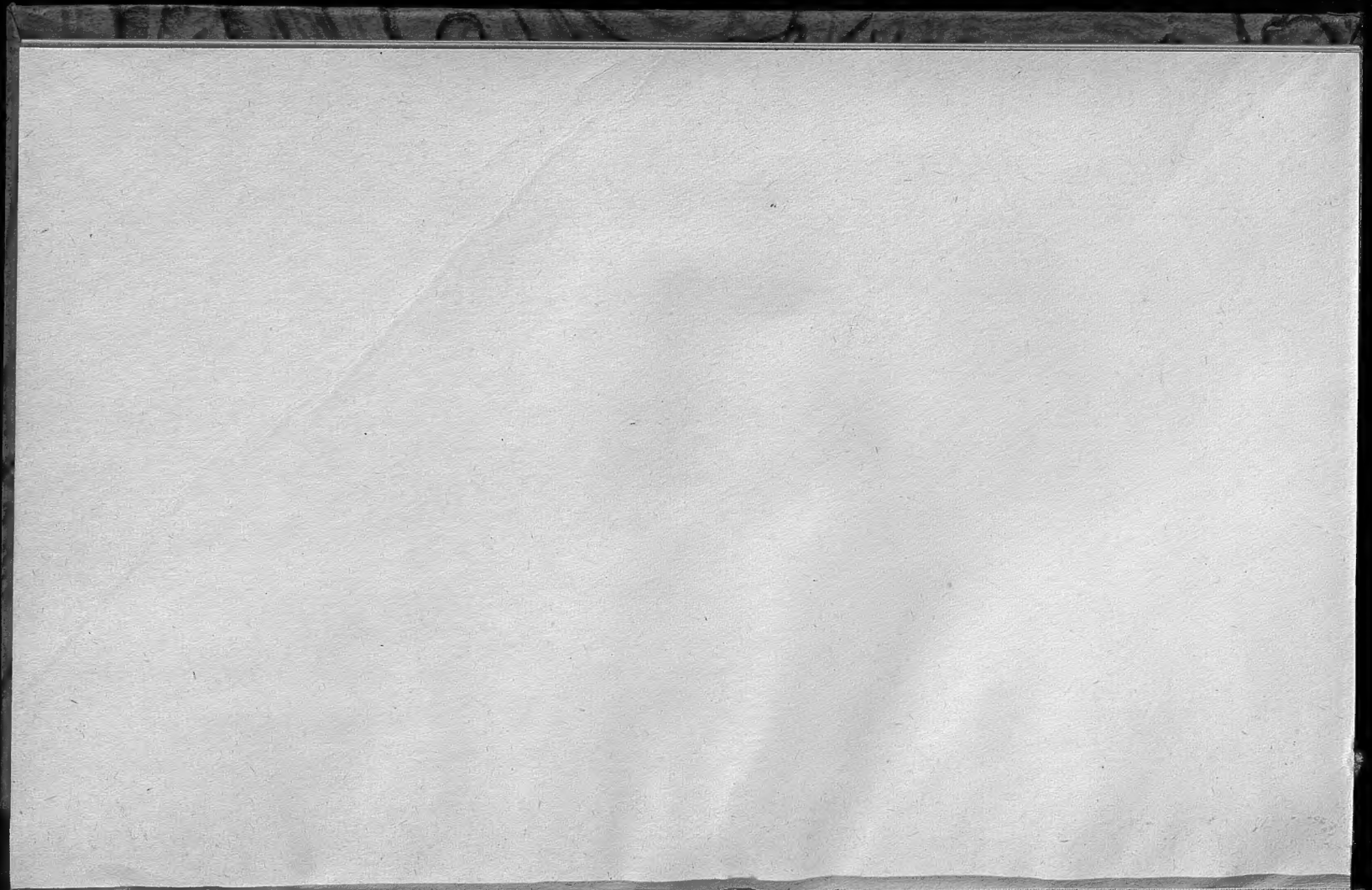

II 3219 E17-256

3213

АНДРИЈА ЛУБУРИЋ

КАПИТУЛАЦИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

ДОКУМЕНТИ

II

180

БЕОГРАД, 1940

ЦЕНА 50 ДИНАРА

XXII-356

E17-256

АНДРИЈА ЛУБУРИЋ

A79

КАПИТУЛАЦИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

ДОКУМЕНТИ

II

БЕОГРАД, 1940

ЦЕНА 50 ДИНАРА

ГОСУД. ПУБЛИЧНАЯ
ИСТОРИЧЕСКАЯ
БИБЛИОТЕКА РОССИИ
№ 19086 1914

ШТАМПА „МЛАДА СРБИЈА“
БЕОГРАД, УСКОЧКА 4 ТЕЛ. 21-352

ПРЕДГОВОР

Совјетска влада почела је 1933. да издаје документа Министарства Спољних послова из доба Царске и Привремене владе. Ово издање уређује нарочити одбор Централне Архиве. До сада је издато више томова. Штампање овог Сборника је у току.

Сви документи излазе под општим насловом:

Международные отношения
в эпоху империализма

Документы из архивов царского и временного правительств 1878—1917 гг.

Нама је дошло до рука неколио томова овог Сборника и то захваљујући г. Тодору Махину генералштабном пуковнику царске руске војске и уреднику Руског Архива, на чему му овим путем захваљујемо.

Ми из овог Сборника доносимо повелики број докумената — у преводу Феодора Висторопског, дипл. филозофа Београд. Универзитета.

Документи под нашим бројевима у овој књизи су из овог Сборника и то:

Из Серије II том XVIII част 1 бр. 5, 6, 7, 8 и 9.

Из Серије II том XVIII част 2 бр. 10, 11, 12 и 13.

Из Серије II том XIX част 1 бр. 14, 15, 16, 17 и 18.

Из Серије II том XIX част 2 бр. 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28 и 29.

Из Серије III том II бр. 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36 и 37.

Из Серије III том III бр. 38.

Из Серије III том V бр. 39, 40, 41, 42, 43, 44 и 45.

Из Серије III том VI част 1 бр. 46, 47 и 48.

Из Серије III том VI част 2 бр. 49.

Из Серије III том VII част 1 бр. 50.

Из Серије III том VII част 2 бр. 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58 и 59.

Из Серије III том VIII част 1 бр. 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66 и 67.

Из Серије III том VIII част 2 бр. 68 и 69.

Поред наслова сваког овог документа налази се број под којим је објављен документ у поменутом Сборнику, због тога нисмо означавали странице.

Сви документи за које није означено одакле су узети налазе се у нашој збирци. Ово важи и за прву књигу овог дела.

И овом прилиокм хвала г. г. Милану Ћурчину уреднику часописа Нова Европа и др. Перу Слијепчевићу, што су нам дозволили да из часописа Нова Европа бр. 7 за 1927 год. пренесемо овде чланак „Јанко Вукотић и капитулација Црне Горе“ од др. Слијепчевића. (Код нас стр. 48).

Тако исто захваљујемо и г. Стеву Богдановићу публицисти, што нам је дозволио да овде пренесемо из његовог дела „Како је Црна Гора заведена за Голеш Планину.“ Њу-Јорк, 1917 год. чланке „Градња Пута Пећ—Андријевица“ и „Повлачење српске војске и проглас краља Николе.“ (Код нас на стр. 86—95).

Ово дело г. Богдановића скоро је код нас непознато, јер је објављено за време Светског рата у Америци (1917) и у ограниченом броју примерака. А то је свакако најбољи рад о Капитулацији Црне Горе.

Стево Богдановић је познати јавни и национални радник. Иначе црногорски кућић и оцаковић, чији су претци пуних 400 година кнезовали и србовали у црногорском племену Његушима.

Документ бр. 70 добили смо од Ивана Вујошевића публицисте.

На крају смо додали неколика писма Кнеза Мирка, која је он у напону своје младости — у 22 години — писао 1900 једној глумици, да читаоци из њих виде *каквој памети и моралној величини* Краљ Никола оставља (6 јануара 1916) Црну Гору и Црногорце и кога је доцније хтела Капитулациона Влада да доведе на црногорски престо. (Види овде стр. 42 и 52, а у првој књизи овог дела ст. XIII).

Шта је овакав човјек (кнез Мирко Петровић) могао дати *роду и породу*, нека оцијене моји ужи земљаци — Црногорци.

У Београду
10 фебруара 1940 године

Андрија Лубурић

Лично

Парижъ, 19 Апрѣля 1916
2 Мая

Глубокоуважаемый
Сергѣй Дмитріевичъ

Въ тотъ-же день Міушковичъ письменно обратился къ Королю съ предложеніемъ удалить изъ Бордо Гвоздановича, Живковича, Пламенаца и Княжну Ксенію, такъ какъ, писалъ Міушковичъ, въ противномъ случаѣ, онъ не можетъ продолжать веденіе дѣлъ, вслѣдствіе враждебнаго къ нему отношенія этихъ лицъ. Король, въ своемъ письменномъ отвѣтѣ Міушковичу,

Прошу Васъ, многоуважаемый Сергѣй Дмитріевичъ, вѣрить чувствамъ глубокаго уваженія неизмѣнно Вамъ преданнаго
Пславинъ

Овај документат објављен је у првој књизи под бр. 93.
Почетак, средина и завршетак писма

секретно

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНІЕ
ГЕНЕРАЛЬНАГО ШТАБА.
ОТДѢЛЪ
Генералъ-Квартирмейстера.

Часть I-го Об.Кварт.
Дѣлопроизвод.6-е.

"16" іюня 1915 г.
№ 7617
Петроградъ.

Во Второй Политическій Отдѣлъ
Министерства Иностранныхъ Дѣлъ.

II пол. отд. 5 пол. 1915
Экз. I
ПОЛУЧЕНО
18-ІЮН-1915
№ 1413

Вслѣдствіе сношенія Министерства Иностранныхъ Дѣлъ отъ 23-го мая с/г. № 547 Отдѣлъ Генералъ-Квартирмейстера, имѣетъ честь увѣдомить 2-й Политическій Отдѣлъ, что военнымъ вѣдомствомъ изъ запасовъ артиллерійскаго и интендантскаго имущества за время настоящей войны были отпущены Черногоріи слѣдующіе предметы:

I/ 2.000 зарядовъ для 6-ти дюймовыхъ полевыхъ гаубицъ / общая стоимость 3.750 рублей/;

2/ I.300 бомбъ для тѣхъ же орудій /общая стоимость 45.000 рублей/;

3/ 700 шрапнелей для тѣхъ же орудій /общая стоимость 2I.000 рублей/;

4/ 200 метровъ тросса / стоимость 50 руб./;

5/ 20.000 походныхъ рубахъ;

6/ 20.000 шароваръ защитнаго цвѣта.

7/ 40.000 паръ сапогъ.

8/ 45.000 полотнищъ походныхъ солдатскихъ палатокъ съ 7.500 комплектовъ приборовъ.

Что касается I00.000 комплектовъ обмундированія и 30.000 винтовокъ, упоминаемыхъ въ письмѣ Военнаго Министра, отъ I9-го сентября минувшаго года № 33I2, то эти запасы предполагалось отпустить Сербіи и Черногоріи изъ числа нашей военной добычи. Сборомъ этихъ предметовъ и распредѣленіемъ ихъ между Черногорской и Сербской арміями вѣдалъ Сербскій военный агентъ подполковникъ Лонткіевичъ, отъ котораго ожидается увѣдомленіе о томъ, что именно послано имъ въ Сербію и Черногорію.

И.д.Генералъ-Квартирмейстера,
Генералъ-Маіоръ Леонтьев.

И.д.Дѣлопроизводителя,
Подполковникъ [illegible]

Овај документ објављен је овде под бр. 65

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ЭПОХУ ИМПЕРИАЛИЗМА

ДОКУМЕНТЫ ИЗ АРХИВОВ ЦАРСКОГО И ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВ 1878-1917

СЕРИЯ ВТОРАЯ 1900-1913

1938

ГОДИНА XLIV ЦЕТИЊЕ, недјеља 20 децембра 1915. БРОЈ 62.

ЦИЈЕНА ЛИСТУ

За Црну Гору за годину 8 пера за пола год. 4 пера

За све остале земље за годину [illegible] франака а за пола године 10 франака [illegible]

Претплата се шаље само [illegible] Администрацији овога [illegible]

[illegible] 20 па

[illegible] који буду послати [illegible] администрацији не враћају се

ГЛАС ЦРНОГОРЦА

Le GLAS TZRNOGORTZA, Journal Officiel, paraissant régulièrement chaque samedi et suivant les exigences du service. On s'abonne aux bureaux du journal GLAS TZRNOGORTZA, Cettigné, Monténégro.

L'abonnement pour le pays & pour tous les autres pays 20 francs par an.

La publicité est reçue aux bureaux du journal et dans toutes les agences de publicité

Огласи се шаљу Администрацији и за исте плаћа се за сваку ријеч или број на слова петит 6 гармонд 6 миљеро 8 пара, за огласе који запремају простор мањи од 50 ријечи из петит слова плаћа се 2 перпере — све напријед наведено за први пут а за сваки даљи пут у пола од горње цијене. Ријечи шире и бројеви које запремају простор једног без и више реди рачунају се задржними, рачунајући сваки ред до 6 ријечи. Осим горњег још и так. биљегу од 50 пара за свако једно штампање за прве огласе (чл. 47 тач. 12 зак. о такс.) а за службене које држ. власти спроводе по потреби приватних лица 1 перпер (чл. 47, тач. 132. зак. о таксама.)

Власник Државна Штампарија. Излази суботом Одговорни уредник: [illegible]

СЛУЖБЕНИ ДИО

МИ
НИКОЛА I
по милости божјој
КРАЉ И ГОСПОДАР ЦРНЕ ГОРЕ

Уважујући оставке, које су Нам поднијели:

Предсједник Нашег Министарског Савјета, Наш Министар Спољних Послова, генерал-ађутант, дивизијар, сердар Јанко Вукотић;

Наш Министар Финансија и Грађевина Мирко Мијушковић;

Наш Министар Правде Љубомир Бакић;

Наш Министар Унутрашњих Послова Саво Вулетић;

Наш Министар Просвјете и Црквених Послова Гаврило Церовић; и

Наш Министар Војни, бригадир, сердар Машан Божовић — разрјешавамо их од досадашње дужности и стављамо их на расположење Владе;

а постављамо:

За Предсједника Нашег Министарског Савјета и Нашег Министра Спољних Послова, Лазара Мијушковића, досадашњег Нашег изванредног Посланика и Опуномоћеног Министра при Двору Краља Србије;

за Нашег Министра Правде и Нашег Министра Просвјете и Црквениjех Послова Марка Радуловића, досадашњег члана Великог Суда у рангу члана Државног Савјета;

за Нашег Министра Финансија и Грађевина, Андрију Радовића, досадашњег члана Државног Савјета;

за Нашег Министра Унутрашњих Послова, Риста Поповића, Министра на расположењу; и

за Нашег Министра Војног, бригадира Радомира Вешовића.

Предсједник Нашег Министарског Савјета, Наш Министар Спољних Послова, нека изврши овај указ

Цетиње, 20. децембра 1915. г.

НИКОЛА с. р.

Предсједник Министарског Савјета,
Министар Спољних Послова,
Л. Мијушковић с. р.

МИ
НИКОЛА I
по милости божјој
КРАЉ И ГОСПОДАР ЦРНЕ ГОРЕ

Пошто ће Наш Министар Финансија и Грађевина Андрија Радовић одсуствовати неко вријеме, то на основу чл. 10. Зак. о Краљ Влади и уређењу државних надлештава, рјешавамо, да истога заступа у дужностима Министра Финансија и Грађевина, Предсједник Нашег Министарског Савјета, Министар Спољних Послова Лазар Мијушковић.

Предсједник Нашег Министарског Савјета, Наш Министар Спољних Послова, нека изврши овај указ.

Цетиње, 20. дец. 1915. год.

НИКОЛА с. р.

Предсједник Министарског Савјета,
Министар Спољних Послова,
Л. Мијушковић с. р.

Објава

Да би се што више изашло у сусрет нашој увозној трговини, која је у овим приликама готово немогућа, и тиме се добила могућност, како већег увоза, тако и повољнијих цијенама, појединим артиклима, — Господин Министар Финансија и Грађевина постарао се и добио је извјесни депо франака у Паризу.

Од овог депо-а Министарство Финансија ће стављати на расположење у Паризу извјесне своте нашим новчаним заводима и трговачким установама као покриће за издавање чекова и то искључиво за нашу увозну трговину.

Новчани заводи ће издавати чекове појединим трговцима — увозницима, за сада по цијени од П. 112 50 за 100 frs уз $2^1/_2$% провизије за себе, дакле — *свега 115 перпера за 100 frs.*, а одговарајућу суму у перперима полагати ће Главној Државној Благајни

Да би се ово издавање чекова од стране наших новчаних завода вршило што правилније, Министарство Финансија задржава право контроле чекова, стављајући на исте „Visu", те без ове vise завод, из стављеног депозита, неће моћи исплатити никоме ни један чек

Ушљед наведеног, Министарство Финансија позива наше новчане заводе и трговачке установе, да се пријаве Министарству и означе своте, које би им биле довољне за издавање чекова на Париз, као и име банке на коју ће вући чекове, а под горњим условима, како би Министарство Финансија могло расподијелити своје резерве којима буде располагало у Паризу.

У исто вријеме овим извјештава наше трговце — увознике — ради знања и управљања, напомињући им, да ће Краљ. Министарство Унутрашњих Послова ово имати у виду приликом продајне цијене животних намирница увезених од стране појединог трговца, који се је користио при куповини овако издатим чековима

Д. Р. Бр. 10373. Из канцеларије Главног Државног Рачуноводства, 5. дец. 1915 године. Цетиње. 3—3

Листа губитака

Из бат. Његушко-Ћеклићског

Погинули редови Михаило Л. Петровић, Марко Ј Кушевија, Стево Н. Ковачевић, Стеван Н. Радуловић, Илија Ђ. Гвозденовић;

Рањени. официр Вуко П. Ивановић; водник Јован К Кашћелан; редови: Блажо И. Врбица, Ђуро П. Божовић, Лазо А. Ивановић, Блажо С. Јовановић, Ћетко Л. Пајовић, Илија М. Вујовић, Крцун Г. Пророчић, Никола С. Вицковић, Мило М. Вујошевић, Андрија Б. Вујовић, Тодор Ш. Павићевић, Перо Р. Пророчић, Јошо С. Калуђеровић, Божо К. Становић, Никола С. Ивановић, Петар Ш. Мрковић, Нико Ј. Калуђеровић, Перо Н. Радоњић, Андрија Л. Чавор, Илија И. Радоњић.

Из бат. Ровачког

Погинули: редови Радосав Л. Влаховић, Никола М. Радуловић.

Нестали без вијести редови Милосав С. Влаховић, Мико С. Влаховић, Ћирко Ш. Влаховић Мулета И. Влаховић, Саво З. Влаховић; трубач Мато К. Влаховић; редови: Шћепан Н. Шћепановић, Саво В Шћепановић, Новица В. Шћепановић, Благоје П Шћепановић, Перо Б. Шћепановић, Радуле П Јовановић, Мијаило М Радовић, Милан М. Радовић, Радун Н. Митрић, Радован Р. Синђић, Вукота Н. Шћепановић, Томо Н. Јукић, Марко П. Јовановић, Пуниша Р Јовановић, Милосав С. Јовановић, Бећо П. Јовановић, Радован Ј. Шћепановић.

Рањени: Милун П. Влаховић; пол. водници Грујица И. Влаховић, Живко П. Булатовић; водник Драгоје С Булатовић; редови: Бошко Р. Влаховић, Лука Р. Влаховић, Милосав Ш. Влаховић, Милија С. Булатовић, Божо С. Булатовић, Петар М Булатовић, Шпиро Л. Булатовић.

Из бат. Липовског

Погинули: десечар Машо Н. Ракочевић; редови Видак Ф. Марковић, Грујо Л. Анђелић, Радуле Ш. Радовић, Илија П. Ракочевић.

Нестали без вијести водници: Новица В. Мијомановић, Вукосав Ј. Јовановић; десечар Вук Д. Анђелић; трубач Спасоје М. Симовић, редови: Јанко Л. Анђелић, Машан С. Симовић, Петар К. Мијомановић, Милош М. Илинчић, Вуксан Г. Бошковић

Рањени: поручник Јагош Б. Лазаревић; водник [illegible] Никола Н. Новаковић, Милосав М. Драговић, Милић Ј. Радовић; десечари: Новица Ф Булатовић, Секуле Ј. Шуковић, Радисав М. Тодоровић, Радосав М Бојић, редови: Пејо Р. Булатовић, Милија Т. Булатовић, Михаило П Илинчић, Радосав М Илинчић, Милосав Р. Драшковић, Јово М. Милошевић, Видак В. Вуковић, Радуле Л. Анђелић, Периша Р. Илић, Периша Б Рецић, Милија П Милошевић. Мушо М Перовић. Милош Р Вуксановић, Илија М. Ћетковић, Димитрије Ф Радовић, Милутин М. Бојић, Матије Р. Поповић, Јагош Ј. Радовић, Радивоје М. Дожић, Бошко Ш. Ћетковић, Рацо М Бојић

Из баталиона Брезавског

Погинуо редов Саво Новović.

Рањени редови: Панта Фелић, Вучић Фелић, Марко Озринић.

Из баталиона Братоношког

Погинули: десечар Вукмир М. Чолић; редови: Крсто Л. Павићевић, Алекса П. Тошковић, Милисав Н. Милачић, Јагош А Мирковић.

Рањени: водник Насто Р. Видић, десечари: Вучић Р. Милачић и Лука К То доровић, редови: Милутин П. Павићевић и Божина Б. Дедић.

Из баталиона Доњо-Кучког

Погинули: потпоручник Михаило Поповић, редов Милић Поповић.

Рањени: водник Мило М. Вујошевић, редови: Нико С. Поповић, Саво Л. Вујошевић. Милош В Вујошевић, Милија Ј. Јовановић, барјактар Јован П. Ивановић.

Из баталиона Горњо-Кучког

Погинули редови. Радован Вујошевић, Војин В Дракуловић.

Из баталиона Жупског

Погинуо: водник Стеван Крулановић.

Рањени: редови Божо М. Мушикић Милован П. Шундић.

Из баталиона Љеворечког

Рањени: наредник Радивоје П. Крушкић; десечар Драгиша Р. Зечевић.

Из баталиона Пиперског

Рањен: редов Новица М Брковић

Из баталиона Луковског

Рањен: редов Стојан Ј. Тодоровић.

Из баталиона Полимског

Рањени: водник Љубомир Ћулафић; десечар Гавро Лабан.

Из баталиона Језерско-Шаранског

Рањен. редов Радосав Цаковић.

Из баталиона Пољског

Рањен: редов Пуниша Вуковић.

Из баталиона Доњо-Зетског

Рањен: редов Саво Мирановић

Из баталиона Горњо-Морачког

Рањен: десечар Нећељко Ж. Тодоровић.

Из бат. Прекћанског

Умро од рана редов Кипран Петрић.

Из бат. Његушко-Ћеклићског

Нестао без вијести редов Перо Ђ. Радоњић.

Из бат. Цеклинско-Добрског

Умро десечар Јован Н. Стругар.

Број Р. 18574. О. 11778. Из канцеларије Министарства Војног, Цетиње, 19. децембра 1915. год.

Врховна Команда саопштава:

Ситуација 19. децембра:

1. На сјеверном фронту слаба артиљеријска борба.

2. На источном фронту на Мојковачком правцу слаба артиљеријска и пјешадијска борба.

На правцу Сухи Дол-Беране, непријатељ је нападао на наше положаје код Горијева. Борба је вођена цио дан и непријатељ је одбијен са знатним жртвама.

3. На свима осталим фронтовима слаба артиљеријска и пјешадијска борба без икаквих промјена.

НЕСЛУЖБЕНИ ДИО

Дворске и дипломатске вијести

— Његово Величанство Краљ благоизволио је јуче, поводом римокатоличке Нове Године, у знак честитања оставити Своје посјетнице Господи Посланицима Енглеске, Француске и Италије, и Пресвијетлом Господину Арцибискупу Барском, Српском Примасу д-р Н. Добречићу.

ТЕЛЕГРАМИ

1916. година

Париз, 19. дец. Поводом наступања нове 1916. године, француски радиотелеграф шаље овај поздрав: Нека је срећна нова година! Наша захвалност, наше побожно поштовање погинулима, њиховим фамилијама и њиховој претеклој браћи. Нека је срећна 1916. година, која се уздиже изнад крви, у којој Француска и њени савезници воде борбу са тврдим убјеђењем, да ће рат привести срећном свршетку. Ми остављамо наше непријатеље нека заврше минулу годину у вртлогу мука и илузија, све док Њемачка не буде заморена у својем апетиту за непостижним циљем. Ми нашу стару годину завршавамо чврста срца и чисте душе, само са једним оптимизмом, са вјером у наше прегнуће и у нашу снагу. Нека је срећна нова година нашим пријатељима и савезницима!

Са балканског бојишта

Париз, 19. дец. Непријатељски аероплани бомбардовали су Солун.

Прекјуче је француска артиљерија на Дарданелима жестоко бомбардовала турске батерије, чија је ватра постепено бивала све слабија. Више је непријатељских утврђења онеспособљено, а један је магацин са муницијом уништен.

Њемачки социјалисти

Лион, 19. дец. Њемачки социјалистички посланици у Рајхстагу заказали су скупштину своје странке, на којој ће се донијети одлука о приједлогу 20 посланика, који траже да се гласа противу ратних кредита.

Руска офанзива у Галицији

Париз, 19. децембра. Аустријанци су јуче у својим званичним саопштењима признали, да су се источно од Буканова у источној Галицији неколико пута морали повлачити испред надмоћнијих руских снага. Данас, међутим, телеграми из Беча дају о томе јасније појединости, из којих излази да је армија генерала Ботмера претрпјела неуспјех. Аустријска врховна команда јавља, да се у источној Галицији развијају велике и жестоке битке. Руски напади нијесу управљени само противу фронта према Бесарабији већ у исто вријеме и противу аустријских положаја исто-

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ ПОСЛЕДЊИХ ЦРНОГОРСКИХ РАТОВА И КАПИТУЛАЦИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ

ДАТА ОД ГЕНЕРАЛА

МИТРА МАРТИНОВИЋА

БИВШЕГ ПРЕДСЛЕДНИКА ЦРНОГОРСКЕ ВЛАДЕ

У жељи да изнесемо што више ваљаних података и важних докумената, који би помогли да се у потпуности расвијетли закулисна политика краља Николе и жалосна капитулација Црне Горе, обратили смо се г. генералу Митру Мартиновићу као најкомпетентнијој и најзнавенијој личности за ове послове.

И г. генерал Мартиновић, у жељи да би и сам са своје стране допринио, да се историја Црне Горе из доба последњих ратова и престанка њеног самосталног живота потпуно расвијетли, био је љубазан да нам саопшти своје успомене из тих времена, односно да нам тачно по свом сјећању издиктира у перо важније разговоре, које је имавао с високим личностима, које смо ми тачно и под наводницама навели у овом раду. И уопште трудили смо се, да све догађаје, о којима се овде говори, преставимо онако, како нам их је приказао г. генерал Мартиновић, те се може с правом рећи, да је цио овај рад „вјерна копија причања генерала Митра Мартиновића."

Пошто је г. генерал Мартиновић заузимао у Црној Гори велике положаје и обављао важне мисије војне и политичке природе, то је у могућности да нам војну и политичку историју Црне Горе, из доба последњих ратова и њеног пада, престави у правој и јасној свјетлости. Ако томе додамо његово велико памћење и познату објективност и предусретљивост за све послове који су у интересу историјске науке и наше нације, то без претеривања можемо рећи, да га је само провиђење одредило за овај посао.

Морамо напоменути да је г. генерал Мартиновић,

у доба кад нам је давао ове податке, био опасно болестан и чак му је од љекара било забрањено свако напрезање па и обичан разговор, али он, у жељи да са своје стране допринесе расвјетљавању наше прошлости, није у овоме послушао забрану љекара.

Приликом узимања ових података од г. Мартиновића увијек је био присутан г. Шпиро Перовић, капетан у пензији, мој пријатељ и ратни друг и одличан поштовалац г. генерала Мартиновића, а иначе његов далеки синовац. Том приликом духовити капетан направио би по неку шалу, те би засмијао и мало разведрио тешко болесног генерала.

Нека нам читалачка публика и г. генерал Мартиновић не замјери, што ћемо овде у само неколико редака саопштити биографске податке о његовој личности и раду на војном и политичком пољу.

Генерал Митар Мартиновић родио се на Цетињу 26 новембра 1870 г. Син је чувеног првака и јунака Бошка Никова Мартиновића, командира, и Јоване ћерке прота Мира Бошковића из Бјелопавлића.

Основну школу свршио је на Цетињу, а војно-кадетску школу у Италији (4 године), затим војну академију у Турину (3 године), па апликациону артиљеријску школу (2 године), одакле је изишао као поручник.

У Црну Гору се вратио у јуну 1890.

Произведен је у чин бригадира 1902, а у чин дивизијара пред крај 1913 године.

У априлу 1907 дошао је за Мин. Војног, а за предсједника владе и заступника министра иностраних дјела у мају 1912. Тада је задржао и положај министра војног.

У Балканском рату командовао је Приморским Одредом.

У априлу 1913 поднио је оставку владе због аустрофилског рада краља Николе. На његово мјесто дошао је 25 априла 1913 сердар Јанко Вукотић.

Од богате грађе, коју смо добили од г. генерала Мартиновића, ми овде објављујемо само један дио.

Андрија Лубурић

Уставни живот у Црној Гори почео је у првим годинама да тешко функционише и јавиле су се код нас, у Црној Гори, многе трзавице. Ове трзавице гледали су да искористе Младотурци, чим су дошли на власт у Турској, и нашим емигрантима да указују сваку помоћ. Да би ми, црногорска влада, одвратили Турке од тога и дали им посла у

својој кући, предузмемо акцију, да подигнемо Арнауте на буну, које су Младотурци својим реформама већ били озлоједили и побуне изазвали.

Ми побунисмо Арбанасе и њихова побуна узе широке размјере. Младотурци су чинили све могуће, да ову побуну Арбанаса угуше и на њих су дизали велике војске, али захваљујући помоћи Црне Горе у оружју, муницији а по некад и у војсци, нијесу могли успјети. Напосљетку Турска влада ступи у преговоре с Арбанасима и даде им амнестију са највећим концесијама, те се већина Арбанаса поврати.

Увиђајући Краљ Никола да ће Младотурци повратком Арбанаса и одлагањем извођења својих реформа успјети да створе ред у Европској Турској и тиме лишити Црну Гору свих користи од овог устанка и онемогућити балканским државама, да у згодном часу интервенишу и војном акцијом ријеше сва своја национална питања према Турској, ријеши да задржи Албанске емигранте за неко вријеме. Одмах иза ове одлуке краљ се посавјетова с владом и ријешисмо, да се обратимо Србији с предлогом да у згодном часу напанемо Турску, а да ми у том циљу задржимо Арбанске емигранте, с тим да даље трошкове око њиховог издржавања заједнички сноси са нама. О овој одлуци учинисмо записник и ја по наређењу краљеву о овоме учиних усмен предлог Г. Петковићу, посланику Србије, и прочитах му наш записник о томе. И Краљ је позвао Петковића и потврдио му ово, што сам му ја предложио.

Пошто је Петковић примио овај наш предлог отишао је у Београд те реферисао влади о томе. Кад се вратио на Цетиње, саопштио нам је, да Србија не може примити наш предлог да убрзо напанемо на Турску, пошто нијесу учињене дипломатске припреме код осталих балканских држава, Бугарске и Грчке, али ће на томе одмах да поради и да ће о резултату тог рада обавијестити Црну Гору, односно нас; а што се тиче Арбанашких емиграната да их на сваки начин задржимо. О Заједничком трошку око њихова издржавања не даше никаква одговора. Значило је да га ми и даље сами сносимо.

Кад краљ виђе с владом да ствар хоће да се отегне дуго и да емиграција има да остане на терет Црне Горе, а

није имала више финансијских могућности, ријеши да се арбанска емиграција врати кућама.

Прође цијела 1911 и виша половина 1912 и ми од Србије не добисмо никаква одговора на наш предлог за заједнички напад на Турску. У љето 1912 почели су Турци да изазивају и нападају наше пограничаре и да им онемогућавају обраду својих земаља на нашој територији. Чак шта више код Мојковца су начинили и један шанац на црногорском земљишту поред своје карауле на Пржиштима.

Наша влада наређивала је нашим пограничним стражарима и мјесном становништву, да у сваком случају попушта, јер тада нијесмо жељели да дође и до каквог сукоба са Турском. Наше попуштање сматрали су Турци као слабост, па су њихови граничари бивали све дрскији, а нарочито с куле на Пржиштима и из свог шанца, који су начинили на нашем земљишту, често су пуцали на наше сељаке који су далеко од границе обрађивали своје земље. Кад ми с тог мјеста дотужише тужбе ја, као министар војни, наредих да тај шанац, који је начињен на нашем земљишту, поруше, а тако и Турску кулу на Пржиштима. То наши граничари одмах и извршише и на освит 20 јула 1912 на јуриш освојише и шанац и кулу и обоје порушише, а посаду од 33 човјека поубијаше. Наши имаше 15 мртвих и 19 рањених.

Остали наши граничари, кад су чули за овај догађај, напану на Турке и сруше једанаест турских пограничних карауда. У исто доба побуне се Срби око Берана и запале пет турских карауда. Турска видећи да не може имати мира на границама Црне Горе, док је Црна Гора у снази, одлучи да је изненадно уразуми и казни, зато позове из Мале Азије 120.000 резервиста, ради попуне својих гарнизона у Македонији, па тада спреми војску те попали села по Беранској нахији. Имали су намјеру да пређу Лим код Берана и продуже у правцу Андријевице и даље и то без објаве рата. Рачунали су на нашу усамљеност и неспремност, а у овоме су их помагале Аустрија и Њемачка.

Тада је краљ у споразуму са владом био ријешио, да, чим Турска војска пређе Лим код Берана, да изврши мобилизацију и напад на Турску. Руска дипломација увиђајући да ће доћи до рата Турске с Црном Гором, даде изјаву у

Цариграду, да ће одмах ступити у акцију, ако и један војник пређе црногорску границу. Због овог се Турска војска заустави и Турска плати све штете учињене у Беранској нахији. Доцније се и сасвим повуче.

Пошто наши запалише турску кулу код Мојковца, турски посланик Рустем Алфред дође код мене у Министарство иностраних дјела и одмах стаде да говори: „Ето се догодио на граници сукоб, у коме је погинуло толико људи с турске стране и порушено толико кула од стране Црногораца; али не заборавите, ако сте ви напали са једним батаљоном, ми смо у стању да нападнемо са десет, па и са двадесет батаљона.“ Тада га ја прекинух и рекох: Ја знам да ваша царевина може и педесет и сто батаљона послати на нас, па изволте. Он се на то зачуди, јер се сигурно није надао оваквом одговору, диже се и рече: „С Богом!“. Ја га испратих по обичају до врата, поклоних се и он оде. После једног сата шиље ми ноту у којој тражи сатисфакцију и да му министар иностраних дјела изјави сажаљење за тај инциденат, иначе да ће он сјутри дан у 11 прије подне напуштити Цетиње. Ја сам у срцу жалио такав случај, али ја као министар иностраних дјела нијесам хтио задовољити овом захтјеву, тим више што сам ја раније ишао три пута к њему и предупређивао му, да ће доћи до сукоба код куле на Мојковцу, ако Турци с те карауле и даље буду сметали Црногорцима да обрађују своје њиве и он мени сваки пут обећао, да је јавио у Цариград влади и да је отуда издата наредба аскерима, да не сметају Црногорцима да обрађују своје земљиште на црногорској територији. И према томе сматрао сам да је потпуно кривица на њиховој страни.

Видећи турски посланик да ја не хитам с изјавом сажаљења, обратио се некоме за интервенцију, али коме не знам, теке је Њемачки посланик интервенисао код Краља и молио га, да ми нареди да то учиним. Краљ ме позвао и наредио ми да то учиним, али у виду савјета. Ја сам одбио Краљев савјет из разлога, што би то била слабост с наше стране, а која не би била ни умјесна. Краљу ставих мој положај на расположење, ако мисли да треба задовољити турског посланика, пошто ја то нијесам могао учинити. Краљ, пошто виђе да стојим упорно при томе, поново ми учини

предлог за поравнање, а сигурно на потицај Њемачког министра на Цетињу, да у 11 сати испред кретања, односно одласка турског министра са Цетиња, како је био објавио, пођем у Турско посланство, да га поздравим при његовом поласку, како је и било уобичајено на Цетињу кад год су одлазили страни посланици. Краљ ми напомену, да ће Турски посланик такав акт сматрати као извину и остати на Цетињу. Ја не прихватих ни тај предлог. Краљ ме не хте жртвовати, а Турски посланик оде 26 јула по подне како је био казао. Он није пошао у Цариград, него се задржао у Скадру и ту га је затекао рат.

Кад је овај сукоб ликвидиран, ја као предсједник владе и моји другови у влади увиђајући да се слични случајеви као и дотадашњи могу увијек и лако догодити и да ће најпослије доћи с Турском до сукоба, а будући у потпуној неизвјесности, би ли која од балканских држава нама прискочила у помоћ, ријешисмо да пошто немамо од Србије никаквог обавештења о каквој дипломатској акцији код осталих балканских држава, да ми сами то извидимо и предложимо Краљу да се за то обратимо овог пута Бугарској, са питањем да ли би она хтјела, да у заједници с нама ступи у рат противу Турске; за који случај Црна Гора би се обавезала да нападне Турску прије Бугарске, како би на себе привукла већу војску и олакшала Бугарској.

Краљ се сложи са овим и мени наложи, да ја формулишем један предлог, кога би Бугарски посланик упутио у Софију да затражи одговор. Ја позвах Бугарског посланика Др. Н. Колушева и усмено му дах предлог, да га као таквог упути у Софију.

У предлогу је било:

I. Да Црна Гора и Бугарска ступе заједно у рат против Турске.

II. У случају да Бугарска пристане на овај предлог, Црна Гора се обавезује да ће ступити у рат против Турске на читав мјесец дана раније, ако би то Бугарска захтијевала, како би дала могућности бугарској војсци да слеђа удари на турске војске, кад буду упућене противу Црне Горе, Србије и Грчке.

III. Да Бугарска најдаље за мјесец дана по уласку Црне Горе у рат ступи у рат против Турске.

IV. Да ни једна ни друга страна не смије закључити мир без међусобног сагласија.

Чим су у Софији добили ове наше предлоге од свог посланика с Цетиња, одмах су га позвали у Софију, да би дао лично потребно објашњење. Пред полазак бугарског посланика за Софију дозвао га је краљ и унио у наш предлог и захтев, да Бугарска да у зајам Црној Гори по седам стотина хиљада франака мјесечно и то за три мјесеца свега 2,100.000 франака. То је краљ учинио без знања владе, али нас је доцније о томе обавијестио.

Бугарски посланик отпутовао је с Цетиња 5 августа. Било је објављено да иде да отпрати своју фамилију за Софију и да ће се он вратити из Трста.

Пошто Бугарска даде повољан одговор и остаде да ми одредимо дан када ћемо напасти Турску, ја у име владе захтијевах од краља да одреди дан напада на Турску, да би се према томе извршиле потребне припреме у погледу мобилизације и другог. Он стаде отезати од данас до сјутра. По својој прилици, колико сам могао вићети, под притиском својих чланова његовог дома, а нарочито Књаза Данила, који није био сагласан да се улази у рат.

Фамилија Краљева, да би га уклонила са Цетиња и отргла од утицаја владе, оде 24 августа сва у Бар, где је нашљедник Данило проводио љето. За њом одмах оде и Краљ и ја за његов одлазак сазнах тек кад ујутро пођох у двор, да га упитам, да ли мисли одређивати дан напада на Турску.

Ја као министар предсједник и министар иностраних дјела нађох се због овог Краљевог отезања у незгодан положај према Бугарској влади и ријеших да ургирам код краља, да одреди дан напада на Турску, не хтеде ли, да поднесем оставку владе и зато, чим краљ пође за Бар, ја телеграфирах краљу, да је потреба да ја пођем код њега у Бар, ако неће он да дође на Цетиње. Краљ ми одговори: „Не могу због слабости одмах. Кроз три дана ћу доћи тамо на Цетиње и не треба да ти долазиш овамо.“ Ми причекасмо три дана, али њега не би. Ја онда опет телеграфирах

крању: ако Његово Величанство не може доћи сјутра дан на Цетиње, ја морам доћи тамо ради врло важних државних послова.

Он одговори: „Не треба да долазиш. Дођ' ћу ја у ове два дана."

Али њега не би ни тада на Цетињу.

Ја по трећи пут телеграфирах крању, да сјутра дан долазим тамо ради важних државних послова. Он одговори: „Сјутра ће мјесто мене доћи Књаз Данило."

И збиља сјутра дан по подне ево Књаза Данила и позва у двор: мене, Јанка Вукотића и Јована Пламенца.

Кад уђосмо викну нам: „Бога ви, људи, какве разлоге налазите, те толико навађујете, да се објави рат Турској".?

Тада ми наизмјенично дадосмо своје разлоге и он сам на крају рече: „Одиста то су добри разлози. Но, каже, пошто је ових дана дошао у Париз велики кнез Николај Николајевић, добро би било, прије но што ријешимо да нападнемо Турску, да ја хитно трknем до њега у Париз и да га питам, шта он мисли о томе, да Црна Гора уђе у рат с Турском; па кад добијем од њега његово мишљење да се хитно вратим, а то ће бити најдаље од данас за пет дана. У року од пет дана ја ћу бити на Цетињу и донијети одговор." На томе се раздвојисмо.

Он оде и дође наврх четвртога дана и поново нас три позва и рече, да му је његово Величанство књаз Николај Николајевић рекао, да нипошто не улазимо у рат него да чекамо док Русија објави рат Турској, а то ће бити најдаље кроз годину и по до двије. Колико ја знам он није ни ишао у Париз.

Ми то примисмо знању. Ја с друговима у влади одлучих да пошто је већ Бугарска готова да уђе у рат, да ми на сваки начин према обавези Бугарској нападнемо Турску. И ја, пошто оде Кназ Данило у Бар, поново јавих крању, да ћу сјутра дан доћи у Бар, ради важних питања. Он мени одговори: „Немој долазити у Бар. Ја ћу сигурно сјутра бити на Цетиње". И дође 30 августа.

Пошто дође позва све чланове владе ради договора по овом питању. После дужег разговора, донесе се одлука да Црна Гора нападне Турску 14 септембра 1912.

Ову одлуку ја сјутра дан саопштих Бугарском посланику и то он саопшти у Софију. Отуда нам одговорише: „Немојте тога дана, него чекајте докле ми ви јавимо, јер смо сада у највеће преговоре са Србијом и Грчком односно истога посла".

Ми наравно пристасмо.

Доцније нам јавише из Софије, да ће изаћи са предлогом предсједник Грчке владе Венизелос Бугарској, Србији и Црној Гори, како треба да поступе према Турској и препоручују Црној Гори, да тај предлог усвоји, јер ће га Бугарска и Србија у цјелости усвојити.

Предлог одмах дође од Венизелоса, а он се састојао:

I. Да све четири балканске краљевине једног истог дана, али свака засебно предаду Турској у Цариграду ноту, са којом ће захтјевати извршење реформа за хришћане у турској царевини.

II. Да се захјева у ноти, да надзор над извршењем тих реформа имају вршити посланици балканских краљевина у Цариграду.

III. Истог дана кад се предаду ноте, да имају сви мобилисати своје војске.

Наравно ми пристасмо. Према предлогу Венизелосову и договору Бугарске, Србије и Грчке дан мобилизације и предаја нота била је одређена за 18 септембар. И кад су они издали декрете за мобилизацију својих војска, одмах Цетињу доставише, да и Црна Гора мобилише тог дана и разумије се и да преда ноту.

Кад је министар бугарски саопштио краљу Николи, да је Бугарска мобилисала и питао шта да јави о мобилизацији црногорске војске, поново је наступило код краља Николе оклијевање и промјена у томе, да није хтио извршити обавезу, коју смо ми дали Бугарској да ћемо прије ње у рат ступити; него, рекао му је краљ, да ћемо ступити у рат кад и они. И на саопштење Бугарског министра, да је Бугарска одлучила да 18 септембра прогласи мобилизацију своје војске, краљ му је рекао, да јави у Софију, да ће он причекати који дан за мобилизацију Црногорске војске, јер за мобилизацију црногорске војске треба мање времена, него ли за војске осталих балканских краљевина и да ће он обја-

вити мобилизацију, тако да ће исти дан ступити у рат кад и Бугарска и остали савезници.

Пошто је краљ овај одговор дао министру Бугарскоме Колушеву, и наредио му, да га достави Софији, позвао је мене као предсједника владе, министра војног и министра иностраних дјела и саопштио ми је, шта му је Бугарски министар саопштио и шта му је он наредио да одговори Софији.

Ја сам тада обратио пажњу краљу, да такав одговор није у сагласију са нашим обавезама, које смо дали Бугарској, него да треба одмах мобилисати и чим наша мобилизација буде готова, треба да нападнемо Турску и да не чекамо напад осталих савезника. Он се бранио и не хће никако да прихвати тај мој предлог и како бијаше око 10 увече рече ми: „Нећу ја да ступам у рат, кад је воља некаквих правничића са шеширом, него кад ја ријешим.“ Пошто је ово сигурно приговорио Бугарском министру Колушеву ја му примијетих: Није то, Господару, накав правничић са улице, него је то посланик једне државе нама братске и пријатељске, којој смо и предлог учинили и обавезали се, да ћемо прије њих ступити у рат и зато молим да одмах потпишете указ за мобилизацију.

Кад је краљ видио, да ја најодлучније навађујем и да нећу да оступим од овог захтева, од крену пут своје спаваће собе, која је била у приземљу, у намјери да се од мене ослободи, а ја право за њим ходником да му не дам да легне прије но ријешимо то питање. И у колико је он ишао преда мном, а ја за њим, виках два-три пута: Господару! — не би ли од стануо. И збиља на моје треће: Господару, стаде таман спрема степеница, које воде од приземља до првог спрата, па се полако спусти на другу степеницу и ту застаде, наслони десни лакат на наслоњачу степеница, па на руку главу и стаде да дубоко мисли. Стаде тако једно два минута, па изједном диже главу и тресну десном руком доље, па рече: „Баш ’оћу! пошљи једног перјаника за Бугарског министра, нека одмах дође.“ Ми се вратисмо те сједосмо, а перјаник отрча по бугарског министра. Нашао га је гђе шиврира депешу о одговору Краља Николе, који је био добио тог дана, како сам већ казао. Како је био обучен

дотрча. Краљ га упита: „Јесте ли послали ону депешу у Софију?“ — Таман сам је, — каже, — био шифровао и хтио да је пошаљем на телеграф, а дође ваш перјаник да ме позове. Остала је (депеша) на столу“. „Немојте њу ни шиљати, — рече краљ, — него одмах јавите да сам ја потписао декрет за мобилизацију црногорске војске.“ Он то прими са великим задовољством и мени, кад смо изишли заједно из двора, честита што сам успио да Краљ промијени своје решење. „Да је пошла она моја депеша, — рече, — могла је учинити доста пометње, а можда и компромитовати цијелу ствар.“

Сјутра дан (18 септембра 1912) Краљ је потписао указ о мобилизацији. Ноту нијесмо послали у Цариград, као и други савесници, него према обећању Бугарској, послали смо нашем посланику у Цариграду текст објаве рата, коју је одређеног дана (25 септембра) предао Високој Порти.

*

Одкад знам за себе и одкад сам почео мислити о националним питањема, увијек сам био за велико Словенство и за уједињење свих Срба и Југословена. Када сам учио у војно-кадетској школи у Италији било ми је од 12 до 16 година. Тада се међу нама ђацима расправљало о нацијама и племенима и скоро сви моји другови бијаху рђаво расположени према Словенима уопште, а нарочито Русији, коју сматраху за варварску земљу, а цијеле Словене уопште за варваре. Ја сам у свакој прилици бранио Словене, а нарочито Русију, толико, да ми другови изнијеше да ја и за вријеме спавања у сну браним Русију. У овоме им, разумије се да је то било из шале, поможе ова околност: ја сам у то доба при спавању имаоману да хрчем, а то се талијански зове „русаре“, па су због тога моји другови говорили: „Мартиновић је толико Рус, да чак и по ноћи кад спава „русује“.

У раније доба ја сам као и велика већина Црногораца сматрао, да уједињење Срба и Југословена треба да изврши Црна Гора и да њена династија — Петровићи — буде главна што су јој тада и прилике доносиле. Сматрао сам да Црна Гора треба да у уједињеној Југославији сачува нешто

од своје индивидуалности, али не никако на штету уједињења, него из разлога што Црногорци, као што је познато, имају најјачу моралну културу, патриотизам, бистрину и чојство и да би била национална и државна штета да се спуште и изједначе са Србима и Југословенима из неких покрајина, у којима се из разних узрока ове лијепе и витешке особине нијесу могле узгајити или одржати, па је по моме мишљењу требало да Црна Гора послужи као неки стожер и углед за васпитавање осталих Срба и Југословена у погледу високих ратних и моралних особина. Дакле, да Црногорци послуже као стожер и углед за окупљање и издизање моралних и патриотских особина свих Срба и Југословена.

За одржање тог духа и те моралне културе, црногорском историјом освједочене, сматрао сам тада да се она једино може одржати под династијом Петровића.

Ето, тако сам ја мислио све до краја Балканског рата, када сам се увјерио у питању Скадра, да је Краљ Никола намјерно, а из свог личног династичног рачуна уступио Скадар Арбанији, да би задовољио Аустурију, и тиме је обавезао, да она заштићује његове династичке интересе и чува његову круну. А тада већ бјеше пољуљан углед Краља Николе и његове династије скоро код свих Срба и Југословена, па и у самој Црној Гори. Тада сам констатовао да би била велика штета и опасност подржавати династију (Петровића), која је наклоњена југословенским непријатељима из својих личних интереса и да је нужно такву династију привезати при једном стожеру, који јој неће дати да мрда са правца националних идеала. А то је могла бити само Србијанска династија, т.ј. кућа Карађорђевића.

А до краја нијесам ни при томе остао, јер сам увидио у Свјетском рату, да је Краљ Никола водио дволичну политику и црногорско ратовање намјерно и с планом пасивно водио тако, да је црногорску војску довео до капитулације, која је велику љагу бацила на славну историју Црне Горе. Такав гријех, којега ја приписујем Краљу Николи и његовој династији, нијесам могао опростити Петровићима и дошао сам до убеђења да их је право уклонити, да не би српски и југословенски интереси страдали. Зато сам сматрао

себе разријешеним од сваке обавезе, коју сам имао према њему, Краљу Николи, као владаоцу, особито од онда, када је као владар Црне Горе, као врховни командант црногорске војске, као човјек и Србин, напуштио пред непријатељем црногорску војску, без да јој каже (нареди) да одступа за њим, него да тако обезглављена и доведена у безизлазан положај буде приморана, да положи до тада своје сјајно и непобједно оружје; с чиме је Краљ Никола увриједио највећи понос Црногорски.

После предаје моје и моје владе оставке иза Скадарске кризе 1913, Краљ Никола је 25 априла 1913 године довео на владу Клубаше и камарилу. За предсједника владе дошао је сердар Јанко Вукотић.

Избори за нову скуптину извршени су 29 децембра 1913 год. Сам Краљ Никола са цијелом својом породицом агитовао је за клубаше и камарилу. Није бирао сретства у изборној борби противу нас Праваша, односно правих народњака. Главна тачка у нашем програму била је „унија са Србијом". То смо нарочито подвукли у изборним прогласима, а један од вођа наше странке истакао је у свом агитационом програму као прву и најважнију тачку „потпуно уједињење цијелог Српства".[1]) Ја тих избора нијесам ни учествовао у изборној агитацији, јер ми је то спречавао положај кога сам тада заузимао, био сам ђенерл-ађутант Краља Николе, а поред тога налазио сам се на челу црногорске комисије за разграничавање са Србијом. Избори дођоше и прођоше и наша странка не прође добро на изборима, јер је добила свега 6 мандата.

Пред састанак скупштине састасмо се у једној соби у Народној банци: ја, (Митар Мартиновић), Секуле Дрљевић, Јован Пламенац и Душан Вукотић, све бивши министри; и новоизабрани посланици наше странке Вуко Јанков и Саво Ђуров Кривокапићи, Сава Драговић, Васо Ђиканов Мартиновић капетан Вуле и Ђуро Вучинићи, да поднесемо одлуку о држању наше странке у скупштини.

На сједници Дрљевић предложи, да он у име Правашке странке дадне предлог да се одмах предузме рад на

---

[1]) Види у прилозима документ бр. 4.

унији Црне Горе и Србије. Тада један од присутних, бивши министар, не могу казати који је, јер би се наљутио, пошто је много пргав рече: „Ја нећу да ратујем с Круном". На то Дрљевић плану, устаде на ноге, узе капу и рече љутито: „Кад је тако, мени ође нема мјеста и ја одлазим. Ја ћу чињети од моје личне стране како ја знам!" Ја га задржах и замолих да не излази докле се добро не изразговарамо о питању нашега начелног држања у скупштини, јер може бити, да ће ово бити потоња наша заједничка сједница, ако се не сагласимо. Он тада сједе, а ја узех ријеч и рекох: од уставности до данас наша правашка група сматрана је и оглашена као опозиција уједињењу Црне Горе и Србије, јер је водила борбу са клубашима, који су били за интегрално уједињење са уклањањем црногорског државног опстанка и династије Петровића, те се тако правашка странка сматра за непријатеља уједињења Срба и поред тога што је она била за уједињење на федеративној бази. Сад пошто је Краљ Никола са садашњим његовијем чином и позивањем на власт клубаша, његове највеће опозиције у земљи, а најодлучнијих поборника за интегрално уједињење, прешао на страну клубаша, треба да и ми праваши сматрамо, да је Краљ Никола пришао њиховој идеологији, којој ми нијесмо имали разлога да се противимо. Краљ може бити рачуна: „Ја ћу опозицију држати на влади, док биде мирна и лојална мени и држави, а кад клубаши скрену с тога пута, ја ћу поново довести праваше да их доведу до реда као и раније."

Таквим ставом Краљ, који се удружио с опозицијом, која је за уједињење, нас праваше обиљежава као непријатеље уједињења са којима ће да сузбија покрет за уједињење. Ми праваши под таквом маском не смијемо остати, него се и ми морамо декларирати за уједињење Црне Горе са Србијом, односно за унију. И ми правашка странка, да се не би и даље подржавао глас да смо против уједињења и да сузбијемо такве гласове, и да избијемо из руку Краљу Николи тај адут, да се он може послужити нама у борби против уједињења, треба да изађемо пред јавност, да смо и ми, праваши, за уједињење са Србијом. Зато је потребно да се сложимо у овоме и да дамо овлашћење Секулу, да у

име свих нас у народној скупштини изјави, да је наша странка за уједињење Црне Горе са Србијом и да позове владу да ову ствар, односно рад одмах изведе.

Сви се присутни сложише и тако је Секуле Дрљевић у име правашке странке дао изјаву у народној скупштини 10 фебруара 1914 године, да је правашка странка за унију Црне Горе са Србијом или боље рећи за уједињење Срба.[1])

Наш, односно Секулов, предлог одбијен је од стране владе и њене већине. Чим је наша изјава преко Дрљевића пала у народној скупштини, узбунило се јавно мњење у Србији и другим југословенским покрајинама и одушевило се толико, да је захтевало од влада у Србији и Црној Гори, да се одмах спроведе у дјело унија између Црне Горе и Србије.

Наш посланик у Београду Лазар Мијушковић, нашао је за потребно да дође на Цетиње, да обавијести Краља и владу о великом одушевљењу које влада у Србији и у другим југословенским покрајинама за унију.

Одмах некако по његовом доласку на Цетиње сусретосмо се на Балшића Пазару и он ми послије поздрава саопшти циљ свога доласка. И колико ми се учини и могох примијетити на њему и он бјеше наклоњен унији, односно да се ово питање што прије сврши.

Послије Мијушковићевог реферата влади, она ријеши да то питање узме у руке и приведе крају. Али Краљ рече влади, кад га о томе обавијести, да ће он о томе да ради лично. И заиста он је одмах написао писмо Краљу Петру односно ове ствари.

Једног дана, пошто је писмо послао Краљу Петру, рече ми Краљ: „Ја, Митре, послушах ону поган од оног Секула и писао сам писмо Краљу Петру односно тог питања, но јеси ли ти прочитао то писмо?“ Не, — рекох ја.

Тада Краљ нареди своме камердинеру Илији Бјелошу, да ми донесе писмо (ваљва копију) са краљичина стола из њене оџаклије. Илија отрча и још брже дотрча, па рече: „Краљица је однијела писмо кад је синоћ отишла на Ријеку

---

[1]) Др. Дрљевић је тај говор оштампао у засебној књизи: Борба за царинску, војну и дипломатску унију између Црне Горе и Србије. Цетиње 1914 године.

(Црнојевића)". И тако ми се не указа прилика да сазнам садржину тог писма.[1])

Е сад да вада двојици[2]) испричам једну малу анегдоту поводом ове приче о унији, ма немој то метати:

Неће, 1909, поведе се између нашљедника Данила и мене неки разговор. Док ће он: „Митре, будите ви праваши строжији према клубашима, па ћемо пошље довести клубаше на владу, да они стрљају вас праваше". На то му ја упутих ово питање: То је све добро, но питам ја вас, Височанство, ако се клубаши и праваши договоре и сложе, куд ћете ви и шта ће од вас бити тада?

Он се забезекну... паде му коњиц с гусала и ђаволју више не загуђе.

И гле чуда све се ово догоди: иза Скадарске кризе доведоше клубаше на владу, ма они не стрљаше праваше, но се деси оно што је по Српство најкорисније и најчасније.

*

Око 22 јула 1914 постављен сам за команданта Ловћенског одреда и одмак сам предузео дужност. Овај одред заузимао је положаје од Грахова до Албанске границе. Мој штаб био је у почетку рата на Ивановим Коритима на Ловћену.

Према наређењу врховне команде обавијестио сам команду непријатељских трупа у Котору, да ћу тачно у четири часа по подне 26 јула отпочети са бомбардовањем свих непријатељских положаја и скренуо јој пажњу да склони нејач, како недужни не би страдали.

У одређено вријеме наредио сам те је наша артиљерија осула ватру на непријатељска утврђења, а нарочито на Горажду и Врмац.

У самоме почетку био сам ријешио да заузмем јуришем висове и утврђења изнад Пераста и Рисна, а нарочито Голи Врх, који доминира широком околином и отвара пут непријатељу преко Цуца и пут Чева. Његовим заузимањем постали би господари Боке и онемогућили сваки озбиљнији

---

[1]) То се писмо налази у прилозима.

[2]) Са мном бијаше Шпиро Петровић, капетан у пензији.

напад на Ловћен. И чим сам учинио све потребне припреме за напад пошао сам на Цетиње да о томе обавестим краља Господара, који је био врховни командант војске. Пошто сам краљу изложио свој план и истакао потребу, да се одмах освоји ова важна непријатељска позиција, рече ми краљ: „Митре, дозвољавам ти напад али без јуриша.“ Господару, рекох ја, такви се положаји не узимају без јуриша. На то краљ рече: „Па, кажем ти, можеш али без јуриша иако и један војник погине на јуришу ти ћеш ми га платити.“ Ја примих то саопштење, односно наредбу, па одох своме одреду.

Ја сам ово сматрао да ми краљ забрањујем да те положаје освајам и много сам се чудио таквој краљевој наредби, јер смо те положаје могли тада прилично лако заузети, а њихова је важност тако велика да због њиховог заузимања није требало жалити ни више жртве. Ја сам тада стекао убеђење да краљ није желио, да у почетку рата задаје Аустрији јачих удара.

У почетку августа 1914 одредили су ми за помоћника књаза Петра, најмлађег сина краља Николе.

За све вријеме мога командовања Ловћенским одредом најенергичније сам тукао из топова непријатељска утврђења иако ми је из дворских кругова приговарано, да се сваки живи чуди зашто трошим толику муницију бомбардујући аустриска утврђења, кад им се посигурно не може ништа нашкодити. А баш се доцније утврдило и сазнало из непријатељских извештаја, да сам ја тим утврђењима нанио велику штету, а нека скоро и порушио.

По моме одласку са положаја команданта Ловћенског одреда и доласка књаза Петра на моје мјесто престало је бомбардовање которских утврђења све до доласка једне француске батерије, када је настављено.

Око 7 августа смијењен сам са дотадашњег положаја и постављен за команданта Херцеговачког одреда на место сердара Јанка Вукотића, који је пошао за команданта Санџачког одреда. На моје мјесто за команданта Ловћенског одреда дошао је књаз Петар, који је на томе положају остао до пада Ловћена.

Пред полазак на нову дужност молио сам господара,

да ме постави за команданта Санџачког одреда и изложио му мој план, да с дијелом војске ударим од Мратиња преко Ђурева лијевом обалом Дрине у правцу Уштиколине и тим начином заробим све аустриске трупе, које су биле заузеле Пљевља и пошле пут Бијелог Поља, па отуд у нереду оступале Фочи. Истина подухват је био мало опасан, али је успјех био сигуран. Краљ ме одбио.

За вријеме мога командовања Херцеговачким одредом водио сам многе и крваве борбе с непријатељским трупама, које су се увијек с успјехом завршавале. Главни циљ ми је био да порушим непријатељска утврђења око Билеће, те сам био наредио да се она неприкидно бомбардују. Нека утврђења, као на Влахињи, била су убрзо порушена и наше гранате пребацивале су Билећу и тукле непријатељски војни логор Двориште иза Билеће, коју је непријатељ био почео евакуисати.

Ни на овом положају нијесам дуго остао, свега десетак дана, па ме и одавде уклонише и поставише за команданта новоформираног Дринског одреда, а на моје мјесто поставише војводу Ђура Петровића краљевог рођака.

С Грахова пођем дотадашњим фронтом и дођем на Горанско, те примим нову дужност. У то Аустријанци разбију наше трупе на билећском фронту, те ја по наређењу врховне команде потрчим са неколико батаљона преко Голије и Утеса пут Црног Кука, да бих ударио непријатељу с бока и тиме га принудио на оступање са освојених положаја. Ови чим то опазе с Братогошта напуште скоро без отпора све до тада освојене положаје, па се повуку на своје старе, који су ишли самом границом. Тада се вратим истим путем на Горанско, а одатле одем у Мратиње. Ту скројим план да ударим преко Ђурева у правцу Јелеча и онемогућим оступницу аустриским трупама, које су се с нашима биле поред Дрине код Фоче. Али на несрећу наше трупе потисну непријатељске трупе код Фоче и приморају их на оступање Калиновику, прије но сам ја са мојим одредом могао им доћи иза леђа или с бока. Тако те непријатељске трупе избјегну заробљавање.

На овоме положају остао сам до пред Божић 1914 године. Фронт мога одреда протезао се на сјевер до ријеке

Праче, а на југ до Гацка. Задатак ми је био да са својим одредом заштићавам лијево крило санџачког одреда. Моје наступање Сарајеву ишло је преко Калиновика и Трнова. Имао сам честе и крваве борбе с непријатељем али увијек с успјехом.

У другој половини децембра 1914. напуштио сам положај по наредби врховне команде и с одредом дошао у Никшић, да ту будем као општа резерва.

О Божићу 1914 дође краљ у пратњи књегињица Ксеније и Вјере у Никшић и ту проведе празнике. Све официре мога одреда позове први дан Божића на ручак. За вријеме ручка водио се обичан разговор. Наједанпут краљ рече: „Немојте се Црногорци, чудити што ја нијесам чешће пута дошао, да вас по логорима обидем, као што би ми била жеља. Ја сам већ остарио, а моји синови: књаз Петар командује на Ловћену; књаз Данило је болестан, а вазда је био болестан; а на Мирка сам се нешто наљутио, па сам га задржао у име казне на Крушевац, па тако нијесам имао с ким доћи међу вас; но с ове двије ђевојке".

Иза Божића рече ми краљ: „Митре, опреше си ми, да си близу мене; зато предај команду одреда најстаријему иза тебе, па дођи код мене на Цетиње!" Тако ја и учиним и команду предам бригадиру Милутину Вучинићу, па одем на Цетиње те се ставим краљу на расположење.

Тада је краљ хтио да смијени сердара Јанка са положаја команданта Санџачког одреда и да на његово мјесто постави кога од Петровића — војводу Шака или Божа; али се сердар Јанко најенергичније успротивио и остао и даље на том положају.

Пред крај марта 1915 позва ме краљ у двор и рече ми: „Митре, примио сам писмо од великога кнеза Николе Николајевића у коме ми јавља, да је усљед великих руских побједе и силаска руске војске у мађарске равнице Аустрија послала понуде за мир. Велики кнез желећи да Црну Гору учини што већом, тражи да му пошаљем човјека од мога потпуног повјерења, који ће му добро објаснити све моје жеље у погледу будућих граница Црне Горе. Ја сам за ту сврху одредио тебе, да те пошаљем код великог кнеза да му даднеш нужне податке за разграничење Црне Горе. Но ка-

кве би смо захтјеве у име тога могли поставити?“ И продужи: „Ја бих каже, да тражимо од Босне Сарајево са његовом цијелом околином, цијелу Ерцеговину, и од Далмације Сплит и од Сплита све на југ до нашег Приморја.“[1]) Ја му на то рекох: Господару, мени се чини да би то било мало прећерано, јер кад би Сарајево, које и иначе нема на југу добру залеђину, остало Црној Гори а осјечено од остале Босне, било би доведено до потпуне економске катастрофе и до расељавања на велику моралну и материјалну штету Црне Горе, јер је то наш елеменат, који би пропао и који би мјесто највеће среће ослобођења нашао највећу несрећу и пропаст. Што се тиче Сплита и то би било с наше стране захтијевати прећерано, да га одузмемо од Србије, која нема ће излазити на море нако на Сплит. А ми Богу хвала имамо доста пристаништа. Сувише ради Сплита потребно је откинути од Ерцеговине, онај дио који стоји у залеђини Сплита и треба га оставити Србији, да може преко њега направити жељезницу и доћи до Сплита. И ја што се тиче Босне не бих мимо Романије и Иван Планине онамо тражио ништа, но оставио Србији. Ја мислим да не идемо даље од Макарске, него да узмемо само долину Неретве с Метковићем. Ако нама буде криви дио у погледу подјеле Босне и Далмације са Србијом, можемо тражити од ње накнаду у Санџаку и Косовском вилајету. На то краљ не рече ништа, но мало доцније рече: „Митре, гледај да добијемо што више хране јер оскудијевамо у житу.“ С тиме се заврши овај наш разговор.

До неколико дана јавим се господару да га извијестим о моме поласку. Тада ми рече краљ: „Ти ћеш, Митре, да ме извјештаваш редовно о свему што се догађа у унутрашњости Русије и на фронтовима и то лично.“ Ја му на то одговорих: Господару, ја никаква извјештаја шиљати нећу, осим свакодневног извјештаја штаба врховне команде. На ове моје ријечи мало се љутну господар и рече: „Ајде с Богом, и како право радио тако ти Бог помогао!“ Одговорих: Амин! па му приступих руци и кренух. Тада ми краљ даде једно запечаћено писмо за неку женску која је била дворска дама

[1]) Упореди документ бр. 89 у првој књизи овог дјела.

на Румунском двору; да јој га предам лично кад наиђем на Букурешт. Не сјећам се имена те даме, а знам да је долазила прије рата на Цетиње и била гост црногорског двора. Исти дан (1 априла) кренем на пут. Собом сам повео за личног секретара Јоша Алексића-Црмничанина.

Од стране краља и владе био сам постављен за војног изасланика и опуномоћеног отправника послова у Русији и за ту циљ имао сам писмо на Сазонова.

Путовао сам преко Србије и Румуније. Кад сам стигао у Ниш потражим претседника Пашића, те се састанем с њиме. Том приликом обратих Пашићу пажњу на градњу пута Косовска Митровица—Пећ—Андријевица и нагласих да се пут гради темељито, али тако споро да ће доцкан бити готов. Он тада рече: „Да ли не би било боље да се пут гради од Косовске Митровице преко равног Пештера за Беране?“ Ја му одговорих да би, јер је терен много равнији и лакше би га било направити. И замолих га да поради да се приступи градњи тога пута и да Србија у том случају да Црној Гори у помоћ радника и потребног материјала. То му се допаде и обећа. На томе се заврши наш разговор. Поздрависмо се и раздвојисмо.

Кад сам стигао у Крагујевац пријавих се за аудијенцију код краља Петра, да му изручим поздрав краља Николе и да му у име његово захвалим, што му је послао одличне официре за штаб његове врховне команде. Краљ ме није могао примити, јер је био јако болестан, него ме примио регент Александар. Позвао ме на ручак. Том приликом одликовао ме златном медаљом и сам ми је својом руком ставио на прси. Ту се нијесам задржавао но одмах продужио за Букурешт. Чим сам стигао потражио сам ону даму, да јој предам писмо, које јој је по мени послао краљ господар, али је не нађох код куће, те јој га ја оставим код неког од домаћих или послуге. Ту се нијесам задржавао, но одмах продужио за Русију. По доласку у Кијев јавих се шћерима краља Николе Стани и Милици, јер сам имао наредбу од господара да им се јавим, чим тамо стигнем. Ту сам остао као њихов гост неколико дана.

До неколико дана позвао ме к себи у Барановиће велики кнез Николај Николајевић, тада главни командант ру-

ске војске. О моме доласку и жељи да му се лично јавим био је одмах обавијештен од књегиње Стане, његове супруге. Ја сам отпутовао у Барановиће и јавио се великом кнезу Николају. Упитао ме је како је краљ с фамилијом. О другоме није било говора.

Одмах су ми додијелили у штабу све принадлежности као и осталим савезничким војним изасланицима. Одмах по моме доласку изађе наредба, да сви страни савезнички војни аташеи имају уз своје шифроване депеше, које шиљу својим владама, приложити своје шифре на преглед. На ово се сви аташеи нађу увријеђени и изјаве да ће, ако ова наредба остане и даље на снази, напуштити руску врховну команду. Ја нијесам чинио никаква протеста, но сам наредбу одмах извршио и уз моју прву депешу приложио сам шифру. Они су ми одмах вратили шифру и казали да није више потребно да прилажем шифру. Али ја их нијесам у томе послушао, но сам сваки пут уз моје депеше прилагао шифру и тиме им дао доказа моје личне лојалности и оданости. А било ми је јасно, да је све ово учињено због мене, односно због онога који ме је послао у Русију.

Да бих се представио министру спољних послова Сазонову као дипломатски изасланик Црне Горе и предао му један акт црногорског министра иностраних дјела одем у Петроград, те се пријавим за пријем. Сазонов ме примио у министарству и пажљиво саслушао моја излагања о питањима о којима сам му говорио по наређењу краља Николе. Молио сам га за храну и муницију, а нарочито сам га замолио да се не би противио, ако би Црна Гора била принуђена заузети Скадар, ради свог снабдијевања храном и муницијом преко Сан Ђованиа и своје безбједности с те стране. Објасних му положај тврђаве скадарске у вези пута за Сан Ђовани, куда се врши наше снабдјевање и увјерих га, да наша окупација неће ићи даље од најнужније потребе и најмање могуће територије. Даље га замолих да поради на томе, да нам по срећном окончању рата по савезнике поврати Русија Скадар.

На томе ми је Сазонов рекао у главном: „Што се тиче заузимања Скадра, посједните само оно што ви је најнеопходније за снабдјевање преко Сан Ђованиа, а даље се не

упуштајте. То урадите али без икаквог изазивања према Италији, која такође показује много интересовања за Албанију, а њу подржава Инглеска. Русија ће, рече, свакако настојати на крају рата, да Скадар остане црногорски".

С тиме је био завршен мој пријем.

До неколика дана опет пођох у министарство иностраних дјела. Тамо ме прими помоћник Сазонова Нератов и рече ми: „Ми смо примили вијест да је Црна Гора заузела Скадар и да је за то био обавијештен сваки конзул од црногорског у Скадру, изузев рускога и да је данас трећи дан од како су црногорске трупе ушле у Скадар, а конзул аустриски још се ту налази." Ја му рекох, да о томе не знам ништа, јер нијесам обавијештен. На то ми Нератов рече: „Нама је врло жао што ваша влада вас држи тако необавијештена по тако важном питању и кад не бисмо имали обзира према вашој личности, јер знамо ко сте, не бисмо жељели у будуће да прелазите праг овога министарства, али вама то не говоримо, но ви можете долазити." Даље ми рече, да му је наредио Сазонов да ми то рече. Извину га што ме није могао лично примити — „био је, вели, много заузет".

Одмах сам обавијестио своју владу о негодовању Русије, зашто није и њихов конзул обавијештен као и други, а нарочито зашто је задржан аустриски конзул у Скадру. Предложио сам да одмах даду сатисфакцију Русији и да аустриског конзула упуте у Аустрију, а да нашег конзула у Скадру, Алексу Мартиновића, замијене неком погодном личношћу.

Црногорска влада усвојила је моје предлоге: аустриског конзула упутила је у Аустрију, само не оним путем куда је требало: преко незаузетог дијела Албаније или Медова, него преко ријеке Црнојевића, Цетиња и Крсца на Његушима у Котор; дакле преко све Црне Горе и преко најосетљивијех дијела нашег фронта према Аустрији. Шта више задржали су га на Цетињу читава два дана. Разумије се да је овакво поступање с аустриским конзулом у великој мјери повећало сумњу у лојалност и исправност званичне Црне Горе према нашим савезницима у рату против Аустрије уопште.

Конзула Алексу Мартиновића смијенише.

Кад је велики кнез Николај смијењен с положаја главнокомандујућег руске војске и његово мјесто заузео сам цар, штаб врховне команде руске војске налазио се у Могиљеву.

Било је уобичајено да врховни командант велики кнез Николајевић ручава и вечерава у друштву свих страних савезничких војних аташеа. Тај обичај наставио је и цар. Како нијесам био престављен цару, ту ме њему и преставе. Цар ми пружи руку и упита: „Како је, његово величанство краљ Никола?“ Ја му рекох: фала Богу добро у здравље вашега величанства и он и његова војска, који очекује да ће по свршеноме рату од вашег величанства примити Скадар. На то он рече: „Треба имати стрпљења до свршетка рата и не чињети ништа што би изазвало Италију, а по свршеном рату сигурно ће Скадар бити црногорски.“ Тиме се заврши овај разговор цара Николе са мном.

У јесен 1915 не сјећам се кога дана сазнадох од српских официра, да је тих дана Русија послала Србији велику количину санитетског материјала. Пошто сам прегледао списак послатог материјала Србији пођох код претсједника руског црвеног крста и замолих га да и Црној Гори даду нешто санитетског материјала. Он ми рече: „Ја ћу се заузети да се што више материјала пошље за Црну Гору, али постоји једна тешкоћа која ме може спријечити да не успијем, а то је што у рускоме јавноме мњењу постоји увјерење, да Црна Гора, ипак, одржава извјесне везе и обзире према Аустрији; те ћу у санитетском савјету наићи на опозицију, јер су многи чланови тога мишљења.“ Ја сам покушао да сузбијем те гласове и увјерио га да су то клевете и увреде. Он рече: „Ја вјерујем таман као и ви, да је то тако, али то није тако код савјетника, од којих већина мисли да је одиста држање Црне Горе сумњиво. Уосталом дођите код мене кроз 5-6 дана, да ви даднем одговор.“

Ја дођох како ми је казао. Он ме весело срете и рече: „Савјет црвеног крста усвојио је мој предлог, да се по списку кога сте ви предали, пошље Црној Гори санитетског материјала у изобиљу“. Ја му најљепше захвалих.

Цио тај материјал био је укрцан у Архангелску и отпловио за Црну Гору, али прије него је тај материјал сти-

гао на одређено мјесто Црна Гора је пропала. Шта је било са тим материјалом ја не знам. Можда ће знати Андрија Радовић.

Пред крај 1915 године усљед пропасти Србије и тешког положаја Црне Горе желио сам да се у тим судбоносним часовима нађем у Црној Гори. А и моје даље бављење у Русији не би донијело више какве велике користи. Зато замолих краља господара да ме опозове и замијени с другим. Краљ је уважио моју молбу и мене опозову.

Пред полазак јавим се цару у опроштајну аудијенцију. То је било у Могиљеву, гђе је тада била врховна команда. Кад изађох пред цара рекох: Ваше величанство, добио сам налог од његовог величанства краља Николе да се вратим у отаџбину. Он ми рече: „Поздравите ми краља и кажите му од моје стране, да је побједа сигурно на страни савезника.“ Опростих се и пођох.

Путовао сам преко Петрограда, Шведске, Енглеске, Француске и Италије. У Риму се мало задржах. Ту ми наш генерални консул Евгеније Поповић, родом Ришњанин, даде једно писмо и замоли да га предам лично краљу Николи. Писмо није било запечаћено, само као и обично затворено. Евгеније ми сам саопшти његову садржину.

У писму је Поповић писао краљу Николи о томе, како је дошло до састанка између њемачког министра Бернсдорфа и црногорског почасног генералног консула у Милану Карминатија. Први је био изасланик њемачког цара, а други црногорског престолонасљедника Данила. Састанак се одржао у Швајцарској.

Њемачки министар био је послао престолонасљеднику Данилу писмо Њемачког цара у коме је овај нудио сепаратни мир Црној Гори уз услове, који су били изложени у томе писму. То писмо њемачког цара с условима за сепаратни мир послао је књаз Данило краљу Николи по Алекси Мартиновићу и он је с тим писмом отпутовао за Црну Гору прије мог доласка.

Књаз Данило није ишао њемачком министру на састанак, него је послао црногорског генералног консула Карминатија. Чим је овај обавио ову дужност пошао је у Рим и министру иностраних дјела открио цијелу ствар. Овај кон-

сул био је по поријеклу Талијан и ово је учинио по својој патриотској дужности.

Кад се све ово сазнало у Италији, узбунило се талијанско јавно мњење и Евгеније је о томе обавијестио краља Николу у писму које ми је предао за краља Николу. Послије дан-два задржавања у Риму отпутовах преко Бари за Медуо, а одатле преко Скадра и Ријеке дођох на Цетиње.

Чим сам стигао на Цетиње (око 12 децембра 1915) пријавих се краљу за аудијенцију и министру иностраних дјела за пријем. Краљ ме одмах позвао у двор. Били смо сами. Послье поздрава краљ ме упита: „Како си, Митре? Како си путовао?“ Ја још и не одговорих, а он крену да се дигне и оде, те ја почех да брзо говорим: господару, његово величанство цар наредио ми је, да ви предам његов поздрав и да ви кажем од његове стране, да је побједа сигурно на страни савезника. Краљ у толико, како бјеше устао и не волећи да саслуша цареву поруку, крену да иде. Ја како сам стајао пред њиме не хтјех да се уклоним, а он мало укоси, али ме ипак очеша раменом и прође. Ту више не би разговора.

Иза тога пођох код министра иностраних дјела, те мало поразговарасмо. Говорили смо само о најобичнијим стварима и прими к знању мој долазак.

Кад сам дошао на Цетиње нашао сам народну скупштину на окупу. Имали су, чини ми се, двије сједнице и то обје тајне.

Послье друге скупштинске сједнице, а трећи дан по моме доласку на Цетиње, краљ позва по вечери у двор на договор све чланове владе, народне посланике и три вјерска поглавара: митрополита Митрофана, барског бискупа Добречића и оцу Карађузовића. Ја, како сам био краљев генерал ађутант, налазио сам се тада у двору.

Краљ ме позва изненадно и нареди да сједем, па рече: „Господо, ђенерал Мартиновић дошао је из Русије и пропутовао је преко Енглешке, Француске и Италије, наших савезника, мислим имаће нешто да ни каже, што наши савезници мисле да предузимају.“

Није ме био предупредио да спремим реферат. Ја се дигох, а краљ нареди те сједох. Сједећи изложих политичку

и војничку ситуацију и подвукох да се у Русији чине највеће припреме за једну велику офанзиву против непријатеља и како су Руси добавили и наручили огромне количине ратног материјала из Америке. Тако исто, рекох, и у Енглеској, Француској и Италији учињене су велике припреме за велику офанзиву и сретно окончање рата. Инглеска и Француска увиђајући да је неопходно потребна једна заједничка војна команда, споразумјеле су се да именују једну заједничку врховну команду. Тако у идућој години имају се очекивати највећи успјеси наших савезника. А његово величанство цар руски рекао ми је, да поздравим господара и да му у име његово кажем, да ће савезници сигурно добити рат и мир диктирати; а да ће Скадар тада сигурно припасти Црној Гори.

Чим поменух Скадар, краљ се развесели и обрати скупштини с питањем: „ А је ли, господо, боље што смо Скадар уступили, кад ће ево опет нама доћи.“ На то устаде предсједник народне скупштине Мило Дожић и рече: „То је, господару, најпаметнији акт у животу вашег величанства.“

Ја се тада осјетих тиме мало дирнут, јер сам као претсједник владе са својим друговима био осудно противан мирном напуштању Скадра, због чега сам и оставку поднио, те уставши рекох: Јест, господине Дожићу, али не заборавите да је мирно решење скадарског питања дало времена Аустрији и Њемачкој да скоро двије године мира употребе у спремању за рат. Спремајући велике топове, муницију и све што је потребно за рат. И тиме су изненадили своје противнике и нашли их неспремне, те зато рат дуго траје. И онај који је омогућио ово носи одговорност, што рат оволико дуго траје и што ће још трајати.

Тада се краљ обрати сердару Јанку с питањем: „Какав је ред и дух у војсци сада?“ Сердар се о реду и духу најласкавије изрази и обавијести, да је ред у војсци савршен, а дух борбен као икад. И да су неке рђаве појаве, које су се у војсци биле појавиле, сада сасвим уклоњене.

Тада краљ рече: „Па да ли није боље е нијесам дозволио, да се стријеља тридест-четрдест људи, као што је влада предлагала и од мене тражила“. Рекоше да јест и с тиме се сврши та сједница.

Примијетих да је моје излагање о политичкој и војној ситуацији наших савезника оставило дубок утисак на многе народне посланике, који су можда до тада били песимистички расположени у погледу сретног исхода рата за савезнике и нас.

Сјутри дан влада сазва скупштину на сједницу која се одржа прије подне. На тој сједници влада затражи од народне скупштине, да јој дадне бјанко карту за даљи рад и да јој унапријед све одобри, што буде она, т.ј. влада, урадила. То скупштина одби и затражи од владе, да је упозна са својим намјерама, односно шта мисли да сада предузме. Тада влада даде оставку.

На једну ранију сједницу народни посланик др. Секуле Дрљевић био је напао владу, да не води рат искрено и да је „завела Црну Гору за Голеш Планину".

Чим се сједница заврши неколика правашка посланика (Саво и Вуко Кривокапићи, Ђуро Вучинић и др.) утрчаше у оџаклију. Краљ их упита: „Шта би тамо?" Они одговорише да је влада дала оставку и казаше због чега, на то краљ рече: „Заистину имала је скупштина разлог." Скупштину распуштише, а краљ предузе кораке да формира нову владу.

Краљ ме позва сјутрадан и рече: „Митре, ја сам намјеран да саставим владу од најугледнијих личности које имам у земљи. И тебе имам у виду." Пошто је он био с Лазаром Мијушковићем начинио списак тих људи, нареди да дође Лазар са тим списком. Сад дође Лазар, рече му краљ: „Лазаре, прочитај ону листу, те смо синоћ саставили, ко би требао да уђе у владу". Тада Лазар извади једно парче артије и стаде да чита: „Предсједник владе војвода Божо Петровић, министар војни сердар Јанко Вукотић, министар иностраних дјела генерал Митар Мартиновић" . . . Кад Лазар прочита моје име, ја викнух: не, не Митар Мартиновић министар иностраних дјела но Лазар. Он је дипломата, а ја сам војник. Лазар на то рече: „Ја нећу овога пута никако да будем министар и то сам господару казао. Нећу никако". Тада ја рекох: Господару, ја тај предлог не могу никако примити. Ја сам с војводом Божом и сердаром Јанком лични пријатељ, али нијесмо од једне политике, јер смо разли-

читих политичких погледа. Краљ: „Добро, с ким би ти". Ја господару, рекох, с оним мојим друштвом кога сам имао у Балканском рату. „А зашто не мош с другим и не ћеш?" рече краљ. Господару, рекох, ситуација је тако тешка, да захтијева хитна и одлучна решења; а таква решења може само сложно друштво да доноси, јер се нема кад за зеленим столом дискутовати. Кад то саслуша краљ прекиде разговор и ми два изађосмо.

Пошто изађосмо од господара рече ми Лазар: „Митре, ко год био министар претсједник, ако не буде први услов ставио Господару, да Ксенија иде у Италију тамо код сестре, но остане ође, неће моћи од ње ништа урадити да ваља. Будала би био ко би се примио." Сјутри дан опет ме зове господар и предлаже ми: „А да би ли да си ти претсједник владе, па прими још Марка Ђукановића, Мила Церовића и још неке?" Одговорих да никако тај предлог не могу примити. Разлоге не дадох, јер не смјех; пошто би он, господар, намјестио у владу неке своје људе, с којима се не би могло радити. Краљево држање било ми је тада сувише сумњиво. С тиме се заврши овај разговор.

Позивао ме краљ сваки дан прије подне и разговарао са мном о саставу моје владе.

Пошље неколико дана од пада владе, ићах испред двора, срета ме Милош Живковић, лични краљев секретар. Иђаше баш од господара, како ићах пут двора, Милош ме устави и упита: „Би ли се ти примио за предсједника, а да ти министри буду све официри?" Не ја, рекох, напуштих га и кренух у двор. Виче ме краљ. Зовну ме и рече: „Митре, ти ми рече, да би волио једну послушну владу. Ево да ти је дам и све официре. Ево ти Петар Мартиновић, Лука Гојинић." Кад помену Гојинића, ја га прекидох и рекох: „Гојинића у владу не бих никако примио. Хвала ви, ја нећу војничку владу. Имам своје политичке другове, желим ш њима бити. На томе се заврши и овај разговор.

Сјутри дан пред подне опет ме позва господар и рече: „Ево колико ти ја гођ предлога учињех, ти не прими ни једнога, па ево ја да примим твоје, пошто ти не 'ћеш да ме слушаш као сиједога господара и твога стрица. Ево ја сам приморан да примим твоје услове и пристајем на твоју

владу са министрима Јованом Пламенцом, Душаном Вукотићем и Секулом Дрљевићем; но са којима ресорима да знам.“ Ја му казах.

Заборавих рећи, да кад гођ ме звао господар ради састава владе, увијек је уза њ била књегињица Ксенија, па и овога пута.

Како је то било испред ручка, Господар ми нареди: „По подне у три уре да дођеш са овима људима, да положите заклетву. И припремите све што треба, тако кад ја дођем да је све готово, јер више нема чекања. Непријатељ је на капију.“ Крену да иде пут трпезарије, ја за њим. док он одједанпут: „Е, фала Богу што ме нагна, да примим за министре Јована и Секулу.“ Није ви од тог никакве штете, господару, рекох ја. На то господар иронично: „Не, него Секуле. Унија, унија!“ Ја рекох: Господару, о унији се најприје проговорило у ваш дом. Је ли књаз Данило рекао да ће стражу чувати ономе ко састави српство? „То је мој посао.“ рече Краљ.

Раздвојили смо се, ја одох да се припремим за заклетву. Пошто сам ручао пођох у два сата у двор, да позовем другове ради заклетве. У оџаклију нађох командира Риста Љумовића. Пошто сједох упита ме Ристо: „Знаш ли шта је ново? Не, рекох. „Састављена је влада.“ А која? На то Ристо: „До назад пола сата овуда је била велика врева и трка. Долазио је ту Лазар Мијушковић, Марко Радуловић, Ристо Поповић, Михајло Ивановић и други. Најпослије саставила се влада: претседник владе Лазар Мијушковић, чланови владе: Ристо Поповић и Марко Радуловић. Наређено ми је да питам ђенерала Вешовића, који је у Скадру, хоће ли се примити за министра војног. И он је пристао. Михајла Ивановића нагонио је краљ да се прими, ма није никако хтио.“

Кад ми ово каза Љумовић, нити шиљах за моје другове, нити чијех припрема за заклетву. Виђех да је мене Краљ обмануо, остах у двору да ишчекам Краља, да се само у очи погледамо.

Краљ је био издао најстрожију наредбу, да се не објављује састав владе, док то не објави сам краљ. И тако тога дана није се знало за састав владе.

Тачно у три по подне ево краља у оџаклију. Кад виђе

мене сама мало се изненади, јер је мислио да ће ту затећи и моје другове. Сједе. Не проговарам ни ријечи о влади. Ни краљ ништа. Сједјели смо ту дуго и разговарали са старим војводом Пламенцом, али о владама ништа.

Сјутри дан до подне не објављује се о влади ништа. Око подне упита Краљ свога камердинера Илију Бјелоша: „Били се имало што ручати, али одмах?“ Он утрча у кујину те упита и каза да би. Нареди ручак.

Краљ позва на ручак мене, сердара Јанка, Лазара Мијушковића, Милутина Томановића командира, Анта Гвозденовића и још неког, не сјећам се кога. Ручасмо, пописмо шампањац. Кад му напунише чашу Краљ је узе и мало се куцну с Лазаром, али ни речице не рече. Лазар је био за све то вријеме јако сјетан. Разметнусмо се. Ни тај дан се не објављива састав владе, него сјутри дан ујутро.

Иза тога предложих Господару, да ме упути у Сан Ђовани, да бих уредио пренос муниције и хране, која се тамо налази, а тако и оне која буде стизала. Он пристаде.

Сјутри дан 23 децембра рече ми сердар Јанко: „Митре, ми смо ријешили да те пошљемо у Медуо да уредиш снабдијевање војске, али ћемо ти дати Мирка Мијушковића.“ Ја виђех да влада у мене сумња и да 'оће да ми да неку контролу, јер ми Мирко није ништа требао, па му рекох: Мени Мирко не треба и нећу да идем тамо. А да бих прекинуо ту своју улогу — одласка у Медуо — одох Краљу те му затражих да ме упути на фронт, па ма с каквом било дужношћу. Он рече: „Па добро“.

Сјутра дан (24 децембра 1915) добих наређење од врховне команде да сам постављен за команданта которског одреда.

Тај одред бројио је 1800 људи, и држао је фронт од његушког Крсца до Грахова. То је око 50 километара. Исти тај дан пођох на нову дужност и кренух за Раткову Гору, где се био бој. Ноћ ме ухвати у Ћеклиће и ту пренођих. Изјутра на Божић пођох на Радаљев Врх и с њега угледах да Аустријанци наступају колонама и с топовима преко Гомилица Радаљеву Врху, јер су били већ заузели Раткову Гору. Ја наредих да се ту доведе појачање.

Ноћ 25 децембра занођих у Залазе и осванух 26. То

јутро пођох на Крстац. У то отпоче општи напад Аустриске артиљерије. Да бих боље видио наступање непријатеља изађох набрег Љуте. Пошто разгледах положаје потрчах пут Крсца, где примијетих највећу пальбу. Тамо сам стигао око подне.

Тај и сјутри дан (27 децембра) одржасмо Крстац. У то Аустријанци заузму Кук, најглавнији положај на Ловћену, и тиме ми дођу с бока.

Све своје положаје задржах до 28 децембра ујутро. Сви положаји и с лијева и с десна били су већ пали непријатељу у руке; а у исто вријеме били смо остали без топовске муниције те се у зору 28 децембра повучем на Буковицу, а Аустријанци изађу на Његуше.

Дана 29 децембра налазио сам се са неколико официра и војника на самом врху планине Буковице и одатле посматрао наступање Аустријанаца и рад подручних ми јединица. Између мене и Аустријанаца не бјеше тада нико од наших. То није ни изискивала војничка потреба. Негђе око подне ево ти Краља у ауту. Шофирао је његов лични шофер, неки Барић-Дубровчанин. Његов долазак ме мало изненади, јер нијесам био о томе обавијештен. Ауто стаде, а ја прићох и обавијестих Краља о ситуацији на мом фронту и нагласих да се Аустријанци налазе на Мравињаку и Петровој Љути. Краљ није излазио из аута нити ми што рече, већ викну шоферу: „Барићу, напријед!“ Ја видећи да ће Краљ да оде међу Аустријанце, јер између нас и њих не бијаше нико од наше војске, искочих пред аутомобил, метнух руку на револвер и викнух: Стој, Барићу, е погибе! На то краљ: „Напријед Барићу.“ А ја опет: Стој Барићу, е погибе! Тако се по три пута изредисмо: Краљ наређује Барићу да вози напријед међу Аустријанце, а ја вичем Барићу да стоји, иначе да ће погинути. У то почеше официри и војници прилазити те се згомила повелика маса. Пошто Краљ увиђе да ћу ја да пуцам у шофера и да не може напријед нако преко мене мртва, нареди Барићу: „Окрени Барићу“, и Барић окрену натраг ауто ка Цетињу, па стаде. Тада Краљ изађе из аута.

Како Аустријанци примијетише гомилу људи, окренуше на нас топовима с Бижаљева, али потурише испод нас за

једно двјеста корака, тада се ми сви склонисмо за једну главицу до нас. Склони се и Краљ, ишао је пјешке са нама. Пошто се људи растурише по заклонима и гомила разиђе, Краљ уђе у ауто и оде пут Цетиња. Са мном не проговара ништа, нити издава какве наредбе.

Једна чета Француза била ми је упућена у помоћ. Стигла је на Крстац и узела учешћа у борби. Французи су се борили лавовски. Пошто се мој одред повукао на Буковицу, ова се чета повуче на Чекање и ту утврди. Бијаху одушевљени за борбу и ћаху се поклати јуначки да дође ту до боја и мислим да ћаху својим јунаштвом и прегнућем застићети и најбољу црногорску јединицу. Ту добих наређење од врховне команде да ову чету упутим на Цетиње, пошто треба да иде у Француску. Тако и учињех: послах Французе на Цетиње, те одоше у Француску.

На Чекање сам ноћио једну ноћ, па се повучем Цетињу, а одатле на Ђоково, и доцније на Царев Лаз.

2 јануара 1916 године врховна команда ме смијени са дотадашњег положаја и мјесто мене постави бригадира Милутина Вукотића.

*

3 јануара 1916 освануо сам на Царевом Лазу. Ту се налазио мој штаб. Баш у саму зору 3 јануара стиже ми ту наређење врховне команде да предам дужност Милутину Вукотићу бригадиру, па да идем на Крушевац, те се јавим врховној команди. Наређење сам, разумије се, одмах извршио и исти дан стигао на Крушевац. Одмах сам преко дежурног официра обавијестио краља Господара о своме доласку.

У исто вријеме позвали су на Крушевац и војводу Ђура Петровића, команданта херцеговачког одреда.

Књазу Петру узета је раније команда ловћенског одреда и уписан у гријех пад Ловћена. Краљ је радио да на неки начин оправда књаза Петра или да бар умањи његову кривицу и одговорност пред јавним мњењем. Због тога је ријешио да мене и војводу Ђура пензионише, па стави под суд и оптужи као главне кривце за посљедње поразе, и напуштање великог дијела Црне Горе непријатељу.

Укази о пензионисању моме и војводе Ђура били су

написани и потписани од министра војног генерала Вешовића. Чекао се Краљев потпис.

Иако сам стигао на Крушевац 3 јануара у подне и одмах се јавио Краљу, нико ме није звао нити за што питао све до 6 јануара испред подне. Тако, дакле, за три дана нијесам имао никакве дужности.

6 јануара 1916 позва ме краљ у малу оџаклију на Крушевац. Уђем и речем: Заповиједајте, Господару. Краљ рече: „Сједи ту". И показа ми руком на столицу према себи. Сједох и погледах по оџаклији, да видим ко све има ту. Сједаху ту генерал Радомир Вешовић, Ристо Поповић, Петар Пламенац и војвода Ђуро Петровић. Других се не сјећам. А у ходнику испред врата стајаше Јово Поповић с десетак људи. Чим ја сједох они се згомилаше на врата оџаклије, она бијаху широм отворена.

Ја примијетих да је нешто припремљено да се ту одигра на штету моје части и угледа, па сабљу ставих преко крила и демонстративно метнух руку на балчак и одлучих да најенергичније станем у одбрану моје части.

Поче Краљ одмах: „Митре, ко би крив свему овоме?" Ја дорањих: Врховна команда и нико други. Другим ријечима он, Краљ, јер је он врховни командант. На то Краљ: „А, Бога ти, зашто врховна команда?" Зато, Господару, рекох, што врховна команда би осамнаест мјесеци на само осам километара иза борбене линије ловћенског одреда и та команда не уради ништа у погледу утврђивања положаја, повећања војске, ратног материјала и муниције на положају, а у посљедња два мјесеца готово је и престало давање таина војсци. А што је најгоре, војска која је у почетку рата била означена за одбрану Ловћена, мало по мало најбоље јединице те војске одвојене су и послате у Санџак. Тако исто и најбољи топови и најбољи митраљези отпремљени су у Санџак за појачање фронта, а Ловћен остављен са врло слабом одбраном. Па ко други може бити крив за пад Ловћена но врховна команда. Ту сам гађао њега као главног и јединог кривца. На то Краљ добаци: „Не, не, но вама главарима премило се држати телефона." Тиме је хтио рећи, по моме мишљењу, да смо се ми команданти држали далеко од фронта:

ја му на то одговорих: Телефон је, Господару, једна ратна справа од велике помоћи командантима. А не заборавите, Господару, да је мој телефон био тамо гђе није требао да буде као једног команданта — био је таман на борбеној линији на Крсцу и око мог телефона падале су гранате многобројне аустриске поморске и сувоземне артиљерије, па чак и митраљески и пушчани меци. А да њега боцнем, рекох: А да, за то вријеме не могох наћи гђе се налази телефон врховне команде. А што ме Бог сачувао да ме непријатељска ђулад не разнесу на комаде, то Бог није хтио да задовољи моје многобројне непријатеље.

То сам све изговорио повишеним гласом и изазивачки. На то Краљ рече: „Ти би, Митре, када бректао". А ја му још јачим гласом одговорих: Кад ми се образа тиче 'оћу и да бректим. На то се Краљ наљути, па се према мени нагну и попримаче, па викну љутито: „Море нећеш!" Ја дим у дим: Море 'оћу, па да сам пред Саваотом!"

Како се бијасмо примакли један другом и загустили, немаше куд ни он ни ја, но он да нареди да ме избаце, а ја бих одмах употребио оружје, па куд пукло да пукло, јер не бих дозволио да ико спушта руку на мене. Али за срећу и моју и његову у том моменту зазвони телефон и Краљ упита: „Ко је то на телефону". Одговорише му: „Књегињица Ксенија зове Вас на телефон из Скадра." На то се Краљ диже и оде на телефон, те се тако прекиде наш разговор.

Ми не чујемо што говори Ксенија, али чујемо што он говори књегињици Ксенији у Скадар, пошто је говорио мало гласније, јер је био мало наглув. Краљ говори: „Ксени, кажи твојој мами, да сам ја, више од педесет година нашега заједничкога живота био од ње послушан, па се надам да ћу и овога пута, зато смјеста крећите за Италију". Она опет нешто збори, он слуша па рече: „Чујеш, Ксени, изгледа нијеси ме разумјела. Поновићу ти тачно оно што сам ти прије казао." И поновио је сваку ријеч. Опет тајац. Говори Ксенија. По свој прилици није мишљења да се иде. Онда Краљ, пошто она заврши, рече: „Нека буде онако како сам наредио и више нећу да говорим." И бачи слушалицу, па дође међу нас да продужимо разговор.

Ја мислим да ће он да продужи ону причу, али он „ни

лук јео ни лук мирисао", ни речицу као да није ни говорио. И указ о моме пензионисању не потписа, а био је пред њим. То ми је казао доцније капетан Томо Иличковић. Он га је био и написао по наредби министра војног генерала Вешовића и ставио за потпис пред Краља на сто, код кога смо сјеђели и разговарали.

За све вријеме ове наше препирке присутни су били забезекнути и нијесу ни једне ријечи проговорили.

Пошто се Краљ врати и сједе, мало пошуђе, па упути питање свима: „Што имамо сада да радимо?" На то нико ништа, а ја нећу одмах за инат ништа да говорим; али пошто нико нешће да говори ништа, ја заћох: Господару, сад немамо ништа друго радити, него смјеста да отступамо у Скадар и ми и војска и све. И тамо даље отступати под борбом ка савезницима, па како њима буде тако ће и нама; а ето су Талијани већ прошли Драч и иду Медову. Тада Краљ рече: „Ја не бих тако, но да окупимо то војске што можемо, па да дамо битку на Царев Лаз, као што су наши стари." Ја на то примијетих: Од битке на Царев Лаз сад не може бити ништа, јер је војска тако растројена, да се не може искупити на брзу руку. А на Царев Лаз нема мјеста за борбу, јер би ту дошли у положај да будемо сви заробљени и без борбе. Кад су наши стари водили борбу на Царев Лаз онда је непријатељ долазио с друге стране — од Подгорице ,а не од Цетиња као сада.

У то уђе његов камердинер Илија Јовановић-Бјелош и рече: „Ручак је послужен."

Раније је Бјелош по наређењу Краљеву сваком шапнуо на уво, да се устави на ручак и гђа има да сједне, само није мени.

Краљ се диже, а са њиме и сви. Кад Краљ крену да иде у трпезарију и заступи на врата, дочека га сердар Јанко и викну: „Господару, да сједемо да ријешимо шта имамо да радимо; већ је крајње вријеме, не море да се чека." Сердар Јанко бијаше припио и добро љут. Прсте од десне руке бјеше скупио, као да ће да се крсти, па их унесе Краљу под нос тако, да га шћаше ш њима доватити до носа, да Краљ мало не затури главу уназад; а кад се Јанко опет примаче, Краљ се измаче пола корака назад, па рече: „'Оћемо Јанко. Сад

ћемо да ручамо, па ћу ја мало да легнем, јер сам мало уморан, па ћемо пошто устанем ријешити, шта имамо да радимо.“ На то се Јанко умири. Ја сам се тада налазио таман до Краља, а до мене Јово Поповић.

Тада сви посједаше на ручак, а ја пођох демонстративно ван дворца, да идем у варош на ручак. У то дотрча Илија Бјелош и рече: „Наређује Господар да се вратиш и да ручаш“. И ја се вратих и сједох.

Осим поменутијех бјеше за ручком и Марко Петровић.

Ручасмо. За ручком се није водио никакав важан разговор, сем што Краљ у једно доба упита Марка и војводу Ђура Петровиће: „Што мислите ви, господо Петровићи, ако се куд у свијет крене?“ Они су одговорили: „ми мислимо остати с народом, а ево наша ђеца па им наредите како ’оћете и водите их собом.“

Пошто ручасмо Краљ оде на одмор, а ми остасмо у разговору.

Око три сата по подне изађе господар из дворца и сједе на терасу. Испред терасе угледах пет-шест аутомобила. У њима бјеху неки перјаници, дворска послуга и накав пртљаг Краљев. Ја и сердар Јанко стадосмо испред Краља. Јанко ништа не говори, и ако је остао с Краљем од конта, да ријеше шта се има радити, кад Краљ мало поспава и устане — као да се то већ било уредило у међувремену између ручка и појаве Краљеве на терасу, као што рекох. Разумије се да ја о свему томе нијесам ништа знао нити у што посвећиван.

Сви присутни били су утучени и изгубљени. У очима свијех виђела се туга и жалост, због пропасти коју виђесмо. Изједном Краљ погледа ону масу, насмија се, па рече: „Е да ми је сад имат једног фотографа, да ве фотографирам. А што сте се препали? Све ће добро бити и боље него што мислите.“ Па упита Риста Љумовића: „Има ли, Ристо, које празно мјесто, у те аутомобиле?“ „Имају два, Господару,“ рече Ристо. И таман Господар ’оће да нареди, ко ће да уђе на та два мјеста, но Јанко ограби: „Уласте Вуко и Богдане[1]).“

---

[1]) Вуко Вукотић перјанички командир и Богдан Вучинић, перјанички потпоручник.

Они пођоше да уђу, но викну Господар: „Нећу да они два иду, но слазите“. Они бјеху стали на стопу аутомобила, па сиђоше. Тада Јанко: „Улазите кад ви ја кажем.“ Они опет пођоше да уђу, но Краљ викну: „Доље кад ви кажем!“ На то Јанко викну пооштро: „Уласте кад ви ја кажем!“ И они уђоше и сједоше на своја мјеста. Тада краљ пође пут свог аутомобила. Прије но уђе у њ приступи му др. Перазић и упита: „Оћу ли ја, Господару, одит?“ Господар му одговори: „Остани ти „диго“[2]) па ћу ја послати за тебе.“

Краљ затим уђе у свој ауто, нареди шоферу да вози и пође, а за њим и остали аутомобили.

Тако Краљ Никола пође 6 јануара 1916. око три по подне преко Подгорице и Плавнице за Скадар, а одатле преко Медова за Италију и даље.

Ми се тада разиђосмо без разговора и икаква договора.

Пошто Краљ оде за Скадар, ја пођох у Подгорицу. Ту ме нашао свети Јован моје крсно име. Спремао сам се за пут у Скадар и даље. Ко ме год пита за савјет шта да ради, савјетовао сам га да оступа Скадру и даље савезницима.

Тај дан (7. јануар) дође код мене Леонтије Нинковић, старешина манастира Острога и умоли ме у име 1600 Херцеговаца, наших добровољаца, за савјет да ли да Херцеговци оступају за Скадар и даље, или да иду преко Мораче да се тамо одморе по Момишићима и до Љешкопоља и спреме да иду пут Царева Лаза, како им је наређивао сердар Јанко. По његовијем ријечима искупљали су се Црногорци на Царев Лаз да пролију крв, као што су и у старо доба (1712), а они Херцеговци требали су да им буду резерва. Ја му рекох да они, Херцеговци, не слушају сердара Јанка, нити кога другога ко би им наређивао или их савјетовао да не оступају за Скадар, јер више не може бити никаква говора о каквом отпору, а нарочито о борби на Царевом Лазу; но нека сваки Ерцеговац ита Скадру и оступа за српском војском да не би био заробљен, јер би био одмах објешен. А ја ћу брзо за вама, а пошао бих и сад с вама, но морам ишчекати неку дружину.

На срећу свих тих Ерцеговаца Нинковић им саопшти

---

[2]) Тако га је звао од милоште.

тачно моју поруку и они ме послушаше, те брзо пођоше за Скадар, па даље за српском војском, те се тако спасоше попства и аустриских вјешала. Ја сам се био спремио да увече 7 јануара пођем за Скадар. Баш пред сами мој полазак дође Никола Кршикапа и рече ми у највећем повјерењу: „Господине министре, ви изгледа 'оћете пут Скадра?“ 'Оћу рекох му. „Немојте се, каже он, усудити да кренете, јер се у варош зна за ваше кретање, па и то да су послати војници на Побрежје, да вас врате. Не хтједнете ли се вратити да вас убију.“

Ја тада увиђех да је то ујдурма некога „одозго“, да ми се онемогући оступање, па да бих заварао траг одложих пут, не бих ли избјегао другим путем — преко Тузи —, пошто виђех да ми је онемогућено преко Плавнице.

Сјутри дан (8 јануара) наумих да крећем. У пролазу поред куће, у којој бијаше влада, видим масу свијета испред владе, а на балкону куће бијаху министри Марко Радуловић, Ристо Поповић и генерал Радомир Вешовић. И генерал Вешовић држаше говор. Мало послушах и чух гђе рече: „Краљ је побјегао у иностранство, без да је икога ставио да врши краљевску власт, и ми смо, пошто је претсједник Лазар Мијушковић пошао ш њим, остали министри били приморани да узмемо краљевску власт у своје руке и продужимо вршити дужност краљевске власти. Увиђајући да у садашњим приликама нема смисла никаквом отпору, то смо ријешили да положимо оружје; зато сваки војник нека смјеста своју пушку, муницију и барјак остави у војни стан, па иде мирно својој кући и нека нико никога не пљачка.“

Кад чух те ријечи, поитах журним корацима сердару Јанку, не бих ли од њега што ново сазнао, а Вешовић продужи свој говор.

Сердара Јанка нађох у његовој канцеларији у врховној команди. Послије поздрава ја му рекох: Јанко, ја сад чух генерала Вешовића, гђе рече великој маси војске и народа у присуству владе: Краљ је побјегао у иностранство, без да је икога ставио да врши краљевску власт и ми смо, пошто је претсједник владе Лазар Мијушковић пошао ш њим, остали министри били принуђени да узмемо краљевску власт у своје руке и продужимо вршити дужност краљевске

власти. Увиђајући да у садашњим приликама нема смисла никаквом отпору, то смо ријешили, да положимо оружје; зато сваки војник нека смјеста своју пушку, муницију и бар-јаке остави у војни стан, па иде мирно својој кући и нека нико никога не пљачка. Знаш ли што о томе? Јанко ми одговори: „Знам. Мени је влада јавила да је предузела врховну власт. И ја сам њима рекао, пошто се то противи наређењу које је мени Краљ дао, као шефу штаба врховне команде, ја дајем оставку на положај, кога ми је Краљ дао."

Сувише ја успут бијах чуо, да су Аустријанци прекршили примирје од три дана и почели наступање од Бара ка Скадру, да би његовим заузимањем пресјекли оступницу црногорској војсци, па га упитах: Знаш ли шта о томе? „Мени није познато ништа" — рече, па викну да му дође ађутант Шћепан Симовић. Он утрча из сусједне собе и кад сердар упита: „Је ли истина да су Аустријанци прекршили примирје и кренули од Бара ка Скадру?" — Он му одговори: „Сад мало прије дође депеша, да су Аустријанци прекршили примирје и од Бара кренули пут Скадра." Тада ја рекох: Јанко, чекања већ нема, но 'оћемо ли ми да идемо двојица? Он ми одговори: „И ја ћу одит, но ја имам још нешто да присвршим, но ти немој чекати но ајде, а ја ћу за тобом доћи у Скадар." Али он није ни кретао за Скадар, него је, пошто је посвршавао своје послове, пошао право на Данилов Град и формално предао сабљу Аустријанцима. А није то био обавезан јер су Аустријанци били донијели одлуку, да официри црногорски задрже сабље и револвере.

Ја ти отолен пођем и дођем код споменика. Успут сам прикупио неколико људи. Код споменика се искупи око 100 људи. Ја им одржах кратак говор и позвах да иду са мном, да отступамо Скадру и даље савезницима. Неки ме упиташе, да ли им могу осигурати таин. Ја им рекох, да ће им бити као и мени. У то пљусну киша и људи се разбјежаше по сусједним кафанама, да се склоне од кише, а ја остадох сам. Не промишљајући много пођох преко Тузи за Скадар

У Тузи затекох војводу Лакића Војводића са осамнаест Васојевића и Сокол Баца, главара Груда и црногорског бригадира. Удружимо се и пођемо заједно 8 јануара 1916. Окренемо пут Хума у намјери да се превеземо преко тог дијела

Скадарског Језера и тиме скратимо пут за Скадар. Но на нашу велику несрећу удари страшна бура, те се не могасмо одмах превести, те пренођисмо у нади да ће се вријеме прољепшати и ми моћи превести. Како бура није престала ни сјутри дан, ми се вратимо у Тузи и пођемо околишним путем поред језера. Пут бијаше страшно рђав, блато до кољена, а по њему свуда лешеви од српских војника и угинулих коња. Слика и сувише страшна и тужна. Напријед ишчекивасмо качачке разбојничке банде и Аустријанце, а за собом остављасмо у ропству своју земљу и некад непобједну црногорску војску, коју сада издадоше и непријатељу продадоше и за увијек осрамотише славно црногорско оружје, које је некад кријепило поробљено српство и било понос словенства.

Послије највећих напора дођемо на Анове Хотске. Ту нам рекоше да очекују командира Блажа Божовића са његовом бригадом. Он се налазио на фронту Плаво-Гусињском и према наређењу наше врховне команде оступао је са подручном бригадом преко Гусиња и Климената за Скадар. Пут га је водио преко Хотских Анова. Ми се томе обрадовасмо и одлучисмо, да мало почекамо Божовића и заједно отступамо. Мало не би, а наиђе од Скадра поручник Лазаревић са једно 50 војника. Иђаше за Подгорицу. Кад наиђе на нас упита ме: „Куда сте пошли, господине министре?“ Ми у Скадар, рекох му. „У Скадар ви је немогуће доћи, рече нам, јер су Аустријанци још синоћ дошли у Скадар. А ја сам пошљедња црногорска стража, коју сам јутрос дигао с Бардањола. И тако тамо нема више црногорске војске. Оне пушке што чујете, оно су арнаутске; то Арнаути пуцају на наше заостале војнике, те не даду проћи у Скадар.“ И заиста чујаху се пушке око пута за Скадар. Због овога се вратисмо сви у Подгорицу и тако падосмо у аустриско ропство.

У Подгорици се задржах до Савина дне, а тада појашем коња и пођох на Цетиње кући.

Одмах по уласку Аустријанаца заостали дио владе (Ристо Поповић, генерал Вешовић и Марко Радуловић), преузео је да врши и своју и краљеву власт, ма да није имала на то право по Уставу.

Негђе у фебруару 1916 замоли ме Ристо Поповић да се састанемо у кући Јована Племенца, министра, ради неке ва-

жне работе. Одазвах се и пођох. Тамо затекох, поред Јована и Риста, и бившег министра Марка Ђукановића.

Нас три бивша министра, као вође правашке странке, бијаше позвао Поповић, као претставнике једине опозиције према бившој црногорској влади.

После краћег разговора Поповић нам рече: „Ми смо влада и са нама главни прваци народне скупштине донијели решење, да замолимо аустријске окупаторске власти, да нам дозволе сазивање црногорске народне скупштине и отварање сједнице. Сагласили смо се да на тој сједници донесемо одлуку, да се Краљ Никола детронира, а на његово мјесто дође нашљедник Данило. Не шћедне ли он доћи, да прогласимо за краља књаза Мирка, који се налази међу нама. Па сам дошао да вас питам као вође опозиције, да ли се ви у томе слажете са владом и скупштином, или се мислите противити."

Ја сам узео ријеч најпрви и казао Поповићу: У име своје, а мислим и у име осталих својих другова, изјављујем, да ми праваши нећемо чинити никакве сметње ни опозиције, али нећемо у томе узимати никаква учешћа. Поповић је то примио к знању и отишао од нас.

Уколико ми је познато о томе је постојао и формални приједлог али су га Аустријанци одбили, јер бива нијесу нашли законског ослонца, да се могу отворити сједнице црногорске народне скупштине. А ја мислим да су Аустријанци чували осјетљивост Краља Николе из лако појмљивих разлога.

Право рећи бијаше ми јако мило, да Краљу Николи одузму и оно мало части и угледа, те имаше још код савезника, баш они људи, који су му помогли да изведе капитулацију Црне Горе.

До интернирања живио сам на Цетињу.

У априлу 1916 пођох у Подгорицу ради неких мојих приватних ствари. Ту дође генерал Вешовић. Затражи састанак, те се састанемо. Он ме упита: „Како би било да дигнемо устанак противу Аустријанаца, јер су се савезници примакли близу и ето их, према мојим извјештајима ту у Арбанији?" Ја му одговорих: тај устанак нема сада никаква смисла и он може донијети пропаст овоме јадноме народу. Раз-

лози су ти: што си све оружје и муницију предао Аустрији, те се нема с чиме ратовати, а друго што је много важније: са устанком би изазвали нагомилавање аустријске војске у Црну Гору, која би путем реквизиција од овог јадног народа узела и ово мало жита и стоке, те га изложила страховитој биједи и глади, а уз то би становништво било тирјанисано и гажено, да би се разбјежало по планинама. Него да чекамо моменат када се примакну савезничке трупе, па да се ми дигнемо и ударимо на Аустријанце. А за четири сата можемо дићи сву Црну Гору. То је моје мишљење и ја друкчије нећу, јер нијесам толико бездушан да овај несретни народ изложим очигледној пропасти без икаква изгледа на успјех. На томе се раздвојисмо.

Све док генерал Вешовић није убио једног аустријског официра, који је дошао да га спроведе команди у Колашин, Аустријанци нијесу чинили у Црној Гори никаквих насиља, нити су вршили реквизицију. Њихова власт скоро се до тада није ни осјећала. Разумије се да нам је њихово присуство врло тешко падало, али се трпјело и шућело.

Чим се на Цетиње сазнало, да је генерал Вешовић убио једног аустријског официра и побјегао у шуму, отпочело је интернирање свих виђенијих Црногораца. Моју кућу на Цетињу опколише аустријски војници изненадно, а један официр с неколико жандарма упаде у кућу, те ме разоружаше. Официр ми предаде писмо од гувернера у коме ми саопштаваше, да ме морају интернирати због убиства једног њиховог официра од стране генерала Вешовића и његовог одметања, због чега морају промијенити дотадашње понашање и увести други режим. То сам писмо негде оставио и сачувао.

Не дозволише ми узети ни најпотребније ствари него ме уведоше у један ауто и под јаком стражом одведоше у Котор. Ту доведоше и сердара Јанка с Чева. Пошто не саставише упутише не у Ваjдхофен на Таји. Ту смо провели неко вријеме, па замолим те ме премјестише у Калштајн, где сам остао до почетка 1918, тада добих дозволу да одем на Цетиње ради неких мојих домаћих невоља. Ту се доцније разболех, због чега ми продуживаше бављење на Цетињу и Улцињу, док не дође ослобођење.

Ослобођење и долазак српских трупа у Црну Гору дочекао сам као озебло сунце и сматрао, да се тада испунио вјековни сан наших славних предака и свих честитих Срба, те да је ослобођење и уједињење Српства свршена ствар. То своје убјеђење и одушевљење ја сам и јавно манифестовао сваком згодом и на свакоме мјесту где је то требало.

Али на жалост нијесу сви Црногорци овако мислили и радили, него неки почеше да се припремају на буну и протестују противу уједињења, доказујући нека права куће Петровића на српски пријесто. Број тих људи није био мали, а подговарани су и са стране од противника нашег народног уједињења. А био је, разумије се, и велики број заведенијех, који се тијех дана нијесу умјели снаћи и поћи путем својих предака.

Ја сам се свијем силама трудио да сузбијем акцију непријатеља народног јединства и да заведене и колебљиве изведем из заблуде и упутим на прави пут. Тако једнога дана упаднем међу велику масу народа, који се бјеше искупио на Балшића Пазару на Цетињу, и кад чух како неки људи Краља Николе и противници уједињења доказују право куће Петровића на српску круну, викнем сакупљеном народу: Што се буните око уједињења и српске круне, која се дијелила на јуначком мегдану? Задобио је Карађорђевић и нека му је сретна од моје стране! А који је круну српску тражио, а није био на мегдану јуначкоме, гдје се она решавала, но побјегао и издао свој народ, не може ни да је има.

Непријатељи народног уједињења, односно присталице Краља Николе, ударише на Цетиње о Божићу 1918. Борба је била крвава и стала нас је много жртава, али одржасмо побједу и бунтовнике одагнасмо од Цетиња и стадосмо их најенергичније прогонити, да би овај опасан и жалостан покрет угушили у самом почетку.

Командант француских трупа у Боки дође на Цетиње, да би се на лицу мјеста обавијестио о правом стању ствари. Прелазећи преко Буковице наишао је на велике гомиле усташа, који га замолише за заштиту и интервенцију. Ствари су, разумије се, преставили онако како је њима годило. Није ми познато шта им је обећао, односно рекао генерал, али бунтовници протурише глас да им је обећао помоћ и за-

штиту. А да би му пружили доказа да борба око уједињења није још завршена, почеше се искупљати око Цетиња и припремати за нови напад.

Дакле, долазак овог француског генерала донесе нам велику штету и тури нас у бригу, тим већу што у први мах нијесмо знали прави циљ његовог доласка. Због овог ја пођох код овог генерала, заборавих како се зваше, и после поздрава рекох му: Ваш долазак на Цетиње само ће окуражити бунтовнике и обновити борбу, зато ја вас молим да се што прије вратите у Котор и да бунтовнике савјетујете најенергичније, да се мирно разиђу својим кућама и помире се садашњим стањем. Припријетите им да ће те их и ви гонити са својим трупама.

Ми смо двије партије, једна за уједињење, а друга против уједињења и ми смо побиједили оне који су против уједињења. Молим вас оставите сад ствари онакве какве су, а будите готови да дођете с војском у помоћ нама.

У том моменту почеше да пуцају пушке око Боровика, те му ја рекох: Чујете ли, господине генерале, оне пушке? „Чујем", рече. Е, оне пушке пуцају што сте ви дошли, јер их је ваш долазак окуражио и 'оће да вам даду доказа, да борба није завршена. То му рекох, па одох; а иза мене уђе код њега Андрија Радовић. Иза одласка Андрина генерал пође у Котор.

На Буковици је наишао на велику масу усташа и савјетовао их да се мирно разиђу и иду кућама — како смо чули из одметничких редова доцније.

Иза тога дође глас да је један баталион Талијана, који се налазио на Крсцу више Котора, пошао пут Цетиња и да је прешао преко Буковице. Одмах се диже омладина и полеће у сусрет Талијанима с намјером или да сви изгину, или да Талијане уклоне са Црногорске територије. Са омладинцима пође и једна чета редовне војске са два брдска топа.

Мени је одмах било јасно, да би долазак талијанске војске на Цетиње окуражио бунтовнике и оживио наш братоубилачки рат. Тако исто ако наши побију Талијане, да ће Италија морати интервенисати да би осветила своје погинуле војнике и добила сатисфакцију.

Да би се како нашао излаз из ове незгодне ситуације

позвах Слава Рамадановића и још неколика виђена човјека те се посавјетовасмо. Одлучисмо да ја напишем и сам потпишем једно писмо команданту тога талијанскога батаљона и да га у њему позовем, да одмах смјеста напусти територију Црне Горе.

Пошто сам знао талијански, ја ово писмо написах својом руком. У њему сам написао отприлике ово: Ми Црногорци ујединили смо се са осталим Југословенима исто онако како су се некад и ваши славни претци ујединили и извршили уједињење Италије. И ми ћемо све своје међусобне спорове решавати братски између себе и без икаквог учешћа страних трупа. И ово уједињење бранићемо оружјем до потоње капи крви. Због овога умолих га, да се одмах са свим подручним трупама повуче у Котор, јер ће га у противном напасти Црногорци, а да ће он, лично, то јест командант, бити одговоран за проливену крв.

Ово писмо хитно упутисмо, те му стиже на Дубовик. У исто доба стигоше омладинци с војском и најенергичније затражише да се врати у Котор. Командант батаљона Канталупи чим прими ово писмо и виђе да ће доћи до крвопролића врати батаљон на чекање и ту се спреми за борбу. О свему овоме обавијестио је своје претпостављене и затражио наређење.

Ја бојећи се да моје писмо неће имати успјеха и да може доћи до непотребног крвопролића, сједох у један теретни аутомобил са неколико омладинаца и стигох на Чекање. Кад тамо стигох затекох омладинце и Талијане у највећој свађи и препирци. Пушке бијаху запете, а бомбе развидане, довољна бијаше само једна неодмјерена ријеч или какав непромишљен покрет, па да дође до страшног покоља.

Дакле, чим стигох престависе се Канталупију. Он ме упита, да ли је то моје писмо, које је примио са мојим потписом. Рекох да јесте и пошто му објасних ситуацију у којој се налази са подручном јединицом, замолих га да одмах и изнајбрже иде с Црногорске територије, јер ће иначе бити нападнут од Црногораца и уништен, нагласивши да ће он бити једини одговоран за катастрофу, ако до ње дође. Он се даде разлогу и у потпуности изврши наше захтјеве, те оде у Котор.

Тако Талијани одоше у Котор, а ми се вратисмо на Цетиње.

Тада се говораше, да је уз команданта Канталупија био и један официр из дворске гарде — син италијанског посланика из Цариграда — и да је имао наредбу да се са мном састане у некој мисији. Каквој није се тешко сјетити.

Томо Ораовац причаше, да је оно писмо, те сам упутио Канталупију с Цетиња, Талијански Краљ показа о Краљу Николи, кад је долазио у Париз, као доказ да ја нијесам за њега — Краља Николу — него баш изнајбоље противу њега, јер је он тврдио да сам ја за њега. Томо је тада био у Паризу и куњаше се да је ово истина.

ЈАНКО ВУКОТИЋ И КАПИТУЛАЦИЈА ЦРНЕ ГОРЕ[1])

Ретко сам слушао човека да тако лепо прича као пок. Јанко Вукотић. његово памћење било је сасвим изванредно. Сећао се појединости из далеке прошлости. А како је био на разним високим положајима, његово причање слушало се као жива историја. Више пута говорио сам му да баци на папир своје успомене: „Људи смо, ко зна шта може доћи, и хоћеш ли после имати више згоде него сада; дужан си историји да јој кажеш шта знаш; ви Црногорци више причате него што бележите; итд.". Он је одобравао; али, свом душом одан пословима у сарајевској Дивизији, и после у скопској Армији, он је одгађао. Напрезао се одвише, и кад је смрт стала преда њ он се томе сасвим изненадио. Није веровао својим очима, чинило му се да ће и ту „страшну уру" победити као многе дотада. „Ха, не дај се, Јанко Вукотићу!" викао је у самртном одру, соколећи сам себе и своју фамилију. Смрт је чинила јуриш за јуришем, а Јанко је одбијао: издржао је критично ослабљење срца; натурила се грипа, издржао је и њу; ударило је и запаљење плућа, — ту је стари витез најзад побеђен.

Отишао је неоставивши, колико знам, много шта од својих мемоара. Ја сам имао пријатност да га слушам на селима код њега више пута. Кад би се запричао, не би престао до иза поноћи. Сав у свом елементу, он је у причање уносио акцента, геста, одушевљења, — оживљавао догађаје. — Враћајући се једном од њега, ја сам бацио на папир скицу његова причања о капитулацији Црне Горе. Навео

---

[1]) Прештампано из часописа „Нова Европа" за 1927, бр. 7. стр. 234—240.

сам га да прича поводом црногорског броја „Нове Европе“, у коме је он био онако кратак, што сам му замерио. Занео се. И ту вече хтео је да ми објасни како он, командант војске, није изашао из земље, Он ми је често хвалио способност краља Николе да познаје људе, истицао је његове витешке гестове и изливе; описивао како је Краљу био тежак положај у фамилији; али ту вече на њ се оборио свом жестином, доказујући да је Краљ преварио њега лично, у последњем часу, и онемогућио му излазак.

Пуштам сада пок. сердара да говори, уколико је моје сећање, у оној забелешци, ухватило његове речи.[1])

Слушајући да краљеви људи говоре војницима повјерљиво да се разлазе кућама, ја сам прегнуо да задржим што могу, те да организујем одбрану Чева и планина до Бјелопавлића, јер би иначе једна батерија непријатељска била

---

[1]) Да се боље разуме причање пок. Сердара, навешћемо неколико датума догађаја који су претходили, по ономе како је описано у „Новој Европи“ од 26. маја прошле године. Датуми су по старом календару.

24.-26. децембра 1915: Аустријанци отварају офанзиву на целом црногорском фронту. — 28-ог пада Ловћен. Наређење да се војска повлачи. Краљева наредба, да се издржи у борби —: 29-ог Краљ иде на Ловћен ради обнове борбе. Нова наредба о повлачењу; тражено примирје. Начелник Штаба (пук. Пешић) са Краљем на Крушевцу, код Подгорице, спрема план за битку на Цареву Лазу. — У вече позива Краљ Јанка Вукотића (команданта Санџачке Војске) и П. Пламенца; они траже борбу до краја и повлачење из земље. Краљ их позива да му дођу 31. децембра. — 30. децембра стиже одговор од непријатеља о примирју, услови тешки. Страни посланици саветују излаз из земље, пук. Пешић и црногорска Влада капитулацију. Краљ се колебао. Оставка Владе, — 31. децембра писмени предлог пук. Пешића за капитулацију. Кад Вукотић и Пламенац дођу Краљу, већ је било отпослато тражење мира. — 4. јануара пук. Пешић оставља Црну Гору; на његово место именован Јанко Вукотић као Начелник Штаба. Аустријски аероплани бацају проглас о обустави непријатељства. Заменик Вукотићев на Санџачком Фронту, бригадир П. Мартиновић, тражи инструкције. Вукотић му 5. јануара наређује хитно повлачење за Подгорицу.

Изгледа, дакле, да је у времену о коме овде прича Сердар, од 5.-7. јануара, краљ Никола већ био у себи решен да остане при тражењу мира, на што се приволео 31. децембра, а Јанко је веровао да се Краљ опет решио на борбу.

довољна да пресијече одступницу свој војсци са Херцеговачког фронта, која се имала повући преко Никшића низ Бјелопавлиће. Већ је био пао Ловћен, пало Цетиње, војска страшно деморалисана противречним гласовима: једни им говоре: „Бићемо се до краја, ићи ћемо преко Албаније, ха соколови!“; а други казују, да је све свршено, да је тражен мир, да је непријатељ на Цетињу. Наше сјајне побједе у Санџаку, гдје смо непријатеља бацили назад и осигурали одступницу Србији, наше успјешно држање на Херцеговачком Фронту, — све се заборавља при мутним гласовима о политици главара. Ја сам још фунгирао као командант заштитних трупа, и о својим наредбама извјештавао сам Пешића. Али је толико било пољуљано поуздање војске, да су се многи чудом чудили кад су ме уопште виђели међу војском, и да им онако говорим. У вече ми дођоше уморну два синовца, и питали су ме да ли ја ону наредбу мислим озбиљно, или је то нека политика. То ме довело до бјеснила, и доказивао сам им како јест озбиљно, како ћемо се повући, и све. Нека друга два синовца, са оцем једнога од њих, похитају два километра пред војском према Чеву да дочекају Аустријанце. Мајка вели оном једноме: „Не идите даље, ето Аустријанаца на ону пресјеклину!“ Они отишли, срели се с Аустријанцима на 30 корака, и запуцали. Аустријанци се одмах развили у строј. Стари одскочи у страну навише, један млади одмах погине, а другог ране у ногу. Облете га војници, наиђе један официр Хрват, и док се он отимао да не дâ пушку, официр му говори: „Младићу, младићу, спаси живот! предај пушку!“ Мислио му је добро. А он пусти пушку а зграби револвер, те убије официра; нашто га војници одмах искасапе. Онај стари пуцао је револвером из стране па су га убили као голуба.

Ево још једне епизоде из тих дана: док сам окупљао војску на сектору Ријека-Данилов Град, дође Краљ у аутомобилу међу војнике: „Хоћемо ли . . .“ (овде Сердар рече име племена, не сећам се више тачно кога, чини ми се Кучи или Пипери? — П. С.) „да бранимо ову земљу од Швабâ?“ — „Хоћемо, Господару!“ — „Хоћемо ли заједно да се повучемо и боримо?“ — „Хоћемо!“ — „Е, и ја велим хоћемо и“... (опсова нешто) „ко не стио! Но хајте кући, па се спре-

мите за пут, узмите помало леба, обујте се, и чекајте док вас ја зовнем!“ То рече па окрену ауто и оде. Војска се још више збуни: „Шта је то сад? Јанко вели да се окупљамо овдје па да одступамо; а он вели да најприје одемо кући? А да, бога ми, Господар зна шта треба боље но Митар и Јанко.“ Па се разиђоше. (Ја овде прекинух Сердара питањем: „Чуо сам да је Краљ други пут тако долазио у војску аутом и заклињао их да се иде у бој на Царев Лаз, па да су га извиждали?“ — „Вјерујем и то“, одговори Сердар, па настави):

Петог јануара држали смо сједницу: Краљ, Влада, и ја, у двору на Крушевцу, шта да се ради. Једногласно закључисмо, на крају крајева, да се повлачимо, те да се војсци изда наређење да брани одступницу. Ја нећу да кажем Краљу да сам ја то наређење војсци већ издао (био сам шеф Штаба Врховне Команде на мјесто Пешића), не би ли и он потписао. Ристо Поповић му подноси на потпис. А он вели: „Нека, чоче, да се мало одморим, та готово је, сложни смо сви.“

Ја се вратим у Подгорицу и цио сјутридан издајем наређења војсци, нарочито Санџачкој, како и куда да се повлачи. Страшно сам уморан. Једва се држим на ногама. Испрозебао. Промукао. У то дође краљев ауто, — зове ме Краљ у Крушевац. „Реци у Крушевцу, да нећу доћи!“ викнем ја шоферу. Он стоји не миче се. „Мичи се, погани, јеси разумио што ти кажем!“ — Сто пута тако дошао би прије ауто да идем Господару, а кад тамо, нема ништа до бесполица. Предосјећао сам да ме Краљ зове да ме можда спријечи у командовању. Бојао сам се због онога на јучерањој сједници, да се није предомислио, к'о што се често предомишљао. У то провађују неколицина официра и дигну ме из столице: „А да хоћеш, бога ми заиста, још ићи кад наређује Господар! Иди па да видимо шта ће!“ Баце ме у ауто. Имао сам ватру, једва говорио.

Дошавши у Крушевац питам: „Ђе је Господар!“ — „Ено га у соби!“ — Никад му нијесам улазио без пријаве, иако ми је то дозвољавао да ваздa уђем кад 'оћу. Али сада сам рупио онако кроз врата да се и он зачудио. Сједио је на кревету, у униформи. Пред њим један сто, и код стола

стоји Мирко, укочен, болестан. Књаз Петар, за другим столом, чука прстом о сто. „Шта је, Јанко!“ вели стари зачуђено. — „Што си ме звао Господару?“ — „Сједи, Јанко!“ — Онда настави говорити Петру (ђе сам га ја био прекинуо): „Е тако, тако, као што ти кажем: ти ћеш се писмено одрећи свих дворских права.“ — „Хоћу, бабо.“ — Помислио сам да се ради о каквој дворској свађи, као што их је на хиљаде било. Нато ће Краљ мени: „Јанко!“ — „Заповједајте, Господару!“ — „Ја идем.“ — „Куд, Господару?“ — „У Скадар!“ — Замути ми се пред очима, изгубих све обзире, и онако болестан и растројен стадох викати иза гласа, да су простићеш бале скакале око мене: „Е чуј ме Господару! Служио сам ти тридесет година! Чувао сам те боље него што те чувала твоја жена Милена и него твоје шћери. Боље зато јер сам више разумио од њих. Па кад нас тако остављаш, ево ћу ти рећи да си и сад послушао синове, а синови твоји нијесу служили ни теби ни отаџбини, нити су ти бранили час', ни час' Црне Горе. Па хајде, издај је и ти! Што гођ је неваљалстава, у сва су угазили. Е сад видим да смо те узалуд бранили и чували“... Говорио сам тако не знам колико, изван себе, а он је само викао: „Јанко, Јанко! Смири се! Јанко!“ И онда је викнуо што може: „Јанко, чуј ме! Заклео сам се својој фамилији на ћивоту Св. Петра да ћу вечерас бити у Скадру; али ево теби дајем ријеч: не био ја човјек ако се сјутра не вратим опет овамо! Разумијеш ли, чоче!“ — То ме дирну, помислих му на фамилију, па рекох: „Па што ми не кажеш тако, за Бога?“ — „А не даш ми да ти кажем.“ — „Опрости, Господару.“ Повјеровах му, би ми криво на мене сама што сам онако изашао из такта. Он устаде па рече Мирку: „Хајдемо!“ ... Изађосмо сви, он са синовима крену малој црквици, ја застадох. Но он се осврну па ме зовну: „'ајде, Јанко, и ти!“ У црквици је био донесен ћивот Светога Петра. Стари се прекрсти два пута више ћивота, па се окрену Мирку: „Мирко, док си био мали, док ти је било 14 година, сви смо у теби гледали великог будућег човјека и наду Црне Горе. Но послије си све покварио. Чуј ме, Мирко: овај Јанко учинио је за нас и за Црну Гору више неко ико. Пази Јанка!“ — „Разумијем, тата!“ Нато смо изашли из цркве, а да ја нисам знао што то управо значи. (Ја

сам овде прекинуо Сердара с питањем, шта мисли сада зашто су ишли у цркву; одговорио је: „Па то је ваљда било као потврда пред ћивотом за њихов договор.“) Краљ ће на то рећи: „Ко је за пута нека креће!“ — Три четири ли аутомобила бијаху ту, па их опколише слуге и дворјани. Вуко Вукотић — био двадесет година командант дворских перјаника — стоји објешених брка, оклембесао се онако, не миче се. „Шта је, Вуко, што не сједаш?“ викнух ја. „Чујеш ли шта рече Господар, сједај!“ Он ћути, ништа не говори. „Чујеш ли ти“, понових му ја, „зашто не сједаш, сједај, — ево командујем ти у присуству Господареву, сједај!“ — и он се онда маче и сједе.

Одоше. Ја се мало послије упутих за њима у Подгорицу. Влада тамо виђела Краља ће проће, па ме подругљиво дочека, као да сам ја с њиме у споразуму. Зовнух их у једну канцеларију, испричах како ће се Краљ вратити, и мало их умирих.

Цио тај дан (6. јануара) проведох ту у вези са војском. Стиже ми послије мој заступник, млади бригадир Петар Мартиновић, са Штабом. Оставио сам био њега за команданта у Санџаку, иако је било старијих по чину, јер је врло способан и енергичан официр. Рече да је све спремно, и да ће се моћи с неким батеријама прећи око кастарских вирова те бранити одступницу. Одобрих му. Ха, соколе! (Овде се не сећам тачно сердарева датума, да ли је П. Мартиновић наишао 6. или 7. — *П. С.)* У вече дође поштар, и рече ми да ме зове Краљ на телефон. Пређох у сусједну кућу (у пошту) и запитах одакле зове. Рекоше: „Из Скадра.“ Кад то чух, помислих да не креће овамо, па шћедох рећи да не креће по ноћи. „Хало, хало! Јеси ли то Јанко?“ — „Ево јесам, Господару.“ — „Јанко, чуј ме!“ — „Заповиједајте, Господару!“ — „Јанко, ја крећем.“ „Куд Господару?“ — хтједох опет рећи да не креће по ноћи. — „Идем на Љеш и Сан Ђовани, па преко мора!“ Кад то чух, све се око мене окрену, изгубих присебност духа, и само завиках: „Иди, никад се не вићели!“ Бацих слушалицу као луд и изиђох. Зврји телефон, истрча поштар за мном: „Ајде, ајде, говори Господар још!“ Узех слушалицу. „Јанко, хвала ти на служби!“ — „А теби нехвала!...“ И опет бацим слушалицу. Божо Петровић и Јово

Поповић, који су били код њега, причали су послије да је Краљ на телефону говорио неко 20 минута...

Е, шта сад да радимо? Стадох да се мислим. Одступићу с колико могнем војске. Од Никшића војске нема... Мартиновић ми јавља да ћемо ми моћи одступити. Ха, Боже помози! Но послије, он јавља телефоном како су топови остали без војске. Е, шта сад? Да идем на Плавницу, па лађом за Краљем? На Тузи ми више не би било могуће — већ је 7. јануара —, пресјечена је одступница; као што су послије покушали па се морали вратити Митар и још неки. И на Плавницу не дају ми саму ићи; све се узмутило, огорчено, могао бих само крију̂ећи покушати. Послије опет промислих: па да туда кренем за Краљем, без војске, сви би ми Црногорци рекли да сам био с њиме у договору да их оставимо, а нарочито послије оног на Крушевцу. Е нема се куд камо, остаћу с народом, па шта нам Бог да̂. Очајавао сам, затворио се, па плакао ка' мало дијете, ама за ме излаза није било. Шта сам могао, но замолити Владу да ме разријеше дужности, па да идем да се гдје склоним. Војска се сама разлазила. Влада одржи сједницу; по Уставу, пошто је Краљ ван земље, она преузима врховну управу. Ријеше ме дужности, издаду војсци проглас да иде кући те да положи оружје у своје магазине. (Мир је послије био на бази, да су Црногорци слободни, официри да се крећу под оружјем, а остали да га чувају у магазинима, Влада остаје иста, Аустријанцима само слободни пролази, а што узму платиће.) Ја се склоним најприје код Данилова Града. Смишљао сам се да одатле одскочим у планину и да дигнем Црногорце. Чујем да је Влада закључила мир. Тада се ријешим да идем на Чево кући. Ту сам био с фамилијом, без икаквих веза̂. Жандари ме лијепо поздрављају.

Међутим Вешовић, у лудој нади да су Савезници близу, стао разашиљати поруке за устанак, наводећи лажно да сам и ја у томе као командант сектора. Аустријанци чувши то, пошаљу једног официра с водом војске по њега. Официр му исказивао част, и зато оставио војску да иде за њима поиздаље, а мој ти Вешовић, како знаш, извади револвер па га уби иза леђа и побјегну. Тада је настало опште затварање. Једне ноћи провали официр с војском у моју спаваћу собу,

предаде ми врло љубазним начином писмо од Вебера: „Екселенцијо, поступак Вешовића нагони нас да поступамо строго. Стављам вам на расположење аутомобил и пратњу, и т. д.“, све љубазно. Али кад устадох из кревета да се обучем, једва ми и то дозволише. Не дају да пређем у другу собу да узмем што од новаца. Једва дозволише да ми жена пружи 100 динара. Стрпаше ме у аутомобил. Кроз Цетиње у трку за Котор. Бајунете држе просто под носом, а они се аутомобил треска; да сам морао једном викнути: „Одмакни те бајонете!“ Из Котора лађицом у брод. Ту нађем Митра Мартиновића. „Јеси ли ти то, Митре, јадан не био“ — „Јеси ли ти то, Јанко?“ Бацише нас у дно лађе код машине. „А ох, наше погибије!“ Протестујемо. Једва нас изведоше на палубу. Одатле нас послије пребацише чамцем на воз у Зеленику, па у Вајтхофен.

Нас двојица смо се хранили на свој трошак у селу а не у логору с осталим заробљеницима. Било је тешко. Онда сам молио допуст да се настаним на југу ђе има гимназија, ради ђеце. Најприје су одбили молбу. Послије, нови намјесник Клам Мартиниц одобри, не би ли ме задовољио, па да му умирим земљу. Догодило се да су нађе код Подгорице, ђе ли, ’ајдуци убили аустријског официра, и Мартиниц ми поручи да их ја пронађем, иначе ће све попалити. Била сједница код Владике на Цетињу с виђенијим људма. Ја протестујем да се мени додјељује така улога, да хватам зликовце, у непријатељском аутомобилу; а уз то знам да их нећу наћи, па би се само виши терет навалио на народ, а ја бих изгубио у народу повјерење. Ја стога овако предложим: да ми Гувернер гарантује да народу неће ништа; ја ћу пронаћи ко су разбојници, а ето Аустријанаца нека их траже. Мартиницу то криво, па ме зове преда се. То је био рђав човјек. Срета ме на вратима: „Врло ми је жао, Екселенцијо, што нијесте пошли у Подгорицу!“ — „И мени је врло жао, Екселенцијо, што сте нашли за сходно да мени додјељујете таке улоге да хватам разбојнике!“ — „Па ја сам то учинио у споразуму с Вашим људма!“ — „Е то ми је баш жао, Екселенцијо!“ Он викне: „Лакше! лашке!“ — „Како лакше, кад сам ђе затекао издају! Црна Гора је закључила мир, има своја права, а ви је третирате као непријатеља; вас народ у роп-

ству и у жицама, а прав је!“ — „Шта, народ прав? а шта учини Вешовић?!“ — Па ви хватајте Вешовића! Шта је народ крив!“ — „Лакше, лакше!“ осјече се он, „и опет вам кажем, боље би било да сте пошли у Подгорицу.“ Рекох му да тамо народ скапава у жицама, нада се од мене некој олакшици, „а овамо би дочекао да види извршење Ваше пресуде о вјешању, јер ја не могу ухватити разбојнике!“ — „Боље да више не разговарамо“, рече он набусито, па изађе. Свједок овог састанка био је један хрватски официр, сад не могу да му се сјетим имена, а чиновник је сада нађе у Босни. Мене су вратили у ропство. Дозволили су ми да се настаним с фамилијом у Бјеловару (ја сам молио Осијек). И ту сам ти провео 1917-ту и ’18-ту.

Перо Слијепчевић

РАД И ВОЈЕВАЊЕ ВАСОЈЕВИЋКОГ ОДРЕДА У ВРИЈЕМЕ КАПИТУЛАЦИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Овај опис написао сам на основу података, које ми је дао потпуковник Вуле Томовић, начелник штаба Васојевићког Одреда из доба о коме говоримо.

Трудио сам се да овај опис рада овог храброг и славног одреда, буде вјерна слика причања Томовићевог. Све оно што се налази под наводницама издиктирао ми је Томовић у перо.

Вуле Томовић познат је као велики херој, одличан стратег и војни писац, чије одличне радове сретамо у најбољим часописима.

Андрија Лубурић

Васојевићки одред сачињавале су двије Васојевићке бригаде и један рекрутски батаљон. Разумије се да у овим бригадама нијесу били све само Васојевићи, и ако носи тај назив, него је било и других Срба и то приличан број. Једном бригадом командовао је командир Урош Ђукић, а другом командир Мило Саичић. На челу цијелог одреда као командант стајао је дивизијар војвода Лакић Војводић, а ја сам му био начелник штаба.

Наш одред водио је честе и крваве борбе, а нарочито у доба повлачења српске војске. Најкрвавије су биле борбе 26 и 27 децембра 1915 када смо морали напуштити Беране. И поред велике Аустријске надмоћности ми смо често заробљавали повелики број аустријских војника и свакодневно им наносили велике губитке. По напуштању Берана заузели смо јаке положаје према нашој старој граници и ту смо могли да се без ичије помоћи дуго задржимо, макар непријатељ располагао и јачим снагама, него је имао према

нама до нашег повлачења и капитулације црногорске војске. Морам напоменути да наш Васојевићки одред, за више од два мјесеца није примао никаквог тајина, него смо се хранили од кућа. Жене су нам доносиле храну и преоблак. Богатији су дијелили донешени тајин са својим сиромашнијим друговима. И поред ових и других недаћа дух код војске није клонуо, него на против морал био на врло високом ступњу. Свак се осјећао гордим што му је судбина додијелила, да заштити отступницу храбре српске војске и да брани овамошње границе Црне Горе.

И поред своје воље морам да овде нагласим, да наш одред од 20 децембра 1915 до 5 јануара 1916 није добијао од Врховне команде, нити од владе или Краља никакве наредбе нити обавештења о ситуацији на другим фронтовима. Тако се код нас није знало ни за пад Ловћена и напуштање Цетиња. Чак ни ја као Начелник штаба одреда, који сам последњих нећеља замјењивао команданта војводу Лакића, који је био болестан, нијесам знао за пад Ловћена и предају Цетиња прије 7 јануара 1916 — како ћу то напријед рећи. За све ово доба (од 20 децембра 1915 до 5 јануара 1916) између нас и Подгорице, односно Врховне Команде, нијесу биле прекинуте ни телефонске ни телеграфске везе. Али и ако смо скоро сваки дан, а по некад и сваки сат, покушавали да дођемо у везу са Врховном Командом или владом у циљу добијања наређења и упутства, а и да не говоримо о обавештењима, никад нијесмо добили ни једне ријечи. Чудили смо се. Доцније иза капитулације било нам је јасно. Јавно се причало да су црногорски управљајући кругови имали намјеру да нас, Васојевиће, жртвују. А ето су жртвовали доцније и цијелу црногорску војску и народ.

Заборавих рећи, да је 28 или 29 децембра сердар Јанко Вукотић дошао од Колашина преко Андријевице до на Буче више Берана и укорио нас што смо упуштали Беране, па се одмах вратио пут Колашина или Подгорице. Није нам дао никаква обавештења о ситуацији на осталим фронтовима, нити издао какву наредбу. Бијаше мало припио, ма не мој то писати.

5 јануара 1916 штаб Васојевићевог одреда налазио се у Трешњеву више Берана. Тај дан око девет увече добисмо

наредбу од сердара Јанка, начелника штаба Врховне команде.

Наредба је гласила: „Краљ Господар није хтио да прими срамотне услове мира, које је понудила Аустрија, стога је ријешио да прикупи сву црногорску војску и да дадне главну битку на Царев Лаз. Немогне ли ни то учинити, Краљ Господар је ријешио да главну битку даде непријатељу на Скадру. Ако то немогне учинити, Краљ ће се ставити на чело своје војске и отступити и придружити се којој од савезничких сила. Стога наређујем да у који се час прими ова наредба, да се одмах сломе фронтови. Команда Васојевићког одреда оставиће слабе заштитне трупе, демонтирати топове, бацити муницију нарочито пољских и тешких топова у дубоке вирове као Лукин вир. Војска ће отступити правцем Матешево—Лијева Ријека—Биоче—Подгорица, где ће примити тајин и даља наређења за даље покрете.“

Тада војвода Лакић бијаше тешко болестан и ја га заступах, као што пређе рекох, па чим добих ову наредбу саопштих је командантима бригада и наредих да искупе војску код барутане у Краљима. Идуће јутро (6 јануара) осване сва војска на одређено мјесто. Одмах пустисмо војнике да оду кућама те привате тајин и преоблак, па се око десет прије подне искуписмо и кренусмо преко Трешњевика низ Баре Краљске, где преноћимо, па 7 изјутра пођемо даље пут Подгорице.

На челу одреда иђаше командант војвода Лакић и ако тешко болестан.

Око 5 сати по подне 7 јануара 1916 стигосмо на Вјетреник. Ту сретосмо арт. капетана Вукашина Лекића, који је био са својом батеријом на Ловћену. Иђаше кући у Краље. После поздрава упита нас куд ћемо. Кад му испричасмо за наређење о оступању, он нам каза, да је Цетиње давно заузето и да је непријатељ прошао Крњичку Каменицу. Да је војска црногорска распуштена и да је сваком официру и војнику наређено да иде својој кући. Краљ је при мени побјегао пут Скадра, рече.

Кад то чу војвода Лакић ударише му сузе низ образе и закука, па рече за Краља Николу: „Е стари глумац, гђе ме

превари и остави да ме старог заробе и воде у мађарско ропство. Да Бог да се више никад не видио!".

Љеворечки батаљон није оступао даље од Лијеве Ријеке, него се растурио својим кућама и то по наређењу генерала Вешовића, тадашњег Министра војног, који је наредио команданту батаљона капетану Радивоју Милошевићу да одмах распусти батаљон и да он само са 20 војника дође у Подгорицу код њега. Чини ми се да Милошевић није хтео ићи у Подгорицу и да то наређење има и сада.

8 јануара осванусмо на Биоче. Још те ноћи посласмо једног официра и два војника у Подгорицу, да успоставимо везу с Врховном Командом. Они пођоше, али се не вратише ту ноћ, него сјутра дан (8 јан.) око 10 прије подне сретоше нас на Златицу. Са њима бијаху бивши министар Љубо Бакић и бригадир Лука Гојинић.

Ту на Златици се искупише и многе јединице санџачког одреда, којим командоваше бригадир Петар Мартиновић.

Бакић и Гојинић у име владе саопштише официрима и војницима наредбу Министра војног генерала Вешовића о капитулацији црногорске војске и нагласише, да не треба нико да одступа ко нема злата за трошак.

Војници се узбунише и уз велике протесте пођоше кућама, а један дио пође с нама официрима и чиновницима пут Тузи. Ту стигосмо око 3 по подне. Било нас је око 300 људи.

Ту нађосмо генерала Митра Мартиновића, бијаше пошао да оступа. Састаде се са војводом Лакићем. Како бијаху обојица болесни, а нарочито војвода Лакић, одлучисмо да њих два окрену на Подхум, те да се ту превезу преко блата и извезу на Кастратске Вирове и ту нас ишчекају. А ми кренусмо заобилазним путем. С нама је био бригадир Петар Мартиновић. У Скадар стигосмо око 11 прије подне 9 јануара 1916. Ту нађосмо велики број црногорских официра, чиновника и војника, међу којима бригадире Машана Божовића и Милутина Вучинића. Бијаше нас преко 700 Црногораца.

У Скадру примисмо шестомјесечну плату. Иза подне

одоше за Љеш бригадири Петар Мартиновић и Лука Гојинић са неколико официра и војника. Ја с Васојевићима поочеках неће ли стићи војвода Лакић. Чињаше нам се срамота поћи без њега. У то се пронесе глас да су погинули на Кастратске Вирове и војвода Лакић и генерал Митар Мартиновић и то нас јако ожалости и збуни. Мало понеби а зовну ме војвода Божо Петровић, гувернер Скадра и Краљев рођак и рече: „Вуле, куд ћеш ти да идеш? Куд си сломио оволико официра Васојевићких? Остала је влада. Остао је и Књаз Мирко. Остајем и ја. Остаје и сердар Јанко. Па како буде нама свијема нека буде и вама. А зар нећеш остати с Васојевићима, да укопаш јаднога и доброга војводу Лакића, но да га кљувају тице по Кастратским Вировима?“ На жалост остах ту, те ме до мало заробише Аустријанци.

Ту заробише и српског артиљ. капетана Уроша Тешановића, он је с једном брдском батеријом био у нашем одреду према Беранима и с нама је отступао. У Скадар је стигао пошто ућоше Аустријанци, те га тако заробише. Аустријски официр који га је заробио, позвао га је на ручак и учинио му је највећу почаст. Сјутра дан аутом је упућен за Цетиње. Аустријски официри много поштоваху србијанске официре због њихова великог јунаштва и патриотизма. А нас црногорске багателисаху.

У Скадру нас Аустријанци задржаше три дана, па нас пребацише моторним чамцима на Плавницу, одакле одосмо пјешке у Подгорицу, па се јадни и жалосни разиђосмо кућама, кунући и срамотећи оне, који нас предаше и издаше непријатељу.

У Гласу Црногорца од 16 децембра 1915 године пише следеће:

Врховна Команда саопштава:

Њ. В. Краљ Господар благоизволио је послати Команданту Васојевићског Одреда војводи Лакићу телеграм следеће садржине:

„Мојим храбрим Васојевићима изјављујем Моју краљевску благодарност, како на храбром и неустрашивом држању у борбама противу много надмоћнијег непријатеља,

тако исто и на хуманим и братским поступцима, исхрањујући не само војнике из васојевићких бригада, већ и остале војнике црногорске и србијанске војске, који дјејствују и пролазе преко њихове територије.

Истрај, јуначки соју Васов, велика српска породицо, да се хвалиш и поносиш међу морем и Дунавом док год буде Срба и јунака.

Истрајте најљепши моји синови.

Краљ“

РАД И ВОЈЕВАЊЕ ДРОБЊАЧКО-УСКОЧКЕ БРИГАДЕ У ВРИЈЕМЕ КАПИТУЛАЦИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ

По причању пуковника Јована Жижића, бившег команданта Дробњачко-Ускочке бригаде, дао сам следећи опис, трудећи се да тачно опишем догађаје онако како ми их је преставио пуковник Жижић.

Речи под наводницама су његове, односно диктирао ми их је у перо.

Андрија Лубурић.

Пред крај 1915 године налазио сам се с подручном бригадом Дробњачко-ускочком на Мојковцу, где смо у заједници с Колашинском бригадом одржали над Аустријанцима (24—25 децембра 1915) једну од најсјајнијих побједа, које је имала црногорска војска у Европском рату. Подручну ми бригаду сачињавали су батаљони: ускочки, дробњачки и два рекрутска.

28 децембра око подне стиже ми наредба, у којој ми се јављало да су Аустријанци угрозили Ловћен и Иванова Корита, због чега да с бригадом хитам Цетињу.

Одмах пођемо и стигнемо у Требаљево где преноћимо, а сјутра дан пођемо даље и код Матешева сретнемо сердара Јанка, који долазаше с беранског фронта и иђаше за Колашин. Ту нам сердар Јанко одржа говор и захвали војницима моје бригаде, што су 11 децембра прешли преко планине Сињавине и тај прелазак упореди с Канибаловим преко Алпа. Рече да се нада да ће ова храбра бригада на челу са својим храбрим командантом и официрима пружити на вријеме потребну помоћ трупама на Ловћенском фронту и спријечити надирање непријатеља од Иванових Корита

Цетињу. Нагласи да двије Васојевићке бригаде воде надчовјечанску борбу с много надмоћнијим непријатељем у одбрану своје домовине и да омогућавају одступницу браћи Србијанцима.

Сердар Јанко продужи Колашину, а ми Подгорици и стигосмо тај дан на Јабуку где преноћисмо и осванусмо 30. па идући дан продужисмо и стигосмо на Смоковац више Дољана, где преноћисмо и осванусмо 31 децембра.

Тај дан срете нас Зеко Бошковић, перјаник, с наредбом сердара Јанка, да бригада прође кроз варош Подгорицу и да иде у Љешкопоље, где има преноћити 31 децембра и осванути 1 јануара 1916 године.

Сердар Јанко прошао нас је у путу и отишао у Подгорицу.

У ранијој наредби, потписаној од пуковника Пешића, наређено нам је, да не идемо кроз Подгорицу, него да прођемо изнад Подгорице сјеверно од вароши и да му се ја јавим.

Ми поступисмо по новој наредби (сердара Јанка) и прођосмо кроз Подгорицу. На Везиров Мост срете нас пуковник Пешић, иђаше аутом за Подгорицу, и упита ме, зашто му се нијесам јавио. Ја му казах за наредбу сердара Јанка и рекох, да ће га сердар Јанко о томе обавијестити. Он ми на то рече, да ћу сјутра у Љешкопољу добити нову наредбу, па се врати на Крушевац. Ми ту ноћ стигосмо у Љешкопоље и преноћисмо. Ујутро на освит нове 1916 године дође перјаник с Крушевца и саопшти ми, да ме зове Господар. У исто вријеме позва и командира Андрију Раичевића, команданта зетске бригаде.

Ми одосмо и јависмо се сердару Јанку и књазу Петру и дадосмо рапорт. Иза тога нас прими краљ Господар и упита како је војска; а ми у један глас одговорисмо: „Добро у твоје здравље, Господару.“ Затим се окрете сердару Јанку и упита га за војнике подручне ми бригаде: „Јанко јесу ли изгинули ка' и што су вазда научили?“ Тада сердар Јанко награди: „Господару, то није никакво зачуђење за њих. То им је више прешло у страст. Они се у томе натјечу. И могу ти рећи, Господару, овако: између најбољих батаљона које имате, да су ти батаљони; а тако је командант бригаде са

његовим официрима". А Господар на то дорани: „То су вазда били сиви соколови и није ми, Јанко, зачудо, што ми их тако представљаш, јер сам се то од њих нада вазда; а давам ви Господарску ријеч, да ћу ви поправит' и исправит'!"

Тада сердар Јанко замоли Господара, да му дозволи да нама он, сердар Јанко, изда наређења. Краљ му дозволи, а сердар Јанко настави: „Командире Жижићу, наређујем ти као шеф штаба врховне команде, да идеш с подручном бригадом преко Љешанске нахије на Водник између Ријечке и Љешанске нахије и да заузмеш положај Ђалаца, Ђиновића и остале положаје на помол Косијера, а упути престражу пут Цеклина и Добрског Села." А затим нареди команданту зетске бригаде: „Ајде одмах крени бригаду и ти ћеш бити с лијеве стране команданта дробњачко-ускочке бригаде". Иза овога рече Господар: „Откад ми је непријатељ заузео земљу и пријестолницу, не знам колика му је снага, но да бих знао колика му је снага, гледај, Јоване, са тим соколовима неј ли уфатит' кога непријатеља па га пошаљи сердару Јанку, да га испитамо, колико непријатељ има војске." Па дода̀де: „Дајем ти часну ријеч, да ћу на Царев Лаз пред војском бити и сву црногорску војску окупити и ту ћу најжешћу борбу учинити као и у старије доба. Ако ту непријатеља не добијем, онда ћемо одступити Скадру савезницима!"

Кад то изрече оде у другу собу, а ми три остасмо. Тада Раичевић рече: „Господине Јанко, мени је данас мој командант књаз Петар рекао, да ћу бити произведен у чин бригадира." Јанко му одговори: „Сад се не мисли о томе но о спасу домовине, а данас је било наређење преко свих команданата да се сви официри унаприједе, а војници награде за оно зашто су били предложени; но сада, г. Андрија, треба радит' за спас домовине, а о томе ће се имат' кад радит'."

Ми кренусмо, а књаз Петар оде код Краља те га нешто упита, па изађе и рече нама двојици: „Краљ ви је дозволио да пришијете бригадирске чинове и сретно ви било." Раичевић је одмах пришио бригадирски грб, а ја нијесам хтио. Ја одмах одох у бригаду и саопштих јој наређење о покрету на нове положаје. У том ми стиже наредба да

имам слушати само Шефа штаба врховне команде сердара Јанка Вукотића. То бијаше 1 јануара 1916 изјутра.

Ја ту, у Љешкопољу, оставих батаљоне дробњачки и ускочки да исчекају тајин, а ја исти дан око 9 прије подне пођох са батаљоном регрута[1]) и исту вече стигох на Водник и ту ноћ распоредих овај батаљон и препоручих официрима и војницима неће ли како заробити кога непријатељског војника и мени довести, да га испитам о снази и намјери непријатеља.

Војници као соколови на освит 2 јануара уфатише једног аустријског наредника и три војника и доведоше их. Ја их почех испитивати о бројном стању и намјери непријатеља, док ће онај наредник мени: „Што нас фатате и водите? Ми идемо даље и вратићемо се натраг. Што је краљ Никола заратио и помагао Србију, изгубиће пријесто, а замијениће га књаз Данило.“ Ја их упутих сердару Јанку.

Кад се вратише војници који су их спроводили, казаше да су заробљенике предали сердару Јанку, који је с њима разговарао. И да их је доцније примио Господар и дао им по 100 перпера и обећао по златну медаљу. Даље да су их послали 3 јануара с командиром Ристом Љумовићем на Цетиње. То саопштење учини тежак утисак на све војнике и у чуду се питасмо: шта се ово ради.

Тај дан (2 јануара) стигоше у састав бригаде и батаљони дробњачки и ускочки. Сердар Јанко упути нам по војницима, који су му спровели заробљенике, похвалницу и наредбу да се држимо јуначки. Државног тајина нијесмо примали, но нас је хранило околно становништво.

Како неколико дана не добих ни од кога никаква извешћа или наређења, ја послах Томицу Чукића, војно-грађанског чиновника, бригадиру Луки Гојинићу, који се са својим Штабом налазио на Крњичкој Каменици, да га упита за савјет шта да радимо, пошто нити имамо с киме везе, нити од кога наређења. Чукић исти дан око подне дође код Гојинића и он му рече, да Жижића бригада не спада у састав његовог одреда, те нам не може дати никакву на-

---

1) Овим батаљоном рекрута командовао је тада кап. Марко С. Самарџић.

редбу, но да се држимо на опрези, да се не дамо изненадити, а да држимо своје положаје и да се он лично налази на путу Цетиње—Подгорица, те да с те банде нема опасности за нас.

Чукић дође у ноћ и саопшти поруку Гојинића.

Бојећи се каквог изненађења, идући дан (7 јануара) послах потпоручника Миливоја Томића бригадиру Гојинићу за какво извјешће. Томић се врати пред ноћ и саопшти, да тамо нема ни Гојинића нити иког од војске. Ја сјутри дан (8 јануара) послах Томицу Чукића бригадиру Милутину Вукотићу, који се налазио на нашем десном крилу. Чукић је нашао Вукотића у кући командира Марка Радуновића (Прогоновићи) и од њега добио наредбу за мене од војводе Стева Вукотића. У њој ми се наређује да с подручном бригадом идем преко Комана и Загарча на Данилов Град. Чукић се врати исти дан и ми пред ноћ 8 јануара 1916 напуштисмо положаје и кренусмо и 9 осванусмо у Комане, па продужисмо преко Загарча и око 9 прије подне избисмо на цаду, која води од Данилова Града за Чево. Ту добисмо наредбу од сердара Јанка, да идемо на Данилов Град и да ту одмах по списку и реду предамо оружје, па идемо својим кућама.

Ми дођосмо на Данилов Град негђе иза подне и војници побацаше оружје (9 јануара), па се уз велике протесте растурише својим кућама. Ту смо затекли више батаљона који већ бијаху положили оружје.

Ја узех собом поручнике Љуба Полексића, команданта ускочког батаљона, и Јевта Ружића, команданта дробњачког батаљона и пођох код сердара Јанка. Једва нас прими и готово ућосмо на силу. Послије поздрава ја рекох сердару Јанку: што урадисте те све ово упропастисте; а у тебе се војска више надала, но у онога те нас је оставио. Ту сам мислио на краља. На то сердар Јанко одговори: „Краљ нас изненади. Оде. Зато жнава нијесам, но ја каза' да ће се одма' вратити. Био је наредио да се окупе министри и неколико људи и ми се окупили и чекали, док је пошао за Скадар. Он је отле омакао, а ево, као што видите, нас остави у ропство, те на срамотни начин полажете оружје. То нијесмо, Црногорци, никада научили."

Са овијем овај храбри официр и честити Србин завр-ши тужну историју храбре Дробњачко-ускочке бригаде, која је 24—25 децембра 1915 на Мојковцу[1]) извојевала највећу побједу, коју је црногорска војска имала у Свјетском рату и која је више од два дана држала фронт према непријатељу мимо све црногорске војске — пошто је сва црногорска војска напустила по наређењу положаје још 5 јануара, а ова бригада, као што смо видјели, тек 8 јануара пред вече.

---

[1]) Битку на Мојковцу описао је потпуковник Јевто Ружић у „Ратнику", за 1934, св. за јуни.

ОСТУПАЊЕ БОКЕШКОГ ДОБРОВОЉАЧКОГ БАТАЛИОНА У ДОБА КАПИТУЛАЦИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ.

— По причању Ника Кажанегре —

У почетку Европског рата одметнути Бокељи из Јужне Боке прихвате Црногорско оружје и формирају свој бокешки баталион. Бројио је око 800 бораца. Имао је шест чета. Већином се налазио у Грбљу. Командант батаљона био је поручник Ристо Хајдуковић-Црногорац.

Божић 1915 године нашао је бокељски батаљон у Доњем Грбљу. Батаљон је водио борбу са Аустријанцима 25 и 26 децембра до 10 увече, а тада је оступио по наређењу бригадира Ива Ђуровића до на стару границу и задржао се на Мајсторима. Ту је освануо 27 децембра. Тај дан било је наређено и Црногорцима на томе дијелу Ловћенског фронта да оступају. Тада се Бокељи повуку на Обзовићу и ту заноће.

28 децембра увече Бокељи спреме Ника Кажанегру и Ђура Зеновића, бив. обласног управитеља Будве, на Цетиње, да упитају министра војног генерала Вешовића о ситуацији, пошто им је овакво отступање и напуштање Ловћена било врло сумњиво, те су се с разлогом бојали, да каквом издајом не падну Аустријанцима у руке. Они дођу на Цетиње око 11 увече. Генерал Вешовић се тог часа налазио код краља Николе у двору.

Идуће јутро (29 децембра) краљ Никола је са књегињом Ксенијом ишао на Ловћен. Тај дан иза подне Ђуро Зеновић буде примљен од краља и он му нареди да иде у Подгорицу, а да Нико Кажанегра иде на Обзовицу у свој баталион.

Чим ми то рече Ђуро, прича Нико, ја одох код Краља Господара и рекох му: Господару, ено 800 Бокеља на Обзовицу, све заклетих аустријских војника. На то краљ рече: „Зло би било да се ти људи заробе". Ја изађох из двора и одох у хотел.

Идућу вече 29 децембра у 9 сати дошао је перјаник код Ника и каза му, да га зове Краљ. Тада је Нико с попом Митром Митровићем пошао код краља. Код њега је било много особа, прича Нико. Тада му је краљ рекао: „Биће добро ако Бог да! Послао сам преговараче у Котор, но ајде, Нико, на Обзовицу и кажи Приморцима да се по моме наређењу одмах упуте за Подгорицу. Немој који да се превари, да се врати кући, да се види са својом фамилијом, да неби био заробљен." Ову наредбу примио је у 11 сати ноћу. Кажанегра је одмах кренуо своме баталиону и 30 освануо на Обзовици, те Бокељима саопштио краљеву наредбу. Тада Бокељи крену пут Подгорице, омркну на Коките, а осване 31 децембра у Подгорици. Ту се задрже 2 дана. 2 јануара 1916 позвао ме, прича Нико, генерал Вешовић и рекао: „Нико, ове долазе аустријски парламентари, који достину од вас познају, па добро би било да пређете у Тузи, а једна чета да пође да чува државне магацине на Плавници, пошто су те магацине напали Црмничани да их пљачкају."

Чим су Бокељи примили ову наредбу отишли су у Тузи, а горњогрбаљска чета на Плавницу, да чува државне магацине. 4 јануара 1916 увече око 9 сати Бокељима стиже наређење од министра војног генерала Вешовића, да одмах иду у Скадар преко Хоцке Горе, а да ће горњо-грбаљска чета лађом бити превезена с Плавнице у Скадар. Бокељи пођу исту вече, идући дан осване на Кастратске Вирове, а пред ноћ стигну у Скадар. Ту их дочека сердар Машан Божовић и нареди Нику, да одмах иде с Бокељима на Тарабош, да одатле штити оступницу црногорске војске. Ја му на то рекох, прича Нико: Неће тамо ђаволи Бокељ, јер су ово заклети аустријски војници, па кога заробе објесиће. А камо ти она два баталиона регрута, што си их јуче распуштио да иду кући?

Кад је Нико одбио да изврши ово наређење, тада је војвода Божо Петровић, гувернер Скадра 6 увече наредио да се Бокељи оставе на миру и да им се да тајин и по шињел свакоме.

7 јануара 1916 по подне наредио је краљ Никола да се искупе Бокељи и пофронте. Тада позове Ника к себи, и упита, како су Бокељи. Нико му захвали на питању и замоли га, да Бокеље пребаце преко мора у Италију, одакле ће они ићи за Америку. На ово му рече краљ: „Какву Америку? Не треба нам Америка! ја ћу вас пребацити преко мора, па ћемо се у пролеће вратити у Косово, да оремо оне равнице.“ Затим се краљ окренуо војводи Божу и наредио му, да сваком Бокељу да по 10 перпера за дуван. Тада је упитао Бокеље, кога желе да им постави за командира. Они одговоре: „Ника, Господару“. На то краљ рече: „И ја сам то мислио, али сам желио чути вашу ријеч“.

После тога, прича Нико, рече ми краљ: „Ноћас у 8 сати даћеш ми једну чету, да ме прати до Медова. А ти са осталим Приморцима да подраниш прије зоре и кренеш за Медуо. Немој да те дан застане у Скадру. Ујутру ће доћи и 3.000 Херцеговаца па ћете заједно.“

Тада је Кажанегра одредио Брајићку чету, којом је командовао Ђуро Ивов Ђаконовић, стари усташ из устанка против Аустрије 1882., те је отпратила краља Николу до Медуа.

Остатак баталиона је сјутри дан стигао у Љеш. Краљ је оставио Бокеље својој судбини и пошао у Италију са триестак својих људи.

10 јануара стигли су у Љеш и око 2.000 херцеговачких добровољаца, па су Бокељи и Херцеговци заједно одступили у Драч.

Кад сам стигао на острво Лазарет на Крфу, прича Нико, примио сам од краља Николе овакву депешу:

„Нику Кажанегри

Команданту свих Бокешких добровољаца на Крфу

Крф.

Шаљем ви срдачан поздрав. Препоручујем ви слогу, љубав и стрпљење. Кроз кратко вријеме ћете добити све што ви принадлежи.

Никола."

Нико Кажанегра није се осврtао на ову депешу, нити на разне поруке краља Николе, него је са добрим дијелом својих Бокеља ступио у српску војску и херојски се борио на Солунском фронту за остварење вјековних жеља српског народа: слободу и уједињење свега Српства.

Андрија Лубурић

ВОЈЕВАЊЕ БАТАЛИОНА ЦУЦКОГ У ДОБА КАПИТУЛАЦИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ И ОТСТУПАЊЕ КАПЕТАНА ШПИРА ПЕРОВИЋА

Наш пријатељ и ратни друг капетан Шпиро Перовић био је добар, да нам за овај рад да ове податке, које ми вјерно износимо овде.

Капетан Шпиро родио се 8 децембра 1889 године у селу Ораховцу у Боки. Он је син Марка Видова, чувеног усташа из устанка противу Аустрије 1881—1882. Основну школу свршио је у Ораовцу, а гимназију и војно-поморску академију у Буенос-Аирес-у.

Чим је Црна Гора ушла у рат с Турском 1912, Шпиро је дотрчао и као добровољац ступио у батаљион Цуцки црногорске војске. Ту је провео и други балкански и Европски рат до капитулације Црне Горе, када је избјегао у Италију, а отолен отишао у српску војску на Солунски фронт, где се храбро борио до ослобођења.

У раду на уједињењу Црне Горе са Србијом активно је сарађивао, а у 1919 г. борио се противу црногорских сепаратиста с пушком у руци и то са великим успјехом.

Андрија Лубурић

Оба Балканска и Европски рат провео сам као добровољац у баталиону Цуцком. Било би дуго да причам о свим подвизима овог храброг баталиона из доба ових ратова, зато ћу ти испричати неколико епизода из доба капитулације Црне Горе, које су тијесно везане за овај храбри баталион и моје оступање преко Албаније и одлазак на Солунски фронт.

Концем новембра 1915 године Цуцки баталион заузимао је положај око Крсца на Његушима. Командант баталиона био је командир Петар Томановић, унук прослављеног црногорског витеза Никца од Ровина.

Уочи аустријског напада на Раткову Гору премјесте цуцки баталион на десно крило баталиона његушко-ћеклићког, који се налазио на Ратковој Гори. Швабе напану на Раткову Гору у зору 12 децембра. Борба се продужила и 13, а 14 изјутра командант Његушко-Ћеклићког баталиона поручник Илија Бећир напусти Раткову Гору и повуче се на Радаљев Врх, без да је о томе обавијестио команданта баталиона цуцког. До баталиона цуцког биле су двије чете Ћеклића и оне су имале наредбу, да се повуку на Радаљев Врх, чим зачују пуцањ митраљеза с Радаљева Врха, али да то учине тајно од баталиона цуцког и да га о своме отступању никако не обавијесте. И чим се поручник Бећир повукао с Његушима на Радаљев Врх, одмах је одатле дао знак митраљезом Ћеклићима, да напусте своје положаје и иду у састав свог баталиона. Они то и учине и крену да отступају Радаљеву Врху. То примијети сусједна цуцка чета, којом је командовао поручник Јанко Пешикан, и Цуце почну корити своје другове, Ћеклиће, а поручник Пешикан кине и сабљу на њих. Они се на то поврате. Али кад Ћеклићи поново добише знак митраљезом да отступе и иду у састав баталиона, они пођу, а Цуце понова отрче пред њих и почну их враћати на положаје и корити. Тада се од Цуца одвојих ја с поручником Пешиканом и батаљонским барјактаром Милутином Јошовим Перовићем, који разви свој барјак, и поново их заустависмо. Због овог Ћеклићи дођоше у незгодну ситуацију и један од њихових официра, Гвозденовић, каза нам у повјерењу, да су Његуши још то јутро рано напустили Раткову Гору и да и они морају оступити чим чују пуцањ митраљеза с Радаљева Врха, а да о томе не смију обавијестити сусједни цуцки баталион. Затим додаде тужно: „Ко нас одвоји од вас, Бог га одвојио од сваке среће!“ У раније ратове, 1875—1878, Ћелекићи су с Цуцама чинили један баталион и показали чуда од јунаштва, а нарочито у славном боју на Вучијем Долу (16 јула 1876).

Ми их тада пуштисмо те оступише и одоше у састав свог баталиона на Радаљев Врх.

Тако Аустријанци заузеше Раткову Гору изјутра 14 децембра, а били су кренули да оступају због неуспјелих напада и нарочито великих губитака, које смо им ми, Цуце

нанијели митраљешком ватром с Обитног Ждријела и Љубишине Пећине.

Изласком на Раткову Гору Аустријанци се нађоше изнад нас, а угрозише нам и лијеви бок, те се ми пред ноћ истог дана повукосмо на Куново Брдо, и на један гребен иза Љубишине Пећине. Срећом за нас тај дан бијаше велика магла, иначе бисмо грдно изгинули.

Чим се повукосмо на Куново Брдо стиже телеграм команданту цуцког баталиона командиру Петру Томановићу од књаза Петра команданта Ловћенског одреда у коме га пита, како је напуштена и зашто Раткова Гора.

Циљ је био књаза Петра да пад Раткове Горе припише у гријех Цуцама, како би скинуо одговорност с Његуша и Ћеклића, који су без икакве нужде напустили Раткову Гору, а разумије се по нечијој тајној наредби. Прозирући намјеру књаза Петра, командир Томановић окупи официре свог баталиона на савјет и по договору посла књазу Петру телеграфски одговор, у коме је истакао, да Чуцки баталион није напустио Раткову Гору, јербо је није ни бранио а своје положаје да и сада држи. „А ако је стало команданту Ловћенског одреда да нађе кривца, нека га тражи у својој кући и нека се командант Ловћенског одреда чува у будуће оваквих подвала, иначе Цуцки баталион у будуће неће узимати његове наредбе у обзир; а о истом овом обавијестићу Краља Господара овог момента.“ Краљу ништа не јављасмо и на овоме се ово свршило.

Тада се пронијела вијест по војсци, да је командир Петар Томановић рекао, да неће примати више наредбе од оног (књаза Петра), који једном руком држи к... за п...., а другом потписује наредбе на основу којих треба да гину Црногорци.

Од пада Раткове Горе до Божића (1915) Цуцки баталион је држао положаје на линији Кућишта—Космај. А десно од Космаја до Грахова фронт је био потпуно празан и непријатељу отворен пут за наступање у срце старе Црне Горе. Дужина овог непосједнутог фронта износила је око 15 км. ваздушне линије. Тек 25 децембра наређено је баталиону Цуцком, да се помакне у десно и посједне положаје на линији Змиње Брдо—Штедим код Грахова. На лијевом

крилу опет је остао празан фронт и то читава линија, коју је држао Цуцки баталион до Божића. Свакако је то учињено намјерно и тиме непријатељу отворен слободан пут пут Чева и одатле Никшићу и Данилову Граду. Тако је остало све до 30 децембра, када је и Цуцки баталион отступио по наређењу Врховне команде за Данилов Град.

Дана 28 децембра 1915 Аустријанци су напали на Цуцки баталион, а нарочито на положаје Штедим, Бјелош и цуцку Буковицу. Борбе су трајале до 30 децембра у ноћ. У току ова три дана три пута је наређивано Цуцама да се повуку Чеву, али они нијесу хтјели напустити своје положаје, с којих су водили борбу с непријатељем.

У току тих борба Цуцки баталион је имао 28 мртвих и рањених. Посљедњег дана борбе погинули су стари командир Шутан Пешикан и потпоручник Симо Звицер.

30 децембра у ноћ сазнају Цуце, да је пало Цетиње и да аустријске трупе наступају правом Његуши-Чево, те прекину борбу и напусте своје положаје и пођу Данилову Граду, како им је тога дана и било наређено. 1 јануара 1916 године освануо је Цуцки баталион на Даниловом Граду. Ту се тада налазио војвода Ђуро Петровић, командант Херцеговачког одреда са својим штабом. Пред подне дође до неке побуне. Неки Брђани затражише од команде Херцеговачког одреда, да им се исплате неке наднице, које су учинили на градњи пута Никшић—Грахово. Ту посредоваше официри баталиона Црцког, те се људи примирише. Мало доцније опет се искупише неки Брђани и затражише исплату надница. Тада дође до жучног објашњавања између побуњеника и командира Риста Лекића, шефа штаба Херцеговачког одреда и у тој гужви неко је ударио командира Лекића кишобраном по глави, због чега је он мало посрнуо, а изгледа да га је неко турнуо. Тада је његов синовац Машан, мислећи да му је погинуо стриц Ристо, потегао пушку и опалио у масу, убио једног наредника Брајовића и једног војника ранио, па утекао. На пуцањ пушке маса се разбјежи. До мало времена дође једна група Бјелопавлића, одприлике око 40 људи, пред штаб одреда и затражи да им се преда убица Машан. Из канцеларије изађе командир Ристо и обавијести масу, да је Мишан некуд побјегао и да се ту не на-

лази. Због тога се изроди свађа и дође до оштрих ријечи. Командир Лекић, како је био пренагао као и сваки Црмничанин, прихвати за сабљу, нашто из масе плану пушке и командир Ристо сав изрешетан паде, а маса се разбјежа. Тада официри Цуцки дотрчаше те мртвог командира унијѐше у штаб одреда.

Иза подне чу се у граду да долази Краљ, те официри баталиона Цуцког, многи бјелопавлићки официри и други изађу на сред вароши да га ишчекају. Краљ дође само с Радојем Радојевићем учитељем као пратиоцем. Кад стиже пред официре, не рече ништа, но се мало подиже у ауту, па викну: „Брђани, зашто убисте командира Риста Лекића? Ваздашњи издајници! Убили сте ми и стрица књаза Данила. Пуцали сте на Светога Петра! А дајем ви Божју вјеру, заиста ћете ми га платити, па да ћу зато доводити Французе и Русе!“ То изрече, нареди шоферу те окрену и оде за Подгорицу. Нико ту не рече ништа.

Идући дан (2 јануара 1916) Цуцки баталион добио је наређење да иде Чеву, а Шпиро Перовић и Стеван Вуков Пешикан да иду у извидницу и они дођу на Чево код војводе Стева Вукотића, где вечерају, па продуже до Трњина, окле се врате на Чево. Непријатеља нигђе не опазе.

На освит 3 јануара Јанко Милић, великосудија, окупио је нешто Бјелица и побио се са Аустријанцима по Бјелицама.

Цуцки баталион заузео је 3 јануара положаје на линији Чево—Ластва и ту остао до 4 увече. Пред поноћ добије наређење да оступи на Данилов Град и он ту осване 5 јануара. С Града командир Петар Томановић спреми поручника Вељка Перовића у Подгорицу да прими плату за официре баталиона Цуцког и да што сазна о ситуацији. Он се вратио исти дан пред вече (5 јануара) и казао да је наређено с Крушевца да Шпиро Перовић одмах иде у Двор на Крушевцу.

Ја, прича капетан Шпиро, одох с Данилова Града у Подгорицу и обиђох неке официре, не бих ли се обавијестио што о ситуацији, те на Крушевац стигох тек око 3 по подне (6 јануара). Чим уђох на главни улаз неко ме ваљда виђе, те каза у двор. Отуда изађе перјанички командир Вуко Вукотић и рече ми: „Ми сад идемо за Скадар. Иди право за нама у Скадар. Тако ти је наређено.“ Ја одмах лијево-

круг, а они пођоше, т. ј. Краљ с пратњом. Ја отоле одох у Подгорицу. Код поште сретох ђенерала Митра Мартиновића и рекох му шта ми је наређено и да ми се чини, да је ово „опака работа". На то ми он рече: „Смјеста да си пошао за Тузи, па за Скадар. Видиш да је све ово ђаво понио". Ја га поздравих и одох. У то сретох потпоручнике Алексу Пешикана и Паја Поповића, оба из цуцког баталиона, који бјеху дотрчали у Подгорицу, не би ли што сазнали о ситуацији, пошто су се проносиле свакојаке вијести. Ја им казах да је Краљ пошао за Скадар и да је мени наређено да одмах идем за њиме и да му се тамо јавим. Затим им рекох да је наша ствар пропала и да је ово само вјешто маневрисање да би цијела војска била заробљена. А то ми је мало прије био рекао и ђенерал Мартиновић. Ја им рекох да је моје мишљење да треба да оступају Скадру, а ако не узмогну да се растуре својим кућама. Кад то чуше ова два храбра официра заплакаше као мала ђеца. И ту се раздвојисмо. Они одоше натрàг на Данилов Град, да о овоме обавијесте свој баталион, а ја продужих пут Скадра. Тај дан стигох у Тузи где преноћих, а сјутри дан одох у Подхум те се превезох преко блата, па пјешке наставих пут и стигох у Скадар 7 јануара око 4 по подне. Ту се одмах пријавих Краљу да сам стигао, а он нареди да с перјаницима идем за Санђовани ди Медуо.

Успут од Подгорице за Скадар сретао сам многе црногорске официре и војнике где иду својим кућама — како им је било наређено. Тај дан (7 јануара) око 9 увече пођох из Скадра за Медуо с 14 перјаника, којима командоваше командир Вуко Вукотић. Пред долазак у Медуо пристигао нас је Краљ Никола са својом пратњом, у којој су били његов син књаз Петар, многи официри, ордоноси књаза Петра и неки бегови из Скадра и околине. Само су била једна кола за Краља, остали су ишли на коњима и пјешке.

Чим је Краљ стигао на пристан, изашао је из кола и стао. Тада ме позва колима мој рођак Данило Богданов Перовић, перјаник и бивши управник двора у Никшићу, који је био стално уз краља и носио му његову ручну торбу, коју Краљ није од себе одвајао, и рече им да при-

пазим на ту торбу, коју пометну у кола. Ја стадох код кола и припазих на торбу. У то ево ти гдје иде регент Александар. Краљ га срете, пољубише се и питаше. Краљ му даде десну, узе га испод руке и одоше те сједоше на неке сандуке. Данило Перовић стаде им иза леђа. Регент га познаде и упита за здравље. Краљ и Регент поразговараше мало. Говорили су француски. Леђима су били окренути мору. У близини за 20—30 корака стајаху неки српски генерали, међу којима бијаше генерал Петар Бојовић.

После краћег разговора устадоше и тада краљ рече: „Браћо Црногорци и Шумадинци! Под теретом мојих старих година и притиском прилика одлазим у савезничку земљу Француску, али с помоћу Божијом и уздајући се у јунаштво Црногораца и Шумадинаца ускоро ћемо се вратити у ослобођену, увеличану и уједињену домовину, а ево мога унука, регента Србије Александра, па га волите и слушајте.“ То изговори па пође на брод. Регент га испрати до близу моста, којим се улази на брод. Ту се руковаше и раздвојише, Краљ уђе на брод, а Регент се врати. Сретоше га генерали и поче неко жучно објашњавање. Неки од генерала предлагао је Регенту, да с обзиром на његово деликатно здравље, пошто је био оперисан прије неколико дана, треба да иде лађом до Драча или Крфа. Али он то енергично одби и викну, да он неће из Албаније излазити, док и последњи српски војник не буде укрцан у лађу. Затим се измаче од њих и приђе ближе к мени, сједе на неки сандук. У то дође код њега ђенерал Бојовић и стаде. Регент му рече: „Петре, води рачуна о Врховној команди“. Ја тада отрчах на брод. Торбу Краљеву мало раније узео је и однио на брод мој рођак Данило. Причало се да је Краљ Никола звао Регента Александра да иде с њим у Италију, али да је овај то најенергичније одбио.

Пред састанак с регентом Александром Краљ рече официрима и другим Црногорцима, који се ту око њега налазаху, да се одмах врате у Скадар, где ће добити даља упутства. Међу њима бијаше поручник Рако Ђурковић-Ришњанин, ађутант књаза Петра. Кад чу краљеву наредбу рече, да се он не може ни у ком случају вратити у Скадар, него да

ће за свој рачун продужити даље. И Ђурковић се укрцао на помоћни брод, који је ишао уз овај који је одвезао краља Николу.

Пођосмо из Медуа 8 јануара 1916 године испред подне и у Бриндизи стигосмо иза подне. Чим тамо стигосмо пређосмо на један велики брод, који ту стајаше. Ту нам је одређено да се одморимо и ишчекамо воз за Рим. Чим пређосмо на овај брод, нареди краљ, да се све његове ствари искупе и пренесу с бродова с којима смо допутовали. То перјаници одмах и извршише и пренијеше све краљеве ствари, сем један пушко-митраљез специјалне конструкције, с којим је краљ лично пуцао на аустријске аероплане, кад би летјели изнад Цетиња. Ову пушку бијаху Талијани прикрили или украли. Кад је то сазнао Краљ зовнуо је Данила, мог рођака, и наредио му, да ме нађе и нареди ми, да ту пушку ја пронађем; сигурно је мене одредио зато што сам ја говорио талијански. Ја се одмах дадох на посао и почех се свађати с талијанским официрима и захтијевати, да се та пушка одмах пронађе и мени уручи. У то неко обавијести Краља, да се између мене и талијанских официра изродила велика свађа, због ове пушке, па је зовнуо Данила и рекао му: „Реци томе Перовићу, нека иде овамо, нека их батали. Да им ј... оца неваљалога талијанскога!“ Данило ми то саопшти смијући се и ја га, разумије се, послушах.

Чим пређосмо на велики брод и пренијесмо краљеве ствари, Краљ се распита ко се све ту налази. Кад сазнаде да се ту налази и поручник Рако Ђурковић, позва га к себи и нареди му да се придружи његовој пратњи и продужи са њиме. На то му Ђурковић рече: „Ваше Величанство, с обзиром на наредбу коју сам од вас примио јутрос у Сан Ђовани, ја се сматрам разријешеним од сваке дужности. И сматрам се слободним грађанином и да немам више Краља.“ Затим је пошао у Рим, а одатле отишао на Солунски фронт у српску војску, у којој се херојски борио до свршетка рата.

Пошто се Краљ мало одморио у Бриндизи-у, упутио је наредбу путем бежичне телеграфије сердару Јанку Вукотићу у Подгорицу, да оступа са цијелом црногорском војском за Скадар и даље за Србијанцима.

Наравно да је ово краљ Никола учинио само у намјери, да се може правдати пред савезницима и историјом, да је он наређивао својој војсци да оступа — и ништа друго, јер ово његов наређење није могло бити примљено у Црној Гори, пошто је једина бежична станица, која се налазила у Црној Гори, била на читаву недељу раније уништена од стране Француза, који су је и били подигли раније.

Исту вече (8 јануара) отпутовали смо за Рим. Пошто сам се мало опоравио и одморио, отишао сам на Солунски фронт и ступио у српску војску.

ПРЕДАЈА ДРЖАВНОГ СЛАГАЛИШТА У НИКШИЋУ АУСТРИЈАНЦИМА У НЕЂЕЊУ 10 ЈАНУАРА 1916 ГОДИНЕ

— По причању Гојка Симова Вуковића пензионера —

У Никшићу је било велико војно слагалиште звано „Војни стан". То је једна огромна зграда грађена у турско доба. У слагалишту је била огромна количина пушчане муниције, топовске врло мало, неколике десетине хиљада пушака разних система, огроман број руских леворвера, огромна количина бакра, олова, барута, нешто макарита и неколико митраљеза. Све је ово било у т.зв. „Војном стану". У једној згради, где је било сједиште команде треће дивизије, била је велика количина веша, коже за обућу, сапуна и другог материјала потребног за војску. У штали до војног стана налазило се око 50 волова и толико коња. Све ово побројано налазило се ту до иза подне 7 јануара 1916 године.

Управник државног слагалишта у Никшићу био је командир Симо Вуковић, добро познат са свог исправног рада. Критичних дана био је тешко болестан и у дужности га је заступао син Гојко, тада гимназист. Разумије се да је он радио по инструкцијама свог оца. Командир Симо није тих дана имао погодније лице за тај деликатан посао.

Још при крају 1915 године ком. Симо је добио наредбу, да архиву упути у Подгорицу, а да „Војни Стан" сачува у сваком случају од пљачке и паљевине. Војно слагалиште чувало је око 60 стражара са два митраљеза.

7 јануара 1916 војвода Ђуро Петровић искупио је велику војску пред војни стан и наредио јој да преда оружје. То је она и учинила, па се уз страшне протесте разишла.

Кад сам ја то чудо видио, прича Гојко син командира Сима, отрчим те отворим магазин који се налазио у згради треће дивизије и позовем народ, да разграби све што се ту налазило, јер ми бијаше жао да то пане Швабама у руке.

Иза тога отрчим те отворим шталу и позвах народ те разграби волове и коње који су се ту налазили. Жао ми бјеше, вели Гојко, да и то пане непријатељу у руке.

Исти тај дан (7 јануара) око 6 сати по подне позвао је војвода Ђуро командира Сима да дође к њему у Хотел „Америка". Пошто је ком. Симо лежао тешко болестан, пошао је у мјесто њега његов син Гојко и обавијестио војводу, да његов отац не може доћи због болести. Тада му је војвода Ђуро рекао: „Симовићу, чуо сам да ће Граховљани да напану ноћас на војни стан да га запале, па, ако они запале војни стан цио ће се Никшић лагумати, зато је потребно, да ти, пошто је командир Симо болестан, наредиш стражи да напери митраљезе и на случај да ови напану на војни стан, да пуцаш и сачуваш да се Никшић не лагума. И ево ти 500 перпера, те подијели како знаш стражи".

Ја дадох признаницу и узех паре, прича Гојко, па уредих стражу и наперисмо митраљезе. Обиграваше неки око Војног стана, али не смјеше ударити. Тако ја чувах три дана војни стан и сачувах га до доласка Шваба.

Аустријанци ућоше у Никшић тек у недељу око подне, односно 10 јануара па и тада са великим страхом.

Тај дан дође пред војни стан епископ Кирило са свјештенством и изасланством из града, да ту дочекају Аустријанце и понуде предају Никшића. А неколико муслимана изађе чак на Вуков Мост и учинише Швабама подворење.

Негђе око подне ево ти Шваба, прича Гојко и пред њима уз главног команданта јаше на коњу Крцун Лазовић. Ми тек тада вијесмо да је он био опасан аустријски шпијун.

Чим стигоше пред војни стан мени узеше кључеве од зграда и смијенише нашу (црногорску) стражу, а поставише своју.

Ја тада нијесам био свјесан шта се то ради, иначе не бих извршио наређење војводе Ђура', него бих дозволио Граховљанима и другим батаљонима, да разграбе оружје и запале војни стан, од чега свакако Никшић не би имао никакве штете — заврши Гојко Вуковић своју жалосну причу о предаји Аустријанцима државног слагалишта у Никшићу.

Андрија Лубурић

ВОЈВОДА ЂУРО ПЕТРОВИЋ ВРАЋА ВОЈСКУ ДА СЕ ПРЕДА У НИКШИЋ

6 јануара 1916 године увече пошли су заједно из Никшића за Подгорицу бригадир Јово Бећир, командант Херцеговачког одреда, командир Марко Ђурашковић командант дивизијске артиљерије, Иван Вујошевић благајник Дринске дивизије и артилериски наредник Раде Јовов Радовић. За њима су ишле велике масе војника, а тако и пред њима и неки су били прошли Данилов Град. Оступало се према наређењу шефа Штаба врховне команде сердара Јанка Вукотића од 5 јануара[1]). Оступале су све јединице, које су оперисале према Херцеговини и Санџаку иза Таре, изузимајући једног дијела војника пљеваљске бригаде, који су се побунили тај дан и пошли у правцу Таре, да се предаду непријатељу. Још су са собом силом повели неке официре.

Иза поноћи између 6 и 7 јануара код Стубице у Пјешивцима сретну један теретни ауто и зауставе. У њему су били војвода Ђуро и Марко Петровићи, Марко Шпиров Филиповић и неки официри. После поздрава бригадир Бећир обавијестио је војводу Ђура о стању подручног му одреда и нагласио му, да су се побунили неки војници из пљеваљске бригаде и пошли за Шавник и да су са собом повели силом команданта Дринске дивизије бригадира Павла Вујисића и команданта пљеваљске бригаде командира Блажа Врбицу. Затим га је упитао: „Шта је ово, војвода, за име Бога“?

На ово му је војвода Ђуро одговорио: „Наша је ствар пропала. Краљ је синоћ напуштио земљу, јер није могао као Краљ да остане у ропству. Она будала Јанка спрема неки отпор на Царевом Лазу, а ја ево идем да сјутра предам Никшић Аустријанцима, него враћајте се и ајте са мном“. Тада су се сви вратили и с војводом Ђуром пошли за Никшић, сем благајника Вујошевића, који је продужио за Подгорицу и тамо стигао око 2 иза подне 7 јануара.

---

[1]) Види документ бр. 54 у првој књизи овог дела.

ОДЛАЗАК СЕРДАРА ЈАНКА ВУКОТИЋА ШЕФА ШТАБА ЦРНОГОРСКЕ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ ИЗ ПОДГОРИЦЕ НА ДАНИЛОВ ГРАД 8 ЈАНУАРА 1916 Г.

Сердар Јанко Вукотић налазио се стално у Подгорици од 30 децембра 1915 до 8 јануара 1916 године.

У петак 8 јануара 1916 негде око 10 сати увече сердар Јанко је пошао из Подгорице за Данилов Град и тамо дошао пред зору 9 јануара. С њиме је била његова госпођа Милица и шћерка Василија, а у пратњи, су били капетан Ђуро Вукотић, поручник Бећир Булатовић, потпоручник Рако Вукотић и још неки официри. Од перјаника су били: Зеко Крстов Бошковић, Стеван Рогановић, Васо Марковић, Петар Радовић и Трифун Поповић.

Сердар Јанко је путовао аутом и са њиме је била његова фамилија, а остали су путовали на коњима. Сердар је одсио код свог зета Спасоја Ђуровића.

Идући дан (10 јануара) негде око 9 прије подне послао је сердар Јанко перјаника Зека Бошковића код команданта аустријске претходнице, да га упита кад га може примити. Командант је био по чину мајор. Био је отсио у кући Јова Кадића.

Ја му се пријавих, прича Зеко, и рекох: „Послао ме господин ђенерал Јанко Вукотић, да вас упитам кад може доћи код вас.“ Он ме тада „загосподи“ и рече: „Господине, поздравите господина ђенерала. Питајте ви њега кад ће он мене примити, да дођем код њега.“

Зеко се вратио сердару Јанку и обавијестио га о жељи овог аустријског официра. Тада је сердар послао Зека да му каже, да ће га примити иза подне. И овај је тада учинио посјету сердару Јанку.

ГРАДЊА ПУТА ПЕЋ — АНДРИЈЕВИЦА[1])

После срећног балканског рата, који је Црној Гори донео леп и богат део Ст. Србије, а нарочито после објаве рата Аустрији после чега је дошло блокирање Бара и Улциња, један колски пут између Андријевице и Пећи, старе Црне Горе и Метохије, постао је за Црну Гору животно питање. Тај је пут имао да веже кршевиту Црну Гору са равном и плодном Метохијом, а преко ове са Косовом, са Вардарском Долином, са Србијом. Тај је пут имао да буде саобраћајна веза, прва и једина, којом је српски народ у Црној Гори требао да добије од Србије и осталих савезника храну, оружје, муницију, све што му је требало у борби са Аустријом. Тај је пут имао неоцењену економску и стратегиску важност, не само за Црну Гору, којој је током рата имао да послужи као плућа, него и за читаву српску, читаву савезничку ствар на Балкану.

И српска се влада, влада Краљевине Србије, још у пролеће 1915, имајући у виду општу српску ствар, рачунајући да је Црна Гора, са владом и управницима какве је у то време имала, неспособна за озбиљнија подузећа, решила да, са својом снагом и својим средствима, сагради пут Пећ—Андријевица, створи једну саобраћајну везу између Србије и Црне Горе. И у ту је сврху одредила радену снагу (8.000 аустриских заробљеника), алат, материјал, све што је било потребно. Све је било приправно у Косовској Митровици, на граници Црне Горе и градња је пута требала да почне одмах. Али званично Цетиње, које је увек зазирало од свега

---

[1]) Прештампано из књиге Стева Богдановића: „Како је Црна Гора заведена за Голеш планину". Њу-Јорк 1917. стр. 17—21.

што је имало обилежје Србије, обилежје Српства, није дозволило српској влади, да на територији Црне Горе, гради и сагради тај пут. Цетињска је влада изјавила да она прима на себе обавезу да тај пут сагради, само ако јој српска влада, Србија, стави на расположење потребна новчана средства. (Ко о чему, Цетиње о новчаним издатцима, о новцу!) И српска влада, кад већ није било друге, пристала и на то, само да се пређе на дело, само да пут Пећ—Андријевица буде чим пре готов.

Онда почиње ова комедија:

Цетињска влада одређује г. Т. Смодлаку (брата познатог далматинског народног првака Дра Ј. Смодлаке), да овај пут трасира и гради и ставља му на расположење још неколико инжењера, геометара, техничара, надзорника, тако да је управа за градњу пута бројила 40 особа.

Г. Смодлака је отишао на лице места са додељеним му оособљем и извршио трасирање пута. Трасирани пут представљао је дужину од 76 километара. Чим је био готов са трасирањем упутио је извештај на Цетиње и тражио 6—7 хиљада радника, да одмах почне са градњом. Али му је Цетиње на то одговорило да трасирање није добро извршено и да изврши друго трасирање. Цетиње му је, разуме се, тако одговорило јер је жељело да се тај пут никако не сагради! Цетиње, које је већ имало везу са Аустријом, није хтело никакве везе, ни један колски пут са Србијом!

Г. Смодлака је, са целим својим управним персоналом, јавио цетињској влади да се боље трасирање не може извршити и молио је владу да му стави на расположење раднике, како би отпочео градњом пута. Влада му за неко време ништа не одговара и тек после подужег времена јавља му да је наредила обласним управама у Пећи и на Андријевици, да му ове прибаве раднике. Г. Смодлака се тада обраћа дотичним обласним управама, за раднике, али ове не предузимају ништа. И г. Смодлака, видећи како се ствар отеже, долази с Андријевице на Ријеку Црнојевића, где се тада налазио краљ Никола и жали му се, у присуству г. Петра Пламенца, бившег министра и краљевског кућног пријатеља, на поступак краљевске владе, Г. Племенац му, непознат у овом питању, „обећаје" 8.000 радника (заробљеника) из Србије.

А краљ му даје једно кратко, својеручно писмо (које се и данас налази у оригиналу код г. Смодлаке) на сердара Јанка Вукотића, Претседника Министарства и команданта Санџачког одреда, ове садржине:

„Јанко,

Г. инжинијер Смодлака дошао је код мене и жали ми се да му власти не иду на руку за градњу пута, који му је повјерен. Вићите што је у ствари. И ако је г. Смодлака дошао без ичијег питања, *немојте га за ово узимати на одговорност.*

Краљ".

Г. Смодлака одлази на Цетиње, где га први предусреће г. Мирко Мијушковић, министар иностраних дела и министар финансија, и строгим тоном пита: зашто је дошао и напустио рад? (какве ироније!) Затим се сазива министарска седница, где г. Смодлака протестује и говори да он неће никоме служити као средство за извођење прљавих и несрпских планова... Министарски савет упућује г. Смодлаку на Андријевицу, са свечаним обећањем да ће обласним управама у Пећи и на Андријевици наредити, да му ставе на расположење што више радника. Истовремено, да ће влада тражити од црногорске Врховне команде известан број сиромашних војника, којима ће се понешто и плаћати да раде на градњи пута.

Овде треба стати и испричати како је дошло и како је прошло ово тражење од Врховне Команде „извесног броја сиромашних војника", који су, тобож, имали да раде на градњи пута Пећ—Андријевица.

Пошто је у црногорској Врховној Команди на Цетиње било неколико српских виших и нижих официра, то је цетињска влада хтела, да, у овом питању, пута Пећ—Андријевица, тој браћи из Србије баци песак у очи, и то на овај начин:

Краљевска влада је „молила" црногорску Врховну Команду, да ова позове по неколико сиромашних војника из сваког батаљона, који би добровољно хтели да пођу на градњу пута Пећ—Андријевица, где ће им се по нешто у име рада плаћати, како би могли издржавати своје фамилије. И

Врховна Команда, преко свих одреда, шаље тај позив, ту понуду црногорским сиромашним војницима. Послала је у 11,½ сати у јутро. А већ у два сата после подне, истога дана, добија одговор од књаза Петра команданта Ловћенског одреда, из Будве, који јавља „да се није јавио ни један војник, ни из једног батаљона, подручне му команде, који би био вољан поћи на градњу пута Пећ—Андријевица."

Очито је да дотичан позив није никако саопштаван војницима јер се то није могло учинити за 2,½ сата, на фронту од Грахова до Бара! Очито је да су команданти одреда већ раније имали упутства од цетињске владе, како да се снађу у томе питању и шта да одговоре Врховној команди!

Сада се опет вратимо на г. Смодлаку.

Г. Смодлака одлази на Андријевицу и обраћа се према „свечаном обећању" Министарског савета, обласним управама за раднике. Али ове, опет, ништа не подузимају. Г. Смодлака, видећи да се од владе и њених обласних намесника већ нема чему надати, узима неколико сељака и он, лично, с њима тражи раднике. И на тај начин окупља око 1.300 радника, већином Арнаута и почиње градњу пута. Алат је, такође, набављао од сељака. Скупио је око 100 секира, које су му, у шумовитим пределима, кроз које је пут пробијао, биле од неопходне потребе. Али, одједном, добија наређење са Цетиња, да упути 100 секира сердару Јанку Вукотићу, команданту Санџачког Одреда. И то је морао одмах учинити. Тако су му одузели тих 100 секира.

Г. Смодлака се обратио за барут на Цетиње; без барута се апсолутно није могао пробијати пут кроз црногорске кланце и планине. Али су му са Цетиња, лаконски, одговорили да немају барута. Тада је он послао једног инжењера у Крагујевац, Србију, који је тамо добио извесну количину барута и пренео га на лице места, у Црну Гору. Али, ето, опет, врага и поруке са Цетиња, која му наређује да већи део тога барута упути одреду сердара Јанка, за градњу пута Плевља—Бијело Поље. И то је он као „млађи", одмах морао учинити. Упутио је барут из Србије за секирама црногорских сељака! Све сердару Јанку!

Па, ипак, поред свега тога и сметња са Цетиња, г. Смо-

дака није малаксао; он је, у колико је имао радника и средстава, настављао свој рад: пут се пробијао. И по Цетињу се почело говорити да ће г. Смодлака, ипак, саградити пут. А то према плану званичног Цетиња, није смело бити. За то је цетињска влада послала на Андријевицу г. г. Риста Поповића и Марка Ђукановића, бивше министре, који су г. Смодлаку позвали код себе и наредили му да гради мост на Црноречици, једном малом притоку Лима, близу Андријевице.

Г. Смодлака је објашњавао г. г. министрима да тај мост није потребан, пошто преко те речице може проћи војска, комора и артиљерија, него да је потребан, неопходно потребан пут на којему ради, да би се спасла комора, артиљерија и српска војска, која је већ тада била у велико на своме повлачењу.

На то му је г. Поповић одговорио:

„Видим да свој занат разумијеш, али пут не смије бити готов за прелаз српске војске. Мислим да нас разумијеш!“

Г. Смодлаки је већ било јасно о чему се ради и прекинуо је градњу пута, од којега је већ био свршио, и то на најтежим местима, 23 километра.

С обзиром на средства и радну снагу, што је г. Смодлака имао на расположењу, пут је, по његовом прорачуну, имао бити готов на 11 дана раније но што је српска војска, на своме повлачењу, приспела до Пећи.

Ово је тужна и жалосна, фамозна и издајничка историја градње пута Пећ—Андријевица!

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ И ПРОГЛАС КРАЉА НИКОЛЕ[1])

Да је пут Пећ—Андријевица био готов, како се српска војска била извукла из аустро-немачких и бугарских клешта, како се у новембру 1915 на Косову било слегло преко 250.000 српске војске, Српска Врховна Команда могла је извући сву комору, сву артиљерију и у децембру 1915 концентрисати у Црној Гори и Северној Албанији најмање 200.000 одличних бораца. Да је тај пут био готов срп. војска не би никад доживела трагедију која је снашла и коју је преживела крајем 1915 и почетком 1916 године. Да је тај пут био готов до предаје српског народа у Црној Гори, Црне Горе, не би никад ни дошло.

Историчар, који буде описивао страшно повлачење српске војске 1915, писаће овако:

Српска војска није била тучена ни на Дрини, ни на Сави, ни на Дунаву, ни на Тимоку, ни пред Пиротом, ни на Нишави, Морави или где друго; српска војска доживела је и преживела своју трагедију на Косову. Тамо је српска војска, дошавши пред непролазне арнаутске и црногорске планине, нашавши се без пута за даље одступање, оставила неколике стотине хиљада пари волова и кола (сву своју комору), неколике десетине хиљада коња, 4—5 стотина топова, неколике стотине теретних аутомобила, муницију, разне војничке справе и потребе, све што је имала. Године 1389, кад је пао Лазар и пропало Српско Царство на Косову, Ситница је проносила мртве коње и јунаке; године 1915, кад је одступала војска Александра Карађорђевића преко Косова, реке Лаб,

---

[1]) Пренето из књиге Стева Богдановића: „Како је Црна Гора заведена за Голеш планину." Њу-Јорк 1917 године. Са стране 21—25.

Ибар, Ситница и Бели Дрим биле су пуне мртвих коња и волова, кола и аутомобила, топова разних калибара, муниције и другог војничког материјала. Српска војска је у октобру и новембру 1915. уништила и оставила на Косову мала и разног ратног материјала у вредности од неколике стотине милиона франака, више него што је вредила сва приватна и државна имовина Црне Горе. И све је то уништила и оставила, јер је то морала учинити или капитулирати. И све је то морала уништити и оставити, јер није било пута између Пећи и Андријевице, јер је званично Цетиње омело, управо онемогућило градњу тога пута, који је имао да веже Србију са Црном Гором, да осигура одступницу српској војсци.

Кад су српски војници добили наредбе да закопају или униште своје драге топове, да убијају своје коње и волове, да спаљују своја кола и аутомобиле, муницију, све са чим су чинили чудеса од јунаштва и победама на Куманову, на Брегалници, на Церу и на Руднику овенчали себе славом, наступило је оно што је било неизбежно: разочарење, морална малаксалост, распасаност и анархија! Онда је наступила трагедија српске војске!

Свака друга војска, налазећи се у таквом положају, пошто је поломила и уништила своје оружје, коначно би пала и пропала. Српска војска није. Опало је од ње, остало на Косову и Метохији, преко 50.000 маловерног и малаксалог, али је она (њене три четвртине) преживела ту страшну кризу и наставила своје повлачење преко непролазних црногорских и албанских Алпа у највећем јеку зиме!

Да је био готов пут Пећ—Андријевица Војвода Путник не би оставио и изгубио на Косову и у Метохији преко 50.000 људи; да је био готов тај пут не би по црногорским врлетима и албанским пустарама помрло од глади и он зиме још преко 50.000 српских ратника; да је био готов тај пут не би никад дошло до капитулације Црне Горе и предаје преко 50.000 црногорске војске!

Другим речима, да је био сграђен пут Пећ—Андријевица, како је то Србија хтела и тражила, не би у аустромађарском ропству било преко 100.000 српске војске из Србије и Црне Горе и не би од Санџака до Валоне српска војска оставила преко 50.000 гробова.

Цетиње, увек званично Цетиње, знало је и оценило важност пута Пећ—Андријевица и оно је, баш због тога, радећи заједно са Бечом, спречило да се тај пут сагради. Цетиње се надало, рачунајући заједно са Аустријом, да ће војска Александра Карађорђевића, кад дође на Косово, без пута за даље повлачење своје артиљерије и коморе, или примити једну неравну борбу и изгинути као што је, пре 526 година, изгинула Лазарева војска на Лабу и Ситници, или капитулирати.

У једном или другом случају, Цетиње је добивало одрешене руке да, без „срама и зазора" пред Савезницима и историјом, закључи сепаратан мир са Бечом и „осигура" своје цетињске интересе.

Али ту је у томе рачуну грешно Цетиње преварила нада. Клопка је била спремљена, али у њу није пала српска војска. Александар Карађорђевић, верујући у Српску Звезду, у вечну правду и у будућност Српства и Југословенства, није пао ни као Лазар на Косову, ни предао своје гвоздене шумадиске пукове аустро-мађарској војсци.

Син Петра Мркоњића, унук бесмртног Вожда, Оца Србије, изабрао је нешто сасвим треће: поломио је своје тешко оружје и бацио га у Лаб и Ситницу, у Ибар и у Бели Дрим, као Марко на Урвини, и наставио је свој пут уз страшну, Српску Голготу! И српски су пукови, са својим Белим Орловима и са вером у будућност Нације, почели прелазити преко Дрима и преко врлетног Ругова, са правцем ка Јадранском Мору!

Кад је краљ Никола видео да се преварио у рачуну, да српска војска није пала ни капитулирала на Косову, да српска војска прелази на територију Црне Горе и у Албанију, да су у опасности Његови планови са Аустријом, прибегао је једном глумачком трику. Стари глумац почео је опет да глумује, изашао је опет на позорницу.

Кад је Прва Армија српске војске, под Војводом Мишићем, почела прелазити Проклетије и спуштати се преко Комова ка Подгорици и Скадру, црногорску је војску почела обузимати црна слутња и зебња од онога што је чека без српске војске и многобројни су војници, са разних црногорских фронтова, почели напуштати позиције и долазити

да траже српску војску, да јој се придруже. И ти су црногорски војници, када су се састајали са својим шумадиским друговима, својој браћи из Србије говорили:

„Србија је подлегла, али Српство није пало. Није потамјела ни ваша војничка слава. Ту су ваши Бијели Орлови и ви сте увијек витези са Куманова, Брегалнице, Сувобора и Авале. Увијек смо вас вољели, али вас данас највише волимо. Дошли сте у ове наше планине да презимимо, па ћемо у прољеће, заједно, натраг ка Косову и Шумадији, напред ка Мостару и Сарајеву. Или, ако је суђено и морате ићи даље, ми ћемо подијелити вашу судбину и ићи ћемо с вама. Никада се, никада нећемо раздвајати!“

Ово су биле речи Срба-Црногораца српским војницима, српској војсци, која се у новембру 1915 почела повлачити преко Црне Горе. И ове су речи, онакви осећаји српског народа у Црној Гори, задали велику бригу званичном Цетињу. И због тога је стари краљ Никола, 11/24 новембра 1915 упутио овај и овакав проглас Његовом „црногорском народу“: „Мој мили народе!

И Црној Гори се спрема исто што и Србији, али, што је записано у књизи судбине, не зна се. Свакоме нека је знано, да ће Црна Гора остати увијек вјерна и сљедствена својим предањима, да је радија смрт него ли робовање, да јој је од свих добара и блага на свијету најдража њена слобода.

Народе драги мој!

Ниједна стопа моје јуначке земље није још до данас ногом непријатељском погажена. Она ће се страшно и крваво бранити, а наступе ли дани још тежег искушења, тада ће нам Бог најбоље помоћи, као што је помогао и нама и нашијема старијема кад су били у мукама. Помоћ ће нам и наши велики Савезници, чим се приберу и понареде. И ми ћемо најпослије добити. Него, ако Бога знаш, немој у првину духом клонути, него буди мудар и присебан и сљедуј упуствима и наредбама, које ће ти Моја Влада назначивати. За материјални опстанак и исхрану побринули су се наши Савезници, и ми ћемо је имати у довољној количини. Ти ћеш се, намучени Мој народе, још напатити, али без хране нећеш бити. Ти ћеш из својих скровишта чујати по планинама од-

јеке нашега оружја и веселе гласе добитника. Сваки јуначки син црногорски удвостручиће се у храбрости кад зна да му је породица обезбијеђена и храном снабдјевена, а у изгледу има снажну помоћ Савезника и коначну побједу. Борба, коју ће тада витез црногорски повести, биће само крвава игра, коју ће свијет са дивљењем гледати и славити име црногорско. Чује ли се глас, да је непријатељ ово или оно мјесто или област притиснуо и освојио, то ће бити, вјерујте, само привремено. Чује ли се глас, да сам се и Ја са Мога стонога мјеста пошеную, ондје ће бити Мој пријесто — гдје Ја будем, на врху које планине, откуда ћу гледати испод Мога барјака чудесна дјела руку Мојијех витезова, које Ми број година смета предводити и пред њима летјети као некада с била на било твојих гора пјевајући пјесму побједничку. Ја вјерујем у тајанствене гласе те пјесме, вјерујем да си ти Богом изабрани народ да будеш друг у подвизима најбољих народа, вјерујем да ћеш побиједити и бити срећан; вјеруј и ти, народе храбри Мој, у Мене и у ово Моје пророчанство које Ме никад до сад није изневјерило. Овом те посланицом очински поздрављам и благосиљам, а као неустрашивом не треба да ти довикнем:

Не бој се!

Твој Краљ.

Цетиње 11/XI. 1915 На дан Св. Краља Дечанског."

Са тим прогласом, калуђерске хипокризије и глумачког претварања, Краљ Никола ништа друго није хтео него да скрене пажњу српског народа у Црној Гори са онога што је народ већ био почео опажати и да тај несрећни народ, дон-кихотским разметањем, хипнотише и задржи као слепо оруђе у својим рукама! Краљ са тим прогласом, са којим је Црногорце позивао на „дужност и славна дела", ништа друго није хтео него да црногорску војску још неко време задржи приковану за аустријски фронт, далеко од одступајућих српских армија и да на тај начин у њеним очима прикрије намеру свога злочина, намеру онога што је касније с њом и са Црном Гором учинио!

ИЗВОДИ ИЗ „ГЛАСА ЦРНОГОРЦА“ ЗА НОВЕМБАР И ДЕЦЕМБАР 1915 ГОДИНЕ

У „Гласу Црногорца“ од 21 новембра 1915 г., пише, како је Краљ Никола дошао у Подгорицу 19 истог и изишао из аута на Немањића Обалу, где је Србијанским избјеглицама одржао следећи говор:

„Наша је ствар праведна: ми морамо побиједити. Много сте претрпјели, много сте невоља видјели, али имате се чиме поносити, и ма да сте сада у привременом стању страдања, искушења и оскудица, имате свијетао образ. Ви сте се славом покрили. Побиједили сте Турке, побиједили Бугаре, побиједили сте и Аустријанце кад сте се са сваким од њих самим борили. Сад сте се у исти мах бранили од тројице, и опет ви славни, не они, и ако сте ову тешку судбину дочекали. Заједно ћемо се мучити и даље, али вјерујемо сви у наш успјех. Прибићемо се уз ове горе, између Мораче и Дрине, и питаћемо тамо на прољеће наметљивце, шта раде по нашој кући.“

„Глас Црногорца“ од 5 децембра 1915 г. доноси:

Његово Крал. Височанство Нашљед. Пријестола Србије Александар ономад је био допутовао из Скадра на Цетиње, да поздрави Њихова Величанства Краља и Краљицу. Узвишени гост био је предусретнут од својега дједа и бабе као и цијеле краљевске породице срдачном пажњом и љубављу. Сјутра дан подоласку, Његовом Краљевском Височанству били су претстављени чланови Крал. владе са већим бројем великодостојника.

Његово Крал. Височанство предао је Његовом Величанству Краљу, као вршилац Краљевске власти у Србији, орден Карађорђеве звијезде I степена са мачевима.

Послије два дана боравка на Цетињу, Његово Крал. Височанство вратио се у Скадар.

Његово Крал. Височанство Престолонашљедник Србије Александар благоизволео је одликовати команданта Санџачке војске г. дивизијара сердара Ј. Вукотића Карађорђевом звијездом III степена са мачевима и Обилића медаљом за храброст.

— Његово Величанство Краљ благоизволео је подарити титулу сердара г. Министру Војном бригадиру Машану Божовићу и начелнику штаба врховне команде г. пуковнику Петру Пешићу, и то: првоме титулу пиперскога, а другоме титулу бјелогорскога сердара.

„Глас Црногорца" од 8 децембра 1915 доноси:

МИ

НИКОЛА I

по милости Божјој

Краљ и Господар Црне Горе

На приједлог Нашег Министра Унутрашњих Послова по саслушању Нашег Министарског Савјета, а на основи чл. 17. и 42. Устава земаљског, ријешили смо и ријешавамо:

да се народна скупштина, састављена од народних посланика изабраних за скупштинску периоду 1914., 1915., 1916., и 1917. године, сазове у ванредан сазив на дан 12 децембра 1915. године.

Наш Министар Унутрашњих Послова нека изврши овај указ.

Цетиње, 6 децембра 1915. **Никола** с. р.

Министар Унутрашњих Послова
Саво П. Вулетић с. р.

— Његовом Величанству Краљу

Цетиње

Приликом имендана Вашега Величанства хитам послати Вам своје најискреније честитке и најљепше жеље за сваку срећу Вашега Величанства и Краљевског Дома.

Под утиском прељубазног пријема, који ми је Ваше Величанство са својима милима приредило, молим Вас, да са њима примите израз Моје захвалности и срдачнога сјећања.

Александар.

Његовом Крал. Височанству Насљед. Прије. Србије Александру

Скадар

Молим Ваше Краљевско Височанство да примите моју најискренију захвалност за премилу Ми честитку о мојем имендану.

Боравак Вашег Крал. Височанства у нашој средини, и ако је пао у ове тешке дане по наше племе, остаће нам у вјечитом сјећању као видан доказ наше узајамне љубави, тежњи и мука.

Никола.

Његовом Величанству Краљу Николи

Цетиње.

Вашем Величанству најсрдачније честитам данашње славље са најискренијим жељама, да Вам Бог подари дуг живот и здравље и да Ваше Величанство дочека дан остварења српских идеала.

Пашић.

Господину Николи Пашићу
Предсједнику Владе Краљевине Србије

Скадар.

Најсрдачније сам дирнут Вашом љубазном честитком за мој имендан и жељама за моје здравље.

Издржљивост српска и таленти српских синова, међу којима сте Ви у најумнијим и најревноснијим њиховим представницима, остариће, ако Бог да, наше српске идеале.

Никола.

Његовом Величанству Краљу Николи

Цетиње.

Народни посланици Краљевине Србије моле Ваше Величанство да о своме имендану изволи примити њихова најсрдачнија честитања и најбоље жеље за срећу Вашега Величанства и Краљевског Дома, као и дубоку захвалност за свесрдан и топао пријем у братској Црној Гори.

У име свијех посланика:

Стојан Протић **Јаша Продановић**

Тодор Станковић **Ђорђе Куртовић**

Г. Стојану Протићу и друговима

Скадар.

Искрено сам захвалан Вама и господи народним посланицима на упућеној Ми честитци за Мој имендан.

Колико би наша срца била радоснија да смо Вас у наш загрљај дочекали у бољим приликама! Али Бог је свемогућ, а душа, је српска велика и истрајна: наше ће сад мучено племе преживјети ове дане искушења и биће опет снажно и славно.

Никола.

„Глас Црногорца" од 16 децембра 1915 г. доноси, да је предходни састанак народне скупштине одржан 12 дец. прије подне; а прва редовна сједница да је одржана 13 прије подне и да је иста претворена у тајну.

Даље доноси:

Краљевска Влада предала је ономад Његовом Величанству Краљу оставку. Господар је позвао у Двор предсједништво Народне Скупштине и већи број народних посланика, са којима се савјетовао о ситуацији створеној оставком Крал. Владе.

Г. дивизијар Митар Мартиновић, наш изасланик при руској Врховној Команди, вратио се је из Русије на Цетиње.

„Глас Црногорца“ од 19 децембра 1915 г. доноси да се 14 истог у 9 сати састала народна скупштина на своју другу сједницу. У почетку сједнице предсједник Мило Дожић обавијестио је посланике, да је влада поднијела оставку и закључио сједницу.

„Глас Црногорца“ од 20 децембра 1915 године доноси овај указ:

МИ
НИКОЛА I
по милости Божјој
Краљ и Господар Црне Горе

Уважујући оставке, које су Нам поднели:

Предсједник нашег Министарског Савјета, Наш Министар Спољних Послова, генерал-ађутант, дивизијар, сердар Јанко Вукотић;

Наш Министар Финансија и Грађевина Мирко Мијушковић;

Наш Министар Правде Љубомир Бакић:

Наш Министар Унутрашњих Послова Саво Вулетић;

Наш Министар Просвјете и Црквенијех Послова Гаврило Церовић; и наш Министар Војни, бригадир, сердар Машан Божовић — разрешавамо их од досадашње дужности и стављамо их на расположење владе:

а постављамо:

За предсједника Нашег Министарског Савјета и нашег Министра Спољних Послова Лазара Мијушковића, досадашњег нашег изванредног посланика и опуномоћеног Министра при Двору Краља Србије;

За Нашег Министра Правде и Нашег Министра Просвјете и Црквенијех Послова Марка Радуловића, досадашњег члана Великог Суда у рангу члана Државног Савјета;

за Нашег Министра Финансија и Грађевина Андрију Радовића, досадашњег члана Државног Савјета;

За нашег Министра Унутрашњих Послова Риста Поповића, Министра на расположењу; и

за Нашег Министра Војног бригадира Радомира Вешовића.

Предсједник Нашег Министарског Савјета, Наш Министар Спољних Послова, нека изврши овај указ.

Цетиње, 20 децембра 1915 г. **Никола** с. р.

Претсједник Министарског Савјета
Министар спољних послова
Л. Мијушковић с. р.

Последњи Хохенцолерн

На немачком двору, који је врло сујевјеран, највише презају од предсказивања једне циганке, које датира још од 1849. године, а која предвиђа пропаст Виљема II и његове царевине.

Виљем I. отјеран револуцијом из Берлина, побјегао је у Кобленц.

Једног дана шетајући обалом, сретне неку циганку, која му затражи милостињу, назвавши га царским Величанством. Изагнани Књаз није се више надао царевању и зачуђено упита циганку што га је тако ословила. Тада му она рече, да ће постати цар Њемачке и да ће доживјети цвјетање Пруске, ну да Њемачка царевина неће преживјети 1913 годину. Послије тога десиће се страховите несреће, каквима неће бити примјера у историји. Вјерујући у то предсказивање цар Виљем није хтео почињати Европски рат 1913 године. Помјерајући датум он га је повео годину дана доцније. Али што је ближи крај, цар се све чешће сјећа старе бојазни и губи вјеру у срећан исход.

У толико прије што се предсказање циганке у Кобленцу у многоме подудара са пророчанством бенедиктинског калуђера из Бранденбурга, Хермана, који је живио у 13 вијеку и са тако званим предсказивањем из Мајнца. Херманово пророчанство објављено је први пут 1732. године и у њему се предсказује живот свих Хохенцолерна и вели се да ће побједилац са Седана имати само још једног посљедника. Истина Виљем је већ други посљедњих, али у Њемачкој никако не рачунају владу Фридрика III, који је царовао свега три мјесеца.

Мајнско пророчанство је одређеније. О њему се прије неког времена опширно писало у „Реви де Пари". Мајнски пророк јасно вели, да ће Виљем II. бити посљедњи владар Пруске, чије ће се територије подијелити између „једног краља Пољске, једног Хановеранског краља и саксонског краља."

Један војсковођа „мудар и непобједан отјераће Нијемце из Француске. Тога дана он ће предводити седам врста војника противу три." Рачун је ту: Французи, Енглези, Руси, Белгијанци, Талијани, Србијанци, Црногорци сада се боре противу Нијемаца, Аустријанаца и Турака-Монгола.

„Глас Црногорца" од 22 децембра 1915 године доноси следеће:

Чланови новонаименоване Краљевске Владе положили су у недјељу прије подне у Двору Његовом Величанству Краљу заклетву.

МИ
НИКОЛА I
по милости Божијој
Краљ и Господар Црне Горе.

На приједлог Нашег Министарског Савјета, а на основу чл. 17. устава земаљског, овлашћујемо предсједника Министарског Савјета, нашег Министра спољних послова и заступника нашег министра Финансија и Грађевина, да читањем овог указа закључи сједнице Народне скупштине, сазване нашим указом од 6 децембра 1915. г. у ванредан сазив на дан 12 децембра 1915. године.

Цетиње, 21 децембра 1915 г.

Никола с. р.
Предсједник Министарског савјета,
Министар спољних послова,
заст. Мин. Фин. и Грађевина,
Л. Мијушкивић с. р.
Министар правде и заступник
Мин. Посвете и црквених послова
М. Радуловић с. р.
Министар Унутрашних послова,
Р. Поповић с. р.
Министар Војни
Бригадир **Р. Вешовић** с. р.

На јучерашњој сједници Народне Скупштине Предсједник Краљевске Владе, Министар Спољних Послова г. Лазар Мијушковић прочитао је ову изјаву:

Господо Народни посланици, Долазимо, као што вам је добро познато, у тешким приликама на управу земље с тврдом ријешеношћу, да наставимо програм, који је Црна Гора почетком овог страшног рата прихватила и кога се, вјерна својим историјом освештаним традицијама стално и лојално држала, — да уз своје велике и моћне савезнике истраје у борби до коначне побједе, у коју никад нијесмо сумњали.

Остајемо у трајном увјерењу, да једино оваква одлука одговара нашој части и прошлости и најбоље схваћеним интересима домовине.

Полажући тврду наду у брзу и редовну помоћ савезника, вјерујемо да ће наше витешке трупе, вазда готове за највеће пожртвовање, и овога пута сјајно извршити свој задатак.

Излазећи пред Народно Представништво са овом одлуком, рачунамо на његову патриотску потпору.

После дебате после изјаве Краљевске владе, Народно Представништво усвојило је ову резолуцију:

Народно Представништво, потпуно увјерено у пожртвовање наше витешке војске, прихвата изјаву Краљевске Владе и очекује од ње, да ће учинити све што треба, да наша Домовина и овога пута буде на висини свога позива и као ратујућа страна, и као савезник.

Занимљиво би било сазнати, зашто је у Гласу Црногорца објављено ово пророчанство о пропасти Њемачке, кад се зна да је црногорски двор био не само убијеђен у побједу Њемачке, него је и водио аустро-њемачку политику.

Такву политику водили су Петровићи и одраније, чак од 1779 године. (Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку. Стр. 12—14. Београд, 1912 године).

И у најпосљедњем броју Гласа Црногорца (од 22 децембра 1915, бр. 63) донето је још једно пророчанство о пропасти Њемачке у рату с Енглеском.

Примедба А. Лубурића

ДОКУМЕНТИ

о књижевном и издавачком раду

КРАЉА НИКОЛЕ

из времена Европског Рата и раније

Бр. 1.

ИЗЈАВА

ЦРНОГОРСКИХ ОФИЦИРА СВОМЕ НАРОДУ

Сакупљени на другарском састанку дана 4. новембра 1918. г. да међусобно измијењају мисли, да један другоме искажу своје болове и радости у овим великим данима слободе и уједињења, — *Црногорски Официри у заробљеничком логору у Болдогасоњу* са поносом сећају се својих гордих и славних предака, који су се кроз вјекове борили за заједничку ствар и никад ничијој сили подлегли нијесу.

Наше покољење, вјерно традицијама својих предака, показало је у безбројним бојевима три потоња рата у мукама и патњама, које је наш народ као дио Српског народа претрпио, што може да уради *Србин Црногорац* за велике народне циљеве. Гладан, го, бос и ненаоружан, неснабдјевен, голим прсима и снажном десницом рушио је Скадарске бедеме, разбијао на Гласинцу, страшну организовану непријатељску премоћ и сваки кланац, сваки врх од Љеша до Ужица, од Брегалнице до Сарајева својом крвљу облио је.

У потоњим судбоносним тренутцима жртвовао је све. Признања српских војсковођа најјаче сведоче јуначку заштиту њиховог тешког одступања. Када су наступили тешки Божићни дани год. 1915., када је стохиљадна војска ударила на шаку у три рата измучених Срба у Црној Гори уморених глађу и свим невољама, које рат може наметнути једној сиромашној земљи, они су и тада вршили своју дужност.

Лим, Тара, Мојковац, Граховска Пећина, Вучи до и Троглав прогутале су хиљаде несретника. Црногорац се је очајно борио, са надом, да ће до краја бити поведен часним путем. — Али он је заведен! Ни да га покушају повести тим путем — Њега напуштају Врховни вође и створивши му безизлазан положај, неки се склањају, а неки руке перу, а он... Он бива предан на милост и немилост непријатељу, и настаде голгота срп. народа у Црној Гори.

Десетине хиљада његових синова бивају отјерани, да нађу своје гробове по Мађарској и Тиролским урвинама, други, да се некад поврате као богаљи на згариште својих домова и гробовима своје уморене нејачи, остатак одбјеже у шуму и три године ту се борио и чекао да обнови свету борбу.

За све то једини кривци, једини творци срамне капитулације јесу: *Врховни војнички и политички вође нашега народа, а не народ и војска, који су до краја са самопожртвовањем вршили своју дужност према домовини српству и савезницима.*

Ми, као највернији тумачи осећаја црногорске војске и народа, да бисмо отворена чела могли ући у велику народну заједницу Срба, Хрвата и Словенаца обавезујемо се и заклињемо крвљу наших другова палих по безбројним српским пољима части, заклињемо се, сузама мајака самораница, сјенима и завјетима наших предака, заклињемо се до сада неокаљаном чашћу Црногорског оружја да га нећемо носити под том управом, и да нећемо мировати све дотле, док кривци народне катастрофе не претрпе заслужену народну казну за атентат противу народне части.

Остајући чврсто при горњој одлуци потписујемо се:

КОМАНДИРИ:

Радован Радовић, Вуле Томовић и Богдан Поповић.

КАПЕТАНИ:

Никола Делић, Шундо Бајагић, Вукан Мијушковић, Благота Рамовић, Радисав Радевић, Милоња Мићовић, Миливоје Шошкић, Насто Ђукић, Јоле Кркељић, Мићко Вишњић, Благота Пајовић, Петар Влаховић, Јаков Ракочевић, Секуле Влаховић, Манојло Вешовић, Урош Бојовић, Михајило Кнежевић, Милош Бошковић, Ђорђије Маријановић и Гавро Аџић.

ПОРУЧНИЦИ:

Андрија Вујачић, Милисав Вишњић, Милија Банашевић, Блажо Ђелевић, Васо Кнежевић, Милисав Томић, Мирко Никитовић, Стеван Поповић, Никола Кнежевић, Милутин Пејановић, Благота Какић, Миро Ђурковић, Милош Ђалетић, Ђуро Ђуровић, Јевто Ружић, Величко Бојовић, Митар Ђукић, Лексо Вучелић, Радосав Дашић, Крсто Мијовић, Милић Радуловић, Миленко Кнежевић, Михајло Ђукић, Машан Томовић, Илија Асовић, Радивоје Зечевић, Вуксан Вешовић, Марко Обрадовић, Блажо Ђуровић, Велимир Нововић, Панто Лутовац, Милија Јоксимовић, Иван Перовић, Никола Трифуновић, Симо Поповић, Миљан Обрадовић, Радуле Ђоковић, Милутин Дабетић, Крсто Терзић, Ђукан Бојовић, Крсто Ђуровић, Илија Симићевић, Лазар Пушеља, Велиша Лазовић, Јаков Остојић, Тиодор Ивановић, Мирко Вујадиновић, Душан Ђуровић, Никола Ђурђић, Ђорђе Марковић, Петар Андријашевић, Радоје Савићевић, Лука Маљевић, Вуко Вуковић, Сава Марковић, Илија Јовановић, Марко Велимировић, Шћепан Перовић, Милован Лабовић, Милун Пантовић, Радосав Марсенић, Иван Делетић, Радисав Вучетић, Јован Анић, Мирко Баланџић, Марко Копривица, Симо Војиновић, Војин Мићановић, Машо Јокановић, Петар Тадић, Тодор Поповић, Васиљ Шекарић, Ђуро Тадић, Ђорђе Пејовић, Новак Меденица, Радоје Перовић, и Митар Ашанин.

ПОДПОРУЧНИЦИ:

Милован Ђошковић, Аћим Кнежевић, Радоје Гезовић, Грујица Малаковић, Михајло Драговић, Томица Маројевић, Симо Терић, Симо Добричанин, Тодор Пецовић, Василије Радифковић, Милоња Лекић, Милош Нововић, Петар Вучелић, Радоје Бабовић, Филип Бабовић, Божо Пејановић, Милосав Радовић, Бошко Војводић, Раде Вуковић, Миле Алексић, Милутин Шошкић, Милета Коматина, Максим Стаматовић, Обрад Булатовић, Илија Ђукић, Филип Гојинић, Јевто Микић, Вукашин Лекић, Арсеније Ружић, Машан Кнежевић, Милош Перуничић, Јован Водиновић, Коста Ђоковић, Марко Јанковић, Нећељко Гаковић, Мико Митровић, Мићо Јокановић, Блажо Вукотић, Вукадин Јеловац, Вујадин Ђурковић, Милан Јушковић, Живко Контић, Новица Лековић, Мирко Клисић, Блажо Јовановић, Вуичевић, Радоје Поповић, Митар Поповић, Ђорђе Петровић, Саво Вукчевић, Митар Савићевић, Петар Вујадиновић, Јагош Бајовић, Арсо Лазовић, Радоња Прелевић, Митар Перовић, Новица Милачић, Ђоле Секуловић, Марко Поповић, Благота Иковић, Трипко Симоновић, Радисав Крговић, Симеун Рашовић, Живко Меденица, Трипко Митрић, Митар Радовић, Богдан Гашовић, Ђорђе Крунић, Миливоје Радовић, Мијо Војиновић, Сава Добриловић, Петар Бајагић, Никола Поповић, Ђорђе Кандић, Илија Пејовић, Јован Остојић, Јагош Гогић, Сава Ракочевић, Михајло Шибалија, Шујо Рецић, Марко Јокановић, Милан Ракочевић, Радован Јанковић, Јакша Булатовић, Милосав Томовић, Новица Маловић, Ђорђе Осмајић, Јован Вељић, Јован Вуксановић, Јован Шуто-

вић, Миле Вукадиновић, Милета Зејак, Раде Шестовић, Милован Кљајић, Милован Јоксимовић, Милија Бошковић, Насто Ивановић, Периша Радовић, Јован Сфорцан, Богдан Радовић, Перо Вукчевић, Милун Лаковић, Тодор Павићевић, Панто Поповић,, Јован Јовићевић, Ђуро Биговић, Миливоје Ашанин, Вуксан Трипковић, Јанко Вујачић, Милутин Ковачевић, Васо Перовић, Раде Стевановић, Ново Поповић, Мирко Николић, Петар Бакић, Новица Баковић, Мирко Кнежевић, Анто Роганović, Милован Бјелица, Лимун Бјелица, Тодор Бјелица, Лазар Вишњић, Благоје Комненић, Благоје Миловић, Раде Чановић, Мимо Николић, Никола Марковић, Мирко Гезовић, Милисав Гудовић, Вуко Бајић, Миливоје Обрадовић, Илија Бабовић, Стојан Малевић, Миленче Велић, Благоје Трифуновић, Милован Стојановић, Вуко Шћекић, Периша Томовић, Драго Ралевић, Вукић Ивановић, Радоје Милошевић, Милисав Јовановић, Радуле Зоњић, Саво Вујиновић, Радован Булатовић, Вуксан Јовановић, Спасоје Поповић, Божина Оташевић, Драго Бојовић, Радивоје Ђукић, Мирко Лекић, Ђоко Васовић, Живко Ладовић, Никола Ђукић, Гавро Ђукић, Грујица Поповић, Димитрије Бацевић, Бацо Протић, Мирко Јелић, Милић Крстић, Радун Бубања, Андрија Вуковић и Новеља Илинчић.

Бр. 2

ОДЛУКА

ВЕЛИКЕ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ СРПСКОГ НАРОДА У ЦРНОЈ ГОРИ, ДОНИЈЕТА НА СЈЕДНИЦИ ОД 13 НОВЕМБРА 1918 Г. У ПОДГОРИЦИ

На основу истакнутог начела: самоодређења народа, које је прихватио и прокламовао као услов будућег свјетског мира апостол човјечанства, претсједник Сједињених Сјевероамеричких држава г. Вилсон, а усвојиле га наше велике савезнице и пријатељице Енглеска, Француска и Италија, Велика Народна Скупштина Српскога Народа у Црној Гори, изабрана слободном вољом народном и окупљена у Подгорици 11 новембра текуће године, да се у питању своје земље опредијели изјављује:

1. Српски Народ у Црној Гори једне је крви, језика и тежње, једне вјере и обичаја с народом који живи у Србији и другим српским крајевима; заједничка им је славна про-

шлост којом се одушевљавају, заједнички идеали, заједнички народни јунаци, заједничка патња, заједничко све што један народ чини народом.

Кад је у Средњем Вијеку формирана српска држава под династијом славних Немањића, одмах у почетку њеног стварања, српски народ у границама данашње Црне Горе ушао је у састав њен и за све вријеме њеног трајања (око 200 година) играо у њој важну улогу.

Пред најездом турском пала је та наша држава и српски народ допао ропства. За вријеме робовања чињени су очајни покушаји у народу да се ропства ослободи, дизати ради тога, више пута, народни устанци, који су у крви угушивани. У томе је Српски Народ у Црној Гори предњачио и први успио, да у својим кршевима заснује гнијездо слободе и ослободи се турског ропства. И од тада његове тежње и његови идеали били су: ослобођење и уједињење цијелог српског племена; то је био његов вјековни сан.

Почетком XIX вијека устају Срби у Србији под витешким Карађорђем, ослобађају се турског јарма и ударају темељ данашњој Србији. Од тада Срби из Србије и Срби из Црне Горе, раде увијек заједнички на заједничком идеалу: ослобођењу и уједињењу српског народа. Вођени су ради тога идеала ослободилачки ратови, проливено море српске крви, увијек заједнички. Али, успјех свакада је био мали: Турска је још увијек била толико моћна да сама осујети наше ослобођење и уједињење, а уз то је, у томе послу имала искреног помагача, вјековног непријатеља нашега народа, подмуклу Аустро-Угарску, која је свагда гледала у нашем успјеху свој неуспјех, у нашој срећи своју несрећу, у нашем јединству свој распад.

На Берлинском Конгресу, послије крвавог рата, који су водиле Србија и Црна Гора, помагане братском Русијом, за ослобођење и уједињење својих саплеменика, Аустро-Угарска је успјела да нам осујети и одузме све плодове те борбе, да приграби себи двије класичне српске области, Босну и Херцеговину, у којима је и пукла прва пушка за ослобођење, и да између Србије и Црне Горе у Новопазарском Санџаку, насељеном компактном масом српског живља, остане и даље турска власт, а уз њу аустријски гарнизони,

те да Аустрија и Турска заједнички чувају да се Србија и Црна Гора не уједине, да и покушај да то онемогуће.

Балкански Рат имао је такође циљ: ослобођење и уједињење Српства. Србија и Црна Гора, као двије сестре, ушле су заједнички у рат, пролиле доста крви и постигле знатне резултате: велики дио нашега народа био је ослобођен турске власти и присаједињен Србији и Црној Гори. Нестало је тада и онога појаса који их је дотле раздвајао, и народ је живо настао да оствари своју завјетну мисао: уједињење, али томе су стали на пут династички интереси и наш вјековни непријатељ Аустро-Угарска, која је била ријешена да чак и мачем спријечи наше уједињење. Стога нас је напала и тиме изазвала свјетски рат, узевши као изговор за тај рат, убијство аустро-угарскога престолонасљедника у Сарајево. Цио наш народ зна да би нас Аустро-Угарска напала и да није било тога убиства, и да се она за тај напад, још прије тога убиства, журно спремала.

2. Економски интереси Црне Горе нераздвојно су везани за Србију и остале српске крајеве. Одвојена од њих, а при том, по самој природи земљишта најсиромашнији крај, можда, у цијелом свијету, она не би имала никаквих услова за самосталан живот, она би била унапријед осуђена на смрт. Нама је добро познато како је и до ропства аустроугарског било тешко живјети у Црној Гори и да је велики дио наше радне снаге, био принуђен да одлази у Америку, да у тешким радовима тамо зарађују насушни љеб и шаље својима на дому. Послије овог рата у коме је непријатељ опљачкао и одузео нашем народу све до голе душе, оставио га без игде ичега, опстанак Црне Горе као засебне државе постао је још више немогућ.

Дакле, и економски интерес српског народа у Црној Гори императивно тражи уједињење са браћом у Србији и у осталим нашим крајевима.

3. Политички интереси, такође изискују уједињење. Поред велике уједињене Југославије, какав би биједан политички значај имала малена, слаба, сиротна Црна Гора, мислимо није потребно нарочито истицати.

Дакле, сви наведени разлози ријечито говоре, да је једини спас нашега народа у уједињењу. *Уједињење или смрт*

данас је општи поклич, који одјекује широм наше земље: уједињење тражи цјелокупни српски народ у Црној Гори. Уједињење то не жели и неће једино досадашња династија. Она сматра да је то уједињење противно њеним интересима, а они су јој увијек били пречи од интереса цијелог нашег народа. Покушавало се да се и она склони, да у овом великом питању народне будућности изађе на сусрет жељи свога народа, предочавано јој је, да би јој ту жртву народ обилато наградио, — али то није помогло! Садашњи представник те династије Краљ Никола, најизразитији тип крутога апсолутизма. За све вријеме његове дуге владавине, за њега, као и за Луја XIV., важила је догма од које никад оступио није, изражена у познатој реченици: l' état c' est moi — држава сам ја.

И капитулација Црне Горе, којом је бачена љага на вјековима славом увјенчано црногорско оружје, дјело је његово. Продао је свој народ у ропство, против његове воље, горе и срамније него што је било турско, и све учинио, да осим њега, нико не умакне томе ропству! Незнајући ко ће бити побједилац у овоме великоме рату, уставио је у ропству и једног свог сина, да помоћу њега одржава везе с централним силама и тиме се осигура у случају њихове побједе, а сам је побјегао, направио се мученик кога је — како је то он сам изрично говорио цио народ напустио, издао и предао се непријатељу, а он једини, вјеран савезницима успио да избјегне! То би му ваљало у случају побједе наших савезника над централним силама. Међутим, у нас је добро познато, да он овај рат никад није водио искрено, о чему постоји довољно доказа.

Кад је и после окупације код Црногораца, у земљи и ван ове, настављен покрет за ослобођење и уједињење, аустроугарске власти су одлучно устале против тога, јавно су агитовале за краља Николу, ширили и распростирале листове, који су о његовом трошку излазили у Француској и Швајцарској, дакле свим срествима радиле су за сепаратизам Црне Горе и краља Николе.

Док су Црногорци патили и страдали у најстрашнијем ропству за које историја зна, док су мучени, убијани, вјешани и срамоћени на све могуће начине, какве је једна пер-

фидна и покварена држава могла да измисли дотле је Краљ угодно живио у Паризу. *Он никад ништа није учинио да нашем мученичком народу олакша судбину. Он никад није у јавности подигао гласа и протестовао против нечовјечног поступања и истребљења које је Аустро-Угарска вршила у нашој земљи!* Очевидно, он се чувао да се не би замјерио својој пријатељици Аустро-Угарској, да тиме не би лично што изгубио, док о народу није ни мислио, ни водио рачуна.

На основу свега изложенога, Српска Велика Народна Скупштина у Црној Гори као вјерни тумач жеља и воље цјелокупног српског народа у њој, вјерна историским предањима и завјетима својих предака који су се за њих вјековима херојски борили, — једногласно поименичним гласањем одлучује:

1. Да се краљ Никола I Петровић-Његош и његова династија збаци са црногорскога пријестола;

2) Да се Црна Гора с братском Србијом уједини у једну једину државу под династијом *Карађорђевића,* те тако уједињена ступи у заједничку Отаџбину нашег троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца;

3) Да се изабере Извршни Народни Одбор од 5 лица, који ће руководити пословима, док се уједињење Србије и Црне Горе не приведе крају, и

4) Да се о овој скупштинској одлуци извијести бивши Краљ Црне Горе Никола Петровић, Влада Краљевине Србије, пријатељске Споразумне Силе и Све неутралне државе.

Предсједник,
Саво Церовић
Потпредсједници:
Лазар Дамјановић, Саво Фатић.

Секретари:
Љубомир Вуксановић,
Милан Бајић,
Радован Бошковић,
Лука Вукотић,
Новица Шћепановић,
Михаило Јовановић.

ПОСЛАНИЦИ:

Арсо Петровић, Александар Бојовић, Александар Поповић, Алекса Мартиновић, Алекса Бајић, Божидар Томовић, Благота Селић, Блажо Беговић, Блажо Лекић, Благота Радевић, Богдан Обрадовић, Богдан Бојовић, Василије Дракић, Васо Новаковић, Васо Ђурановић, Велимир Јојић, Вукан Ђуровић, Вуко Пулевић, Вукајло Девић, Видо Милошевић, Величко Лазаревић, Глиша Лаловић, Гаврило Комненић, Грујица Ускоковић, Душан Групковић, Димитрије Грујић, Дажберни Муса, Данило Радојичић, Душан Матановић, Душан Поповић, Живко Павићевић, Живко Драговић, Зарија Вуковић, Иво Вукотић, Илија Гвозденовић, Иво Копривица, Илија Мандић, Јевто Поповић, Јован Хајдуковић, Јово Лазаревић, Јован Станковић, Јагош Вешовић, Јован Дапчевић, Јанко Спасојевић, Јово Радовић, Јаков Зарубица, Јован Ћетковић, Јово Пајовић, Крсто Радуловић, Крсто Јаблан, Крсто Станишић, Кирило Балшић, Крсто Раичковић, Косто Љешевић, Коста Пајовић, Љубо Гломазић, Љубо Павић, Љубо Церовић, Љубо Бакић, Љубо Кујунџић, Љубомир Поповић, Милутин Лопичић, Мирко Вујисић, Милоје Милетић, Мираш Радоњић, Марко Даковић, Мирчета Головић, Марко Матановић, Милош Брајовић, Михаило Божовић, Миљко Булајић, Милош Радовић, Митрополит Дожић, Мило Делевић, Мустафа Рашковић, Марко Ћулафић, Миро Гломазић, Милош Јовановић, Миличко Лазаревић, Муса Седуна, Мишо Драшковић, Мехмед-ага Батут, Митар Вукчевић, Милосав Раичевић, Миле Димитријевић, Марко Кнежевић, Муфтија Шећеркадић, Митар Обрадовић, Марко Ракочевић, Милан Вукотић, Мирко Симовић, Марко Савићевић, Милан Ненезић, Махмуд-бег Мановић, Милић Дабетић, Митар Вишњић, Митар Иличковић, Милан Поповић, Милан Терић, Милош Поповић, Нешко Радовић, Никола Симовић, Никола Јовићевић, Никола Марковић, Никола Пејовић, Никола Булатовић, Ново Вугделић, Никодим Цемовић, Никола Ковачевић, Ново Вучић, Никола Мићовић, Назим-бег Махмутбеговић, Ника Ујкић, Новица Поповић, Новак Ковачевић, Никола Клисић, Омер-бег Селмановић, Петар Мијановић, Павле Жижић, Петар Поповић, Перо Калуђеровић, Прокопије Шиљак, Петар Лукић, Прокопије Вековић, Перо Врбица, Петар Хајдуковић, Радован Томић, Ристо Чолаковић, Радуле Јауковић, Ристо Јојић, Ристо Вујачић, Радоје Николић, Радосав Јоксимовић, Стево Вукотић, Станко Радовић, Стеван Гошовић, Саво Пауновић, Станко Обрадовић, Стево Јовићевић, Саво Спасојевић, Суљо Петовић, Саво Вукојичић, Серафим Царић, Саит Дивановић, Стеван Николић, Спасоје Радуловић, Спасоје Пилетић, Сава Драговић, Томица Ивановић, Тома Јоксимовић, Томо Полексић, Урош Марић, Филип Павићевић, Филип Мајић, Фратер Дашко Креза, Хамдија Хасан-Беговић.

Бр. 3

ПРВАЦИ МОРАЧКЕ НАХИЈЕ О ИЗДАЈИ КРАЉА НИКОЛЕ И ЊЕГОВЕ ВЛАДЕ

„Господину бригадиру Милошу Меденици у мјесту

Господине бригадире,

У овдашњем логору интернираних купе се потписи на политичку изјаву, која у ствари није друго, него солидарисање са познатим Вам чином издаје Црне Горе и српског народа. Велимо познатим Вам чином, јер је од краља Николе, шефа његовог штаба, његове владе, како оне са њим изашле, тако и оне у земљи, јавно преко новина признат а истовремено и од команданата појединих одреда пред војском објављен.

Што су господа нашла за умјесно, да изјаву завију у форму саучешћа поводом смрти црногорског принца Мирка, то је ствар њиховог укуса, али што ми Вама као потписнику те изјаве морамо упутити ово писмо, то је ствар вашег осјећања дужности према племенима: ровачком, морачком и усташком и наше право као преставника тијех племена.

У крвавим божићним данима 1915 наша су племена обиљежила своју племенску границу са крвљу више од 500 (пет стотина) својих мртвих и рањених синова. Мојковачки вијенац јесте и остаје тајни споменик традиционалног јуначтва наших племена и њихове још никада неускраћене готовости на смрт за домовину и њену слободу, али Морачани, Ровчани и Усташи никада не могу и неће заборавити, да су са сусједним племенима зидали крваву пирамиду од кости најбољих синова у истом моменту, *када је Ловћен издајом, без иједног опаљеног метка, предат непријатељу*. Послије Ловћенске издаје свакако је било јасно, да је мојковачка контра офанзива вршена под Вашом командом, била војнички непотребна и политички сумњива.

Кашње сви смо разумјели, да је њена једина сврха била да се нашим племенима пушчаним и митраљешким прахом замрачи вид и топовском риком заглуше уши, да не виде и не чују Ловћенску издају и да изгубе временску могућност протеста против ње.

Мојковачка битка, просуђивана са становишта војничке цјелисходности и политичког момента, у коме се догодила, није друго, него зликовачко стријељање наших саплеменика, за које нам неко мора одговарати, а нема ко, него *ловћенски издајник*. До овога момента ми смо вјеровали, да сте Ви невин у злочину, извршеном против наших племена на Мојковцу, и ни за часак нијесмо сумњали, да ћете и Ви с нама заједно, када зато вријеме дође, позвати кривца на одговорност. Међутим Ви сте на путу да се солидаришете са отвореним чином, горепоменутом изјавом, а ако од ње не одустанете, постајете саучесник у злочину против наших племена и у моменту нашег обрачуна а он мора доћи, бићете нужно предмет лоших напада заједно са осталим кривцима, и то чим прије, што ћете и иначе Вашом горњом изјавом у највећем степену усколебати нашу досадашњу вјеру у Вашу невиност.

У смислу до сада наведеног позивамо Вас овим путем, пошто сте већ одбили наш позив за усмени споразум, да свој потпис са изјаве тргнете и да га у будуће ни на какву сличну изјаву не дајете.

Изволите примити и овом приликом увјерење о нашем поштовању.

Карлштајн, 9-III-1918 по новом.

Ком. Сава Лазаревић
Ком. Мато Вујисић
Народни посланик Јанко Тошковић
Народни посланик Никола П. Јовановић
Ком. Спасоје Лазаревић
Др. Секуле Дрљевић, народни посланик
Кап. Бошко Бошковић
Кап. Илија Анђелић
Поручник Јагош Лазаревић
Јанко Дрљевић.“[1])

[1]) Овај документат преносимо из чланка проф. Лазара Бркића: „Борба око уједињења међу интернираним Црногорцима“ објављеног у Никшић. „Слободној Мисли“, бр. 28 за 1939 годину.

Бр. 4

НАША РИЈЕЧ БИРАЧИМА У ЦРНОЈ ГОРИ

БРАЋО БИРАЧИ!

На дан 29. децембра ове године извршиће се избори за Народну Скупштину. Будите спремни, да се на тај свечани и значајни дан, који се сваког тренутка све више приближује, одужите својој савјести, народним и државним интересима, јер је одавно казато, *како народ схваћа и врши своја права и дужности онако и заслужује да се с њим управља.*

Гласајте и дајте повјерење само оним посланичким кандидатима, који припадају политичкој групи *Правих Народњака,* а који су од првог дана нашег уставног живота чврсто стали уз народне светиње и идеале!

Бирајте људе, који су не само знали куда треба да се креће државни и народни живот, него који су исто тако умјели очувати државу у најтежим њеним тренуцима од унутрашњег пожара распламтјелог усљед паклених тежња, а који је пожар лако могао довести у питање опстанак наше миле Отаџбине — створене, како мученичком крвљу и костима нашега народа, тако и мудрошћу наше славом увјенчане Династије!

Дајте, *Браћо Бирачи,* повјерење људима, који нијесу губили наду у љепшу и сјајнију будућност Црне Горе и српског племена, који су и поред тешких прилика онако сјајно припремили и извели *косовску освету,* те је вјековима заробљеној браћи синула слобода, име србиново широм свијета прослављено, наша Отаџбина скоро два пута повећана, створена могућност за већу снагу, за већи и сјајнији полет како државном тако и народном напретку.

Наш је рад био, Браћо, као што видите, спасоносан и плодоносан за нашу драгу Отаџбину, *јер су велика историјска дјела посвећена слави и напретку наше Домовине, била наш програм у прошлости;* а у будућности наш је *програм* — којега *за сада* само у најкраћим цртама наглашујемо, а

на чијем ћемо остварењу радити познатом енергијом — јесте овај:

1.) Да се *Спољна политика* води строго у духу и тежњама народним, а у циљу уједињења цјелокупног српског народа.

2.) Да се изврши ревизија *Устава,* како би се и код нас развио што правилнији парламентарни и уставни живот, јер је он једини тај, који јамчи мир и правилан развитак унутрашњих прилика у земљи и прибавља углед и поштовање споља.

3.) Да се свима гранама *Народне Привреде,* као извору свега благостања и основу сваком другом народном напретку, посвети од стране државе највећа пажња, а нарочито, пак, да се подјелом државног земљишта у ново-ослобођеним крајевима умањи одлазак у Америку и омогући великом дијелу нашега народа да час прије дође до материјалног благостања.

4.) Да се *Саобраћајна средства,* без којих се данас не може правилно развијати привредна, трговинска и војна политика, што више умноже и развију.

5.) Да наша *Финансијска политика* почива на здравој основи, а ради чега је треба из темеља реформисати, како би се извео и што правилнији порески систем, да народ лакше сноси сва плаћања државних дажбина.

6.) Да се наша *Војска* одржава на савременој висини, како морално тако и материјално, те да буде што спремнија за велики задатак који претстоји српском племену.

7.) Да се *Судство и Администрација* што више упросте, како би се правда што прије народу изрицала, а финансиски све то што јевтиније коштало; и да се судијама правно загарантује сталност и у опште да се читавом чиновништву омогући што сигурнија и боља будућност.

8.) Да *Просвјетна и Вјерска* политика у Црној Гори почива на моралној основи, која као таква ставља држави у дужност, да њени грађани буду што јаче морално и умно образовани, физички кријепки, а карактером узорити.

Свако ко вјерује у животну снагу Црне Горе нека стане под заставом Правих Народњака и нека их потпомогне у извођењу поменутих политичких идеја.

А, ви пак народни Свештеници и Учитељи, који сте непрестано у додир с народом и који сте и сами бирачи, помогните у овим данима ствар *Правих Народњака!* Сјетите се да су *Прави Народњаци* били једини ти, који су од првог дана дубоко и свестрано схватили значај народног просвјећивања по цјелокупни народни и државни развитак. Они су ти, који су народно школство и поред ондашњих скучених материјалних средстава, подигли на савремену основицу, умножили га и дали му једну трајну правилну организацију, а сам учитељски и свештенички сталеж правно издигли из друштвене запостављености и потиштености тако да данас могу са уздигнутим гласом захтијевати, да се поштују како њина права тако и њини материјални интереси.

Сјетите се народни *свештеници и учитељи* свега овога! Учините вашу дужност, те потпомогните ствар *Правих Народњака,* па сте тиме потпомогли и народну ствар.

БРАЋО БИРАЧИ

Не приклоните главу пред никаквим пријетњама! Не дајте се заплашити, нити се допустите завести ни од кога, па ма тај био ма којег чина и положаја, него гласајте за кандидате *Правих Народњака,* јер је најсветија ваша дужност — дужност према Отаџбини.

Дођите на дан избора на биралиште и дајте сви као један човјек глас за наше кандидате, те да тако дођу у Народној Скупштини само освједочени пријатељи народне среће, величине и напретка.

Цетиње,
на Никољ-дан
1913.

У име Правих Народњака,
Јован С. Пламенац.

Бр. 5

Бр. 6. Отправник послова у Софији вршиоцу дужности управника министарста иностраних дела.

Писмо

15/2 маја 1911

Поверљиво.

М. Г. Анатолије Анатолијевић,

Поверљивом депешом бр. 32[1]) од (11 маја) 28 априла известио сам Вас да објашњења бугарског посланика у Београду Тошева потпуно потврђују жеље Миловановића о условима српско-бугарског пријатељства и даље заједничке сарадње две суседне државе.

Имајући потпуно поверење у рад српских политичара и у њихову верност Русији, ја ипак долазим до закључка, да прекор Миловановића Гешову, што ме је овај обавестио о садржају поверљивог разговора, доказује постојање извесног правца српске политике, који се крије од Петроградског кабинета. Треба додати и то, да тежиште овог неспоразума није у непризнању погодности момента за активно иступање у случају ако се постигне српско-бугарски споразум, а у томе што је један тако важан корак, који ће имати недосежне последице, г. Миловановић хтео предузети без знања и пристанка Русије. Неповољна политичка ситуација сада, кроз неко време може бити призната као повољна и изазваће одговарајућу акцију. Постоји опасност такве самосталне политике не само од стране Србије и Црне Горе, него и од Бугарске, где су на влади људи који нису мање благонаклоњени нама од г. Миловановића, али они нису једини политички фактори у земљи. За време мојег кратког боравка у Софији ја сам имао прилике да чујем мишљење, да Русија не узима у обзир жеље и тежње Балканских словенских држава, а спроводи само своје државне циљеве. До сада су ове државе следовале политичким упутима Русије, јер општа политичка ситуација није била повољна за самосталну акцију, а Србија, Црна Гора и Бугарска нису биле једнако заинтересоване у прошлим догађајима, а поред тога није било споразума између Србије и Бугарске. Садашње исту-

пање г. Миловановића тежи да испуни ову празнину, и дати његов предлог о заједничкој борби са Бугарском против Турске биће сталном претњом Руској политици на Балкану. Најбоље би било да Русија узме у своје руке преговоре о политичком зближењу Србије и Бугарске. Српско-бугарско пријатељство, склопљено у Петрограду, може бити основано на чврстим темељима, који ће задовољити обе стране; и ни једној ни другој неће бити корисно, да без знања Русије изазива компликације.

Можемо претпоставити, да један од разлога, који допушта рискантне потезе у спољној политици, сличне предлозима Црне Горе Србији,[2]) је убеђење, да је сумњиво да ће се Русија решити да почне рат због балканских заплета; у исто време, балкански политичари одлично разумеју, да Русија има на Балкану огромне историјске интересе и неће се никад одрећи заштите и подршке словенских држава. На тај начин због својих интереса Русија ће бити увучена у рат, који ће започети Балканске државе без њеног знања.

Ова заинтересованост Русије у Балканским стварима и даје смелост сличним иступањима Црне Горе и Србије, који су некажњиви, јер ако још краљу Николи можемо припретити укидањем субвенције, то према Србији ми не можемо исто учинити.

Један од главних разлога немогућности предлога Бугарској од стране Србије о заједничком рату у Македонији, како је то објашњавао Миловановић Хартвигу, је одбијање од стране Србије сличног предлога Црне Горе о заједничкој акцији у Албанији. Краљ Никола исто је саветовао српског посланика да крије од Русије његов предлог. Мени се чини да позивање Миловановића на отказ Црној Гори није убедљив у поређењу са овим случајем. Црногорски предлог по мом мишљењу имао је за Србију две слабе стране: 1) предлог је долазио од стране слабе Црне Горе, која не може да пружи велику помоћ у једном опасном предузећу; 2) ствар се тицала Албаније, где има српских интереса, али где су и непосредни интереси Италије и Аустрије, која угрожава Србију не само у мутно време него и у мирно доба. Одбијање Црногорског предлога је; природно као што је природан Српски предлог Бугарској, јер је овде ствар о

Македонији, где Србија од старих времена има оправдане националне циљеве — а предлог је учињен Бугарској, савез са којом може да приведе стварним резултатима. Осим тога чинећи предлог Бугарској, Србија је знала о спремности Црне Горе за акцију и рачунала је на савез три словенске државе, што је и играло извесну улогу у овом инциденту.

Како сам ја већ депеширао, г. г. Гешов и Милојевић, свдашњи српски посланик, сматрају инцидент ликвидираним што се може само поздравити и можемо, да се надамо будућим добрим српско-бугарским односима сагласно жељама Русије.

Примите и т. д.

Кн. Урусов.

---

[1]) Депешом од 26/13 априла бр. 27 Урусов је саопштио, да према речима претседника Бугарске владе Гешова, Српски министар иностраних дела учинио је предлог бугарском посланику у Београду Тошеву о заједничкој акцији Србије и Бугарске ради поделе Македоније. Миловановић је рекао, да, ако се Бугарска и Србија споразумију о овоме, садашњи моменат је повољан за подршку устанка у Македонији и објаву рата Турској с тим да се коначно реши источно питање. Миловановић је нагласио да предлог треба да остане у тајности за Грчку и Црну Гору, само се нешто може поверити Русији. По речима Урусова, Гешов је у великој неприлици и незна какав да да одговор на овај предлог, који је зачудио краља и цео кабинет.

Депешом од 29/16 априла бр. 59 Хартвиг је саопштио о свом разговору са Миловановићем. Према речима Миловановића, он није учинио никакав предлог, а само је изменио погледе са Тошевом поводом могућих услова Српско-бугарског споразума. Тицало се пријатељске поделе зоне утицаја у Македонији, где је Србија спремна на велике уступке. На крају разговора Тошев је упитао: „какву политику по вашем мишљењу треба да водимо после закључења споразума — политику ишчекивања или убрзати догађаје да би искористили споразум"? Миловановић је одговорио: „Споразум мора све да предвиди. Могућ је и моменат, кад ћемо бити принуђени и да убрзамо догађаје". На питање Тошева: „Треба ли привући преговорима Грчку и Црну Гору". Миловановић је одговорио: „У почетку треба ми да се договоримо о условима споразума, а после можемо позвати и друге државе." То је суштина разговора. Што је Тошев томе дао форму „предлога", позивајући се на погодан политички моменат, то није учинио са злом намером, него, као ватрени присталица Српско-бугарског зближења, хтео је да изазове интерес према овој ствари у Софији.

Бр. 6

Бр. 32. Посланик у Београду помоћнику министра иностраних дела Нератову

Депеша бр. 30 — 23/10 маја 1911
Веома поверљиво

М. Г. Анатолије Анатолијевић,

Ових дана талијански посланик имао је са мном поверљиви разговор, садржај којег сматрам за дужност да Вама доставим.

Према вестима из Рима, рекао ми је г. Бароли, Турски влада, без обзира на пријатељска уверавања Црне Горе, не сумња у њено учешће у албанском покрету, који потпомаже оружјем и новцем. Али ће једног дана турском стрпљењу

Депешом од 11 маја/28 априла бр. 32. Урусов саопштава: „Тошев је поново говорио са Миловановићем. Читајући изводе из својих саопштења Гешову, у којима је говорио о споразуму Србије са Бугарском у циљу дизања устанка у Македонији и објави рата Турској, Миловановић је признао да је разговор саопштин тачно, али је изразио жаљење што је његов садржај у потпуности саопштен мени (Урусову), кад је он говорио да се Русији може само нешто поверити, а не све како је то учинио Гешов. Даље Тошев саопштава: „Да се Миловановић осећа нелагодно, јер сматра да је изгубио добро расположење према њему Петрограда тиме што је одбио заједничку акцију са Црном Гором, а ускоро затим сам је учинио предлог Бугарској". Урусов саопштава даље, да Гешов, сматрајући да је потребно најпре уредити Турско-бугарске односе, има намеру да повољно реши и питање српско-бугарског пријатељства. У закључку Урусов саопштава: сада ми је Милојевић саопштио, да он и Гешов сматрају инцидент ликвидираним.

[2]) Депешом од 27/14 јануара Обнорски је саопштио Сазонову да краљ Никола и бивши војни министар Црне Горе Мартиновић воде преговоре са српским послаником Петковићем о заједничкој акцији у случају могућих компликација на Балкану. Петковић, према предлогу краља Николе, упутио је у Београд депешу са предлогом да се упути на Цетиње поверљиво лице да изради заједно са црногорском владом основу таквог споразума. Српска влада, како саопштава Обнорски, сматра да је незгодно да шаље свог претставника у Црну Гору и предложила је да Црна Гора упути поверљиво лице у Венецију, где ће се налазити Краљ Петар почетком фебруара о. г. по новом календару.

доћи крај, и ако се Црна Гора не опамети, то може да дође до рата. Сазнавши о томе, Краљ Никола, као што се говори, изјавио је да је он спреман да прими турско изазивање, унапред будући уверен да у критичном моменту Србија неће остати равнодушна, него ће кренути своје трупе против општег непријатеља Словенства.

Изјава краља Николе направила је утисак у Италији и г. Бароли добио је налог да се обавести у којој је мери Србија спремна да пружи активну помоћ Црној Гори у случају сукоба са Турском. Пашић и Миловановић негативно су се изразили о томе, сматрајући ово за опасну игру у коју Србија неће да се меша. Немајући основа да не верује искрености изјаве ових министара, господин Бароли хтео је да сазна и моје мишљење поводом намера српске владе у случају компликација на Балкану. Посланик није крио од мене да се Рим плаши, у случају активног иступања Србије, да се не умеша Аустро-угарска влада, што не одговара интересима Италије. Ја сам одговорио свом колеги да ниједног тренутка не сумњам у искреност српске владе. Србији је потребан мир и она ће га чувати чак и у случају оружаног сукоба између Црне Горе и Турске. Али, ако Турска, под изговором угушења албанске револуције и војног похода на Црну Гору, почне, као што се то увек дешава, да распаљује фанатизам муслимана у суседним областима, то се не може јамчити да ће Србија остати равнодушна према покољу у Косовском вилајету. Да се то спречи, потребни су енергични кораци на Цетињу и у Цариграду. Најзад требало би опоменути Беч, да подбадање Црне Горе против Турске може изазвати компликације на Балкану, за које ће бити одговорна Аустријска влада. И ову опомену треба да учини Италија, као њена савезница, која је заинтересована миром на Балкану.

„Ово је питање, — узвикнуо је Бароли, — које моја влада никако не може да реши! Узима ли Аустрија учешћа у потстрекавању Црне Горе? Има разлога за и против, у сваком случају неразумљиво је, какав интерес у томе налази Аустрија, када се сада она налази у тешким финансијским приликама!?“

Реферишући о томе својој влади, Бароли ће узети у обзир и моје мишљење и известити је, да ће неутралност Србије бити сигурна под условом ако буде сачуван мир међу православним становништвом у суседним областима краљевини.

Интересантно је споменути да је г. Бароли у разговору са претседником српске владе нагласио велику разлику у погледу Аустрије и Италије на Балканске ствари. На жалост, узвикнуо је он, Италија још није спремна да одлучно пређе на страну Тројног споразума.

Примите и т. д.

Ник. Хартвиг.

Бр. 7

Бр. 108. Војни агент у Црној Гори Начелнику генералштаба Жилинском.

Рапорт бр. 646. 16/3 јуна 1911 г.

Веома поверљиво

Данас Његово величанство Краљ Никола замолио ме је да Вама и војном министру саопштим следеће:

„Положај на турско-црногорској граници веома је озбиљан. Устанак Албанаца није још угушен, како то тврде Турци. Обећање амнестије, ако Албанци положе оружје у току 10 дана, неће имати успеха. И тада Турци, ма како да би се Црногорци чували инцидента, морају да започну рат са Црном Гором, да би маскирали крах младотурског режима. На тај начин рат је неизбежан, и Његово Величанство Краљ умољава императорску владу само за једно, да Русија остави Црну Гору самој себи и да се не меша у рат, јер Господар зна, да је само јака Русија потребна Словенству, па зато не жели, да би Русија била ослабљена овим ратом због Црне Горе. А да не би било повода да се Русија окривљује због подршке Црне Горе, Краљ, у случају рата са Турском, ће замолити да сви Руси-инструктори на-

пусте Цетиње и Црну Гору. Једино што би желео Краљ у случају рата, да Русија упути „Црвени Крст“, сестре-болничарке и нешто пара.“

Испуњујући жељу Краља Николе, сматрам за дужност да изјавим да бојазан рата, који Његово Величанство сматра неизбежном, не само мени него и свим страним претставницима изгледа неразумљиво. Разуме се, да се не сме одрицати могућност сукоба због неког ништавног повода, али за сада нема никаквих доказа за тврђење да је рат неизбежан. Долазак Турских трупа у Албанију, чији је број сада већ око 60.000, неби узрујавао Краља, да је понашање Црне Горе према Турској било коректно. На жалост, како је то Вама познато, тога није било. Ипак, и ако се стварно утврди учешће Црне Горе у Албанском устанку, нема разлога да се предвиђају агресивне намере Турске. Осим тога, Турске трупе у Албанији нису тако јаке да се боре у исто време и са Албанцима и са Црном Гором.

Има разлога за то, да сам Краљ Никола хоће рат са Турском да „спасе свој углед“ пред Албанцима, које недалековидни саветници Краља заједно са њим лакомислено гурнуше у борбу са Турцима. Постоје разлози за мишљење да повод рату траже не Турци, него Црногорци, и да Господар својим речима, које сам навео у почетку рапорта, само припрема терен, да би доцније могао сву кривицу за рат бацити на Турску. У том циљу сада Краљ и његови „сарадници“ преувеличавају најништавније догађаје на граници[1]).

Један од споменутих „сарадника“ Краља г. Лазар Мијушковић ових дана полази за Петроград као претставник Његовог Величанства за цело време Албанске кризе. Пошто је сигурно да ће г. Мијушковић посетити и Вас то морам нешто рећи и о њему.

Овај сумљивог морала господин, бивши претседник владе и претседник Државног савета, пре је био један од потстрекача албанског покрета; сада, када, започета од стране бригадира Митра Мартиновића у заједници са њим, а такође и бригадира Јанка Вукотића, наследника и самог Краља, ова авантура није успела, он се претставља као противник исте. Корисно је да се зна његова тактика, коју сам

ја изучио за осмогодишњи боравак овде: обично он осуђује и грди Господара, да би добио поверење сабеседника, а затим све доставља Господару.

Вести, које ће овај господин донети у Петроград, несумњиво ће бити тенденциозног карактера, јер иначе он не би испунио своју мисију, наиме, да изазове интерес у Русији према сукобу са Турском.

Генералштабни пуковник
Потапов.

---

[1]) Депешом од 16/3 јуна бр. 70 Арсењев је саопштио Нератову о свом разговору са Краљем, у којем је Краљ поновио оно што је рекао Потапову. По мишљењу Арсењева Краљ је решио да искористи први инцидент да изазове рат са Турском, рачунајући на истовремено иступање и Бугарске, и само очекује примање субвенције из Русије за другу трећину године, што ће му дати могућност да почне рат.

Бр. 8

Бр. 150. Војни агент у Црној Гори начелнику генералштаба Жилинском

Рапорт бр. 657 **2 јула/19 јуна 1911 г.**
Поверљиво

Јуче (1 јула) 18 јуна око 8 часова у вече краљевски војни министар бригадир Ђуровић по налогу краља изјавио ми је, да је Његово величанство наредио да сви регрути, који ће се сутра (2 јула) 19 јуна скупити у место где се налазе штабови све четири дивизије, у току два дана имају да се улогоре код Подгорице.

Одмах сам схватио, да Господар има намеру да на рачун наше субвенције сакупи регруте не у циљу обучавања, него да их шаље у свако време на границу да узнемиравају Турску. Одговорио сам министру да боравак регрута у Подгорици под данашњим политичким околностима неће дати могућности за правилно обучавање за које имам тачан распоред за сваки дан и час, јер ће скупљање регрута, прено-

шење предмета за обуку и уређивање логора на отвореном месту заузети најмање 8—10 дана, који ће бити изгубљени за наставу (од 48 дана, који су одређени за обучавање). Осим тога боравак регрута на самој граници лишиће ме могућности контроле обуке било лично, било преко инструктора, јер присуство руских официра на граници Турци ће схватити као припремање Црногораца од стране Русије за напад. Због тога сматрам да скупљање регрута код Подгорице не одговара циљу војне субвенције и замолио сам бригадира Ђуровића да достави Краљу следеће:

„У случају улогоровања свију регрута код Подгорице, не могу да јамчим да ће трошкови око тога бити примљени од руске владе на рачун субвенције. У овом случају морам да затражим одобрење својих претпостављених. У осталом Господар је властан да у својој земљи чини што он сматра за сходно."

Са мојим одговором бригадир Ђуровић пошао је краљу и већ кроз 10 минута се вратио и рекао:

„Краљ ми је наредио да вас питам, ако би краљ хтео да сакупи све регруте не у Подгорици но на Ловћену, у Никшићу или Грахову, да ли би у том случају сви трошкови били примљени на рачун руске субвенције?"

На ово сам одговорио: „Доставите Његовом Величанству, да због добрих односа Црне Горе и Аустрије, скупљање регрута, и наравно, и трошкови око тога не би изазвало никаквог противљења. Ако би то исто било учињено за време анексије Босне и Херцеговине, ја не бих могао да јамчим, да ће руска влада примити издржавање регрута на самој граници на рачун субвенције. Што се тиче питања Подгорице, можда ће руска влада дозволити да се трошак исплати из субвенције, али ја лично то питање не могу сам решити не питајући своје претпостављене."

Бригадир Ђуровић пође, али кроз 10 минута се врати и изјави следеће:

„Његово Величанство је рекао, да не треба да питате руску владу, јер ће он расходе издржавања регрута у Подгорици узети на свој лични трошак и да ће он преко руске владе тражити од Вас да положите рачун о оном одговору који сте дали краљу преко мене."

Пошто сам видео да је ствар пооштрена, задржао сам бригадира Ђуровића код себе и замолио сам га да одмах изложи на хартији наше преговоре и да то потврди својим потписом. У 10 сати у вече записник је био готов и потписан од стране Ђуровића и сада се као документат чува код мене.

Данас (2 јула) 19 јуна око 9 часова у јутру Краљ ме је примио у кабинету; не пружајући, као обично руку, дао ми је место за својим столом и љутито ме упитао:

„Да ли су Вама познате моје изјаве, које сам више пута дао руској влади, да нећу без њене дозволе да потрошим ни један метак?“

— „Познато ми је, Ваше Величанство“, одговорио сам ја.

— „Да ли је то Вама доста?“ — продужио је Краљ.

— „Није доста, Ваше Величанство“, мирно одговорио сам ја. Краљ са чуђењем у лицу упита ме:

— „Шта је још Вама потребно?“

— „Мени је потребно, Ваше Величанство, да се војна субвенција коју даје Русија, тачно расходује према надлежним упутствима која су одобрена од стране Његовог Величанства Императора и дата су мени да их извршујем.“

„По Вашим инструкцијама онда испада да издржавање регрута у Грахову и Никшићу може да се исплати из руске субвенције, а у Подгорици не може, — заједљиво упита Краљ.

„Ја нисам рекао, Ваше Величанство, да не може, — мирно сам одговорио, — али због политичке ситуације данас, ја морам да о томе упитам императорску владу. Исто бих учинио и за време анексионе кризе, у случају кад би се регрути сакупљали на аустријској граници.“

„Дакле, тако! Онда чините са вашим парама како хоћете! Остављам Вама да питате или непитате руску владу, али не смете да ме спречавате у скупљању регрута где ја хоћу. Нису ми потребне ваше паре, ја ћу све примити на свој лични рачун и регрути ће се сутра упутити у Подгорицу.“

„Како Ви желите, Ваше Величанство. Ја сам јуче рекао Вашем војном министру, да сте Ви — Господар у својој зе-

мљи и можете чинити шта је Вама по вољи, али ја немам права да без пристанка руске владе примим трошак на рачун војне субвенције."

„Понављам Вама, да Ви можете да питате или да не питате руску владу, али ће регрути бити у Подгорици, па нека и на мој рачун. Причекајте још мало: ја ћу већ наћи начина да будем независан од ваше субвенције. *Нека продам половину државе,* само да не тражим Ваше паре."

Последње речи ја сам већ више пута чуо од Краља, и оне на мене нису оставиле никаквог утиска па сам то оставио без одговора.

Господар се дигао и, вероватно, видећи да ту строгост не помаже, рекао ми је у много блажијем тону:

„Па добро, ми ћемо уредити то питање. До виђења," и пружио ми руку.

Четврт сата после овог разговора краљ је позвао Арсењева, кога сам ја већ био известио о горе изложеном. После аудијенције Арсењев је свратио код мене и саопштио ми је да ме краљ много хвалио, да ме воли као сина, и да сам ја учинио велике услуге за Црну Гору, и да би он хтео још један пут да говори са мном и то данас после подне, када будем слободан. Даље је рекао да ће у Подгорици бити скупљено свега 1200 регрута, а не 3000, и да ће логор бити далеко од вароши. На крају краљ је потврдио да ће трошак сносити он лично.

Због последње изјаве краља, ја сам замолио Арсењева да исплати из субвенције не 500.000 круна како је то било предвиђено но 400.000. У пет сати по подне ја сам се јавио Краљу, који ме је љубазно примио, али рекао, да се не сећа зашто је хтео да ме види; частио ме кафом и цигаретама, говорио је о свему, само не о томе, због чега смо имали јуче и данас непријатан разговор. На крају са речима: „au revoir, mon cher", Краљ ме милостиво одпустио.

Достављајући гореизложено, молим Ваше Високопревасходительство да ми упутите потребне инструкције.

Генералштабни пуковник
(г. ш. п.) Потапов

Бр. 9

Бр. 251. Посланик на Цетињу помоћнику министра иностраних дела Нератову

Депеша бр 112 . . . . . **26/13 јула 1911**

Примио сам депешу бр. 946. Позивам се на депешу бр. 480. Према овим депешама известио сам краља, да Порта неће тражити посредовање ни држава, ни Црне Горе у питању повратка албанских избеглица; да Порта преко руске владе настоји да Црна Гора престане са опструкцијом повратка избеглица у Албанију; да руска влада саветује краљу да испуни ово тражење Порте; у противном случају цела одговорност пада на Краља, који тада не сме да рачуна ни на моралну ни на материјалну помоћ Русије. Краљ је одговорио, да и без тога субвенције долазе нередовно и да ће бити радостан ако се ослободи туторства Русије. Ја сам одговорио да је субвенција задржана привремено док се не врати релативан мир у земљи. Краљ је на то рекао, да би био сретан да добије слободу у спољној политици, коју ограничава тач. 7 војне конвенције. На моје поновљено питање да ли ће краљ испунити последње тражење Порте у погледу повратка избеглица у Албанију, Краљ је после дугог колебања рекао, да ће пронаћи начин да саопшти вођама Малисора о уступцима Порте и да ће Црна Гора са своје стране све учинити. Кроз неколико сати Краљ ме позвао и изјавио, да неће правити сметње повратку избеглица.[1])

Арсењев.

---

[1]) Депешом од 27/14 јула бр. 113 Арсењев је саопштио Нератову: „Краљ ми је данас изјавио да се споразумео са Турским послаником. Последњи ће упутити Црногорској влади ноту о повластицама, које се нуде Малисорима с молбом да се иста достави албанским избеглицама у Црној Гори. Одмах по примитку ове ноте почеће враћање Малисора у Албанију."

Бр. 10

Бр. 508. Помоћник министра иностраних дела отправнику послова на Цетињу Обнорском

Депеша бр. 1378 **2 октобра/19 септембра 1911 год.**

Саопштава се у Берлин, Париз, Беч, Лондон, Цариград, Рим, Атину, Београд, Софију и Букурешт.

Императорско министарство добило је обавештење од талијанске владе о тежњама Краља Николе, да ступи у преговоре са Италијом због заједничке акције против Турске и о покушајима, које чини црногорски претставник у Цариграду, да сугерира претставницима балканских држава мисао о заједничкој акцији против Турске, чак и ако би Италија то одбила.

Изволите најозбиљније скренути пажњу Краљу, да је Италија дала уверење државама да неће проширити сукоб са Турском ван Триполијског питања, да су балканске државе исто тако дале свој пристанак да не компликују стање по својој иницијативи и без нашег знања; да ће свака акција Црне Горе остати изолирана и изазваће наоружани отпор Турске и мешање Аустрије, чиме ће бити доведена у питање и сама самосталност Црне Горе. Уверени смо да ће Краљ послушати наш савет и уздржаће се сваког мешања у талијанско-турски рат.

Нератов

Бр. 11

Бр. 626. Отправник послова на Цетињу помоћнику министра иностраних дела Нератову

Депеша бр. 145 14/1 октобар 1911 год.

Краљ Никола, који се пре неколико дана вратио из Старог Бара, позвавши ме код себе, изјавио ми је да ће крознедељу дана ући са својим трупама у Санџак и да ће тада сви савети Русије бити узалудни. Ја сам приметио његовом величанству да је таква његова изјава, после тек што датог уверења од стране министра Греговића у име његовог величанства да Црна Гора неће да се меша у талијанско-турски рат, за мене сасвим неразумљива. Додао сам да би овакав корак изазвао осуду и отпор од стране држава, а нарочито Русије. После тренутног ћутања, краљ је изненада рекао, да се он нашалио и да ће Црна Гора чувати „статус кво". Како сам доцније сазнао, краљ исто је рекао српском и бугарском посланику, па после исто тако окренуо све на шалу; па због тога сматрам за потребно да известим Министарство о овом у најмању руку чудноватом наступу весеља Црногорског Господара. Данас је краљ са министром-претседником, генералом Мартиновићем и великом пратњом отпутовао у Грахово, а одатле ће у Никшић.

Обнорски.

Бр. 12

Бр. 685. Отправник послова на Цетињу помоћнику министра иностраних дела Нератову

Депеша бр. 58 21/8 октобра 1911 год.

М. Г. Анатолије Анатолијевић

После сретно завршеног малисорског питања када су се установили скоро пријатељски односи између Турске и Црне Горе, сада су се ти односи под утицајем краља Николе опет погоршали. Сва тежина одговорности пада на вође црногорске политике, јер Турска за време албанске кризе и у последње време тежи да сачува коректне односе са Црном Гором. Турци немају поверења у званичну Црну Гору, и како се изразио овдашњи турски претставник „да су Црногорци мирни само због тога, што њих уздржавају Руси".

У последње време све су чешћи гранични инциденти у југо-источном делу Црне Горе код Велике. Ја сам у пријатељском разговору скренуо на то пажњу министру Греговићу и саветовао сам да Црна Гора избегава пооштравање односа са Турском, која за сада можда и не придаје због рата са Италијом великог значаја тим инцидентима. Можете замислити моје изненађење, када ми је Греговић рекао у поверењу, да је у Министарском савету недавно био разговор о томе да се једном престане са тим граничним сукобима и да се упути у Ржаницу и део турске територије, који њој припада, одред црногорске војске.

На моју примедбу, да под данашњим приликама, такав корак претстављао би лудост, не говорећи већ о могућности рата са Турском, и изазвао би отпор заинтересованих држава, Греговић ми је рекао да је та мисао напуштена.

Гореизложени случај још једном доказује колико данашња званична Црна Гора ствара опасности за мир и да је турски претставник био у праву, када је рекао да само Русија спречава Црну Гору да изазове сукоб.

Примите и т. д.

Н. Обнорски.

Бр. 13

Бр. 847. Посланик на Цетињу помоћнику министра иностраних дела Нератову

Депеша бр. 61 — 9 новембра/27 октобра 1911 г.

Веома поверљиво

М .Г. Анатолије Анатолијевић

Вест о поразу талијанских трупа у Триполису јако је деловала на његово величанство краља, који је имао високо мишљење о војној организацији талијанских трупа.

(6 новембра) 24 октобра краљ је у разговору са мном изразио бојазан, да ће се рат Италије са Турском отегнути и изазвати компликације на Балкану, јер се Аустрија спрема за анексију Санџака. Његово Величанство примио је извештаје од црногорских тајних агената о мобилизацији аустријске војске у Босни и о концентрацији трупа дуж границе Санџака. Према тим извештајима гарнизони у Фочи и Вишеграду појачани су са три дивизије. Споменувши вест из „Neue Freie Presse“ од 2 новембра, да су 4 руска корпуса из Казанског војног округа пребачена на аустријску границу, краљ ме упитао, шта ја знам о томе. Ја сам одговорио краљу да, осим новинских вести, других података немам.

„За мене је веома важно знати, — рекао је на ово Краљ — спрема ли се Русија да спречи Аустрију да заузме Санџак. Ако је Русија спремна да нападне Аустрију, ја ћу по првом сигналу из Русије, са своје стране да угризем Аустрију за ногу (mordre dans les mollets). Ако се Русија неће противити анексији Санџака, онда морам да се споразумем са Аустријом: ја нећу да сметам заузећу Санџака, ако Аустрија дозволи Црној Гори да се територијално прошири на југ и југо-исток у Албанији и Старој Србији.“

Ја сам рекао Краљу да ништа незнам поводом концентрације руских трупа на граници Аустрије, али смем тврдити да Русија неће дозволити анексију Санџака од стране Аустрије.

На ово ми је Краљ рекао следеће: „Кнез Лобанов-Ростовски, кад је био посланик у Бечу, изјавио ми је да Русија неће дозволити анексију Босне и Херцеговине, али у ствари је испалио друкчије."

Кроз два дана после овог разговора посетио ме је црногорски министар иностраних дела Греговић и донео је податке о кретању аустријских трупа у Босни и Херцеговини.

Сутра дан краљ ме позвао себи и питао: Да ли сам ја депеширао Вама о подацима, које ми је саопштио по краљевској наредби министар Греговић. Ја сам то потврдио.

„Ја тек што сам добио нове вести из Сарајева, — рекао ми је краљ, — пре три дана у Сарајеву са севера је стигло 220 вагона са војницима. Дакле, само у току једног дана пребачено је у Босну више од 8.000 људи. Аустрија, изгледа, спрема се за анексију Санџака."

„Прошлог септембра, — продужио је краљ, — мој министар иностраних дела Греговић био је у Бечу, па се видео са грофом Еренталом. Гроф Ерентал га је веома љубазно примио и, међу осталим, изразио му своје задовољство поводом држања Црне Горе за време анексије Босне и Херцеговине. Кад му је Греговић приметио да то држање није донело користи Црној Гори, гроф Ерентал је рекао, да ако ће се Црна Гора држати Аустрије, то ће скоро добити значајно територијално повећање."

Ја сам већ неколико пута био сведок осетљивости и неуравнотежености краља, али тако узрујаног, као тог дана, ја га још нисам видео.

Сматрам за дужност да горе изложеном додам још и поверљиво саопштење Турског посланика Садредина-беја о његовом примању депеше из Цариграда о мобилизацији у Босни и концентрацији Аустријске војске дуж границе Санџака.

Примите и т. д.

С. Арсењев.

Бр. 14

Бр. 193. Посланик у Цариграду вршиоцу дужности управника руског Министарства иностраних дела Нератову

Депеша бр. 739. 12 децембра/29 новембар 1911 г.

Изгледа да борба за превласт између странке мира и странке рата у Бечу почиње да рђаво утиче и на држање Црне Горе према Турској. Уместо раније тежње да се успоставе добри суседски односи са Портом, сада с доласком познатог аустрофила Греговића за Министра иностраних дела, примећује се овде појачана активност у потраживањима према Порти. Поново се тражи да Турска гради Јадранску пругу не преко Приштине и Албаније, него преко Санџака и Црне Горе ка Старом Бару. У исто време прећутно прелази преко предлога турског Министра иностраних дела о зближењу и о регулацији Скадарског језера. Овде се говори о 3,200.000 круна, које је недавно Црна Гора примила од Аустрије[1]). Постоји опасност да ће Црна Гора бити гурнута у рат са Турском, да би се странка мира у Бечу присилила на војну акцију са стране саме Аустро-Угарске.

Чариков.

---

[1]) Депешом од 12 децембра 29 новембра Бр. 156 Арсењев је саопштио Сазонову: „Ових дана скупштина ће примити уговор о великом зајму у Бечу, којим ће Црна Гора потпасти под јарам Аустрије, а наша подршка Црној Гори изгубиће сваки смисао.“ По мишљењу војног агента Потапова и Арсењева протест Русије против зајма могао би да успе под условом „ако би се саопштило Краљу; да ће у случају закључења зајма у Аустрији престати субвенција Русије.

Бр. 15

Бр. 246. Руски посланик на Цетињу Министру иностраних дела.

Депеша бр. 69 21/8 децембра 1911
Поверљиво

М. Г. Сергије Димитријевић,

Јуче ми је његово величанство Краљ Никола саопштио о својој намери да крајем јануара или почетком фебруара посети Петроград, додао је да би због своје старости хтео пред своју смрт, да још једном види царско величанство, а такође и да добије лично од цара инструкције за став Црне Горе у долазећим компликацијама на Балкану.

Краљ моли Ваше Високопревосходительство да о томе реферишете Његовом Императорском величанству с тим, да се назначи време доласка краља. Ја сам одговорио, да ћу све Вама јавити и учинио сам претпоставку да ће Краљ путовати преко Фиуме и Будимпеште према Варшави. „Не, — одговорио је Краљ. — Ја ћу ићи преко Трста и Беча, јер су бродови Тршћанске линије много удобнији, него бродови који иду за Фиуму. Због мојих година тешко ми је да пређем сам пут без одмора и ја намеравам да се задржим један дан у Бечу. Са моје стране било би неучтиво да не посетим цара Фрању Јосифа, али посета неће бити официелног карактера. Званичну посету учинићу на повратку из Петрограда. Цар Фрањо Јосиф изразио је жељу, да се ја за време моје званичне посете примим шефства једног од аустријских пукова."

„Не могу да кријем од Вашег Величанства — одговорио сам Краљу, да ће Ваша посета Бечу пре Русије изазвати непријатан утисак у Петрограду, а нарочито после овогодишњих путовања у иностранство Краља Петра, који је без задржавања у Бечу посетио Париз и Петроград". Исто тако потсетио сам га на садржај Ваше депеше (13 јануара 1911

год.) од 31 децембра 1910 год. која је у своје време достављена краљу:

„Пристанак његовог величанства да буде шеф аустријског пука учиниће тежак утисак у словенским, а нарочито у српским земљама".

Ови разлози изгледа нису довољни да убеде Краља, да не посећује Беч пре Петрограда и да се не прими за шефа аустријског пука.

С. Арсењев.

Бр. 16

Бр. 271. Посланик на Цетињу Министру иностраних дела

Депеша бр. 161 **27/14 децембра 1911**

Његово Величанство краљ рекао ми је, да је он из добро информираног извора сазнао, да Аустрија по споразуму са многим државама има намеру, да јануара идуће године заузме Санџак. Краљ је изјавио, да он то неће признати и да ће се бранити да не буде прикључен туђој непријатељској земљи. Али, ако државе у споразуму са Аустријом пружи Црној Гори правичне компензације, то ће Краљ у том случају применити њихово решење.[1])

Арсењев

---

[1]) Доцније у депеши од 18/5 јануара 1912 године Арсењев је јавио Сазонову: „У случају да Аустрија заузме Санџак, неће ништа спречити црногорског краља од окупације Северне Албаније и дела Старе Србије, чак ни претња обустављањем руске субвенције. Да би смо имали пуну увереност, да ће Краљ слушати савете из Петрограда, потребно је да императорска влада извести краља, да Русија ни у каквом случају неће дозволити анексију Санџака од стране Аустрије. Само после таке изјаве можемо рачунати, да ће црногорска влада у будуће водити спољну политику у сагласности са Русијом."

Бр. 17

Бр. 295. Министар иностраних дела посланику у Цариграду Чарикову

Депеша бр. 2191 2 јануара 1912/20 децембра 1911 год.

Саопштава се у Београд

Због јаког узбуђења у Старој Србији поводом бирања за призренског митрополита архимандрита Дожића, који ужива рђав глас, Српска влада тражи нашу интервенцију код патријаршије, да се тај избор не потврди.[1]) Изволите учинити код патријаршије корак у овом смислу и објасните, колика је штета за православну цркву од сличних ијерарха и расположења, која исти изазивају у православним црквеним општинама.

Изволите такође да објасните Српском посланику и неподесност кандидатуре Раденковића и испитајте с њим могућност других кандидатура, које ћете у случају потребе подржати код Патријаршије.[2])

Сазонов.

---

[1]) Депешом од 19/6 децембра под бр. 75 Хартвиг је саопштио Сазонову: „Још пре две недеље до званичног саопштења (18/5 марта) о оставци високопреосвештеног Нићифора наш конзул у Призрену известио ме је депешом, да су месни Срби веома узбуђени вешћу о кандидатури непопуларног архимандрита Гаврила Дожића за Рашко-призренског Митрополита, који је познат њима само својим негативним особинама и као непријатељ Русије. На моје питање Српској влади по овом случају Министар иностраних дела Миловановић замолио ме је, да преко наших конзула умирим духове Срба Македоније и Старе Србије, јер сматра да Дожић неће бити изабран, и да ће Патријаршија потврдити архимандрита Богдана Раденковића кандидата Краљевске владе, који је завршио Духовну академију у Русији," „Међутим, — наставља даље Хартвиг, — на опште изненађење и негодовање овде је примљена вест о постављању за Рашко-призренског митрополита архимандрита Дожића, који је био, како се сазнало, кандидат Црногорске владе." На крају Хартвиг саопштава, да према вестима из сигурних извора, постављење архимандрита До-

Бр. 18

Бр. 323. Посланик у Цариграду Министру иностраних дела

Депеша бр. 774 5 јануара/23 децембра 1911 год.

Копија у Београд

Примио сам бр. 2191

Јуче сам саопштио патријаршији по Вашој инструкцији. Сазнаје се, да патријарх и неки чланови синода не одобравају избор Дожића и да је до њега дошло само због тога, да не буде изабран Раденковић, који у патријаршији ужива рђав глас. На први такрир патриарха о потврђивању Дожића, Порта је одговорила негативно, позивајући се на протест месних српских црквених општина. Ових дана Порти је послат други такрир. Патриарх је обећао после пронаћи начин за уклањање Дожића са Рашко-Призренске митрополије. Данас сам говорио са српским послаником у смислу Ваше инструкције. Ненадовић је задовољан нашом сарадњом у уклањању Дожића и депеширао је Миловановићу о потребности других кандидата уместо Раденковића. Ја сам му указао на потребу, да се изабере за митрополита старије свештено лице, познато својим примерним животом, које ће да ради у интересу цркве а не политике. Овдашњи претставник Црне Горе одбија да је Дожић кандидат његове владе, али енергично га брани, сообразно депеши

жића, брата Црногорског министра, било је извршено под притиском Аустро-Угарског посланства у Цариграду.

[2]) Депешом од 2 јануара 1912 год./20 децембра 1911 год. бр. 161, Арсењев је упутио Сазонову молбу Краља Црне Горе, да Руско посланство у Турској помогне да се што пре изда берат Црногорцу Дожићу, који је изабран за митрополита Призренског. Сазонов је одговорио Арсењеву 4 јануара 1912/22 децембра 1911 г. бр. 2204: „Располажући најнеповољнијим подацима о личности Дожића, ми смо наредили Чарикову да се успротиви потврђивању избора Дожића, чему се противи и Турска. У осталом, ми смо исто тако и против кандидата Раденковића.

Арсењева бр. 159[1]) против кандидата Раденковића. Јуче ми је Поповић по налогу своје владе саопштио да ће непотврђивање Дожића изазвати компликације у односима Србије и Црне Горе. Ја сам му одговорио да имам инструкцију, да не подржавам ни једног кандидата и сматрам за потребно да за митрополита у Призрену дође ијерарх српске народности, који ће се бринути за цркву и бити ван политике.[2])

Чариков.

---

[1]) Депешом од 26/13 децембра под Бр. 159 Арсењев је јавио Сазонову, да црногорски Краљ, да се избегну компликације са Србима поводом бирања Дожића, моли наше посланство у Београду, да утиче у помирљивом духу на јавно мнење Краљевине Србије.

[2]) Депешом од 4 јануара 1912/22 децембра 1911 г. под бр. 207 Хартвиг је јавио Сазонову „да би се решење ствари Дожића у пожељеном смислу знатно упростило, да се цетињска влада својом иницијативом одрекне кандидатуре, Дожића, који се не свиђа православним Србима у Турској."

Депешом од 9 јануара 1912 27 децембар 1911 г. под бр. 211 Хартвиг, позивајући се на депешу Чарикова, саопштава Сазонову, да српска влада не настоји на кандидатури Раденковића, али жали што је патријаршија изабрала „недостојног ијерарха, кога презире православно становништво Турске." Упркос изјаве Поповића, — додаје даље Хартвиг — можемо поуздано рећи, да отстрањење Дожића неће изазвати никакве компликације између Србије и Црне Горе."

Бр. 19

Бр. 348. Посланик у Цариграду Министру иностраних дела

Депеша бр. 5 — 15/2 јануара 1912 год.

Копија на Цетиње

Најновије ратоборне изјаве овдашњег црногорског претставника дају оправдане разлоге мишљењу, да Црна Гора тражи повод за прекид односа са Турском. Поповић изгледа сада се одрекао својих настојања, да Јадранска пруга има северни правац и настоји да Турска што брже потврди протокол из 1908 год. о разграничавању, а јуче ми је

изјавио, да ће Црна Гора објавити Турској рат, ако се Дожић не потврди у звању призренског митрополита. Ја наравно предочио сам Поповићу на опасност таквог ратоборног расположења, али сматрам за дужност да обратим и Вашу пажњу на ту опасност, као на симптом неког новог правца Црногорске спољне политике.

Чариков.

Бр. 20

Бр. 420. Реферат војног министра Цару Николи II.

Бр. 11. **3 фебруара/21 јануара 1912 г.**

Прошле године у јесен Његово Величанство црногорски Краљ једном приликом изразио је жељу, да се покрене питање ревизије војног споразума између Русије и Црне Горе у циљу искључења тачке 7 уговора, којом се Црна Гора обавезује да неће предузимати никакве акције без пристанка Вашег царског величанства.

Узимајући у обзир важност овакве жеље, ја сам тада представио Вашем величанству мотиве о потреби да тачка 7 остане на снази, што је било и одобрено од стране Вашег Величанства (7 октобра) 24 септембра 1911 год.[1])

Због скорог доласка у Петроград црногорског краља, гове изложено достављам Вашем Величанству заједно са преписом текста тачке 7 војног споразума између Русије и Црне Горе.[2])

Сухомлинов.

---

[1]) Види том XVIII Бр. 518.

[2]) Тачка 7 војног споразума између Русије и Црне Горе од 15/2 децембра 1910 године, гласи: Краљевска влада се обавезује да без пристанка Његовог Императорског Величанства неће предузимати никакве војне акције нити закључивати војни споразум ма с којом другом државом.

Бр. 21

Бр. 425. Реферат Министра иностраних дела Цару Николи II.

6 фебруара/24 јануара 1912 г.

Трошкови државне касе у вези са прославом јубилеја Краља Николе 1910 године као и помоћ пребеглим албанским усташима у прошлој години, уздрмали су финансијски положај Црне Горе и принудили је на закључивање зајма за покриће буџетског дефицита.

Зајам у суми од 3½ милиона круна био је закључен у Аустрији код „Boden Kredit Anstalt".

Камате ће се отплаћивати, према условима зајма, из царинских прихода, монопола соли и цигарет-папира. Према званичним подацима зајам ће бити распоређен: 1 мил. круна на покриће дефицита у буџету за 1911 годину, на грађење путева 1 мил. круна и на позајмице аграрном становништву 1½ мил. круна.

Услови зајма нису тешки, али треба додати да је он закључен у хипотекарној банци. Овај факат је тим опаснији, што према неким подацима, један од тајних услова зајма је оснивање у Црној Гори хипотекарне Банке, помоћу које и вероватно, уз учешће аустријских хипотекарних банака, Аустрија би добила могућност да искоришћава природна богатства Црне Горе. Ово би довело Црну Гору у веома опасну и потпуну економску зависност од Аустрије, а после и у политичку зависност.

Сазонов.

Бр. 22

Бр. 477. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела

Депеша бр. 20. 15/2 фебруар 1912 г.

Допуна бр. 19.[1])

Српски посланик саопштио ми је следеће: пре неки дан аустријски посланик известио га је, да је због неуређености судских установа у Црној Гори, услед којих аустријски поданици трпе тешкоће у мешовитим процесима, он добио пристанак Краља Николе за упућивање у Црну Гору двојице аустријских судских чиновника ради усавршавања рада у црногорским судским установама. Барон Гизл тражио је да ови инспектори примају плату само од Аустрије, на који услов Краљ Никола није дао свој пристанак. Дужност једног од инспектора, како је разумео Гавриловић, биће да путује по земљи ради инспекције судова и ревизије деловодства.

Милер

---

[1]) Депешом од 14/1 фебруара под Бр. 19 Б. Милер је саопштио Сазонову, да се на Цетињу очекује долазак двојице аустријских судских чиновника Далматинаца, који долазе као инструктори према уговору између Краља Николе и овдашњег аустријског посланика. Милер додаје, да црногорски претседник владе Томановић изгледа не одобрава ову акцију и изјавио му је да Црна Гора неће да прими на себе трошкове око њиховог издржавања, јер се њихов долазак сматра за „љубазност" аустријске владе.

Бр. 23

Бр. 485. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела

Депеша бр. 23. 16/3 фебруара 1912

Сазнао сам од Томановића, да га је Министар финансија известио о скором примању 500.000 круна аконто закљученог зајма у Бечу. Бугарски посланик сазнао је из аустријског извора, да ће овај аванс бити исплаћен према тражењу црногорске владе, која се сада налази пред финансијским тешкоћама, а расходовање ових сума биће под аустријском контролом и да ће се најпре исплатити поруџбина од 1 милиона килограма кукуруза у Бугарској за сиромашно становништво.

Милер.

Бр. 24

Бр. 500. Министар иностраних дела руском отправнику послова на Цетињу

Депеша бр. 246 20/7 фебруара 1912 год.

Депеше бр. 19, 20 и 26 примљене су.

Чудим се, како сама црногорска влада не види опасност положаја, који долази од упућивања у Црну Гору аустријских судских чиновника, што је истоветно установљењу туђе контроле над једном од унутрашњих грана управе, и то ће са своје стране да парализује правилан развитак краљевине, који је Русија увек искрено помагала.

Изволите првом приликом скренути пажњу на то министрима и о следећем ме известите депешом.

Сазонов.

Бр. 25

Бр. 521. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела

Депеша бр. 27. 23/10 фебруара 1912

Примио сам бр. 246

Говорио сам у томе смислу са Томановићем и министром правде. Томановић, изгледа, није детаљно упућен у то питање и уверавао ме је да инспектори неће имати никакве власти ни утицаја. Дожић ми је саопштио следеће: да је то питање покренуто не од стране Аустрије, него од стране саме Црне Горе у октобру прошле године. Због недостатка у правницима, грађански и кривични поступак у Црногорском судству веома је неуређен. Ради тога Црна Гора је принуђена, да позове веште правнике Србе Далматинце, да изврше ревизију судова у циљу њихове реформе и уклањања недостатака у судству. Влада ће саставити списак лица, од којих ће Аустрија изабрати двојицу, с којима ће бити закључен контракт највише за годину дана. Питање њихове награде још није решено. Вероватно, они ће остати на својим старим положајима, где ће и примати плату, а трошкови око њиховог рада у Црној Гори биће исплаћивани овде. Један од њих биће саветник министарства правде, други као ревизор провинцијских судова. По завршетку своје мисије, они ће се вратити у Аустрију, а положај инспектора биће поверен правнику-Црногорцу. Дожић доказује да у овом питању нема ништа политичког и уверава ме да је то изазвано само „љутом невољом" црногорског правосуђа.[1])

Даље са следећим куриром.

Милер.

---

[1]) Депешом од 4 марта/21 фебруара бр. 10 Б. Милер је послао Сазонову садржај свог разговора са Греговићем по овом питању. Греговић му је рекао да је „иницијатива дошла од Краља, који је лично водио преговоре са аустријским послаником."

Доцније, депешом од 22/9 априла Бр. 18, Арсењев саопштио је

Бр. 26

Бр. 574. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела.

Депеша бр. 30 — 1 марта/17 фебруара 1912 год.

Ових дана ће почети трасирање пута од Грахова, близу аустријске границе, до Трубјеле у правцу Никшића. Од Никшића до Кусида постоји већ пут, а пут од Кусида до Трубјеле сада је у раду. Предвиђено је да сав пут буде готов у септембру. Гради се он на рачун аустријске владе према тајном споразуму, који је закључен између Аустрије и Црне Горе у октобру прошле године. Сав друм ће коштати око 450.000 круна. Аустрија већ има пут од Рисна до Црногорске границе код Грахова, а од границе до Грахова има већ сада друм. На тај начин на јесен биће готов пут без прекида од аустријске луке Рисна до Никшића. Аустријанци добијају право аутомобилске линије од Рисна преко Никшића до Подгорице.

Овај друм истина има трговачки значај за становништво, али зато ће опасти увоз преко Црногорске луке Стари Бар. Осим тога, по мишљењу арт. пуковника Рачинског, овај пут је опасан по Црну Гору из стратегијских разлога и ово је познато Црногорцима, јер аустријске форт Дврсник господари Граховом и овим друмом при улазу у Црну Гору. Једна аустријска дивизија чак и при отпору може за два дана да стигне до Никшића, а на препад може да га

о свом кораку код Црногорске владе поводом доласка аустријских правника. Даље Арсењев саопштава, према речима Греговића, да, када је у априлу 1912 г. аустријски посланик јавио му, да је „аустријско министарство правде одредило двојицу делегата правника-Хрвата", Греговић му је одговорио да „изгледа по среди неспоразум, јер Црногорска влада није тражила правнике као делегате аустријске владе и због тога не може да прими као такве г.г. Злошила и Метелића". На тај начин долазак аустријских правника одложен је на неодређено време.

заузме за један дан. На жалост, мени није познато мишљење нашег војног агента генерал-мајора Потапова који се сада налази на одмору. Детаљне податке шаљем куриром (11 марта) 27 фебруара.[1])

Милер.

---

[1]) У депеши од 8 марта (24 фебруара) под бр. 12. Милер саопштава свој разговор са Министром финансија Јерговићем, који се сматра за „убеђеног аустрофила". „Г-н Јерговић, говорећи о стратегијском значају овог друма, рекао је: „Истина је да против спајања Никшића са Граховом говоре стратегијски разлози и опасност лаког војног продирања Аустријанаца у Црну Гору. Али сада су ти разлози заборављени, изгледа, црногорска влада убеђена је у немогућност одбране својих граница својим војним снагама у случају сукоба са Аустријом и да ће уопште судбина Црне Горе у критичном моменту бити решена „негде у Берлину за зеленим столом" (тако се буквално изразио г. Јерговић)." У закључку Милер прави претпоставке о могућности постојања опште политичког споразума између Аустрије и Црне Горе.

Бр. 27

Бр. 583. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела

Депеша бр. 35 — 4 марта/20 фебруара 1912 г.

Копија у Цариград

Вративши се из Подгорице, данас ме је посетио турски посланик и саопштио, да му је Краљ Никола рекао у присуству многих сведока „да му је Русија препоручила да подржава добре суседске односе на граници са Турском и да то потпуно одговара и његовој жељи и да ће он са своје стране учинити све за очување мира".[1]) Рустем-бег убеђен је да су речи Његовог Величанства оставиле дубок

утисак на Албанце и тиме је указана Турској велика услуга, за коју турска влада дугује искрену благодарност императорској влади.

Милер.

---

[1]) Раније, у свом извештају отсеку Генералног штаба, Јегоријев (вршилац дужности војног агента на Цетињу) саопштио је да је одмах по одласку Краља у Петроград, Кнез Мирко у разговору с њим „говорио о својој оданости Русији и о томе колико је утрошио труда да убеди Краља о потреби пута у Русију, чему су се противили неколико људи, а у том броју и наследник." Говорећи о својој „бескорисној оданости" Русији, Кнез Мирко је рекао, да „други, међутим, узимају из два џепа (Русија и Аустрија) а не дају ништа ни за један ни за други".

Бр. 28

Бр. 651. Црногорски Краљ руском министру иностраних дела

Писмо 17/4 марта 1912

Драги Министре,

Потпуна истоветност погледа, коју смо установили приликом нашег сусрета у Петрограду, даје ми пријатну могућност да вам напишем ово писмо са двојаким циљем: најпре да изразим задовољство поводом познанства са просвећеним државником, личност која ми улива потпуну увереност да се ствар Словенства налази у најбољим рукама, а друго, да вам саопштим неке податке о стању у Албанији.

Поводом тог стања ја сам написао писмо његовом величанству цару и чини ми се да треба да томе додам следеће: према добијеним извештајима из разних извора, Албанија се сада налази у једном таквом узбуђеном стању које обично претходи општем устанку.

С једне стране рат између Италије и Турске се одуговлачи и тиме се подржава стање извесне узрујаности, с

друге, стране, постоји велико незадовољство турском управом и неповерење према турској влади. Ако устанка не буде у најкраћем року, ипак скоро немогућно га је избећи.

Малисори и други Албанци близу моје границе већ сада показују намеру да се лате оружја. Остајући веран свом обећању, дао сам њима на знање, да не рачунају на моје покровитељство или подршку, јер је моја жеља да чувам најбоље односе са Турском. Сматрам за потребно да поновим оно, што сам већ више пута рекао, да мир и ред у Албанији зависи само од понашања турских власти према албанском становништву. Власт, као војна тако и грађанска, мора да води рачуна о расположењу поносних брђана.

Турска треба да зна, да не може за један дан да уништи старе навике и обичаје, не изазвавши отпора и крвавог устанка, који су политички веома опасни, од стране народа који је до сада користио пуну независност. Нарочито се то односи на увођење опште војне обавезе и пореза. У интересу саме Турске је да сачека време, да добрим поступком добије оно што не може силом у кратком року.

Сматрам потребним да Вас потсетим на ствар митрополита Дожића, повољан завршетак зависи искључиво од Ваше добронамерне подршке, коју ћете Ви њему указати. Упркос вестима, које можете добити по овом питању, ја Вас уверавам да ће устоличење његовог преосвештенства Дожића одговарати жељама велике већине православног становништва Старе Србије, које спрема топао пријем свом митрополиту.

Хитам да користим случај, да изразим Вашем Превосходитељству осећај поштовања и пријатељства.

Никола.

Бр. 29

Бр. 687 **Посланик у Београду Министру иностраних дела**

Депеша бр. 44 **25/12 марта 1912 год.**

М. Г. Сергије Димитријевић

На свом путу у Русију и обратно Краљ Никола примио је немачке и јеврејске публицисте и био је према њима веома љубазан и предусретљив, радо излажући своје погледе поводом садашњег стања ствари на Балкану. Треба признати, да се речи Краља Николе претставницима западноевропске штампе у многоме по смислу и духу разликују од оног што је говорио у Петрограду, и да то неће послужити ни дизању угледа црногорског господара, који је некад био сматран за носиоца најинтимнијих идеала јужног Словенства, ни ликвидацији затегнутости у српско-црногорским односима.

У очи уласка на руску земљу, Краљ Никола је сматрао за умесно да изјави пред дописником „Фосових" новина о својим нарочитим симпатијама према Аустрији, одобравајући политику бечког кабинета, сматрао је суседство висококултурне монархије за срећу Црне Горе. Додирујући питање анексије двеју српских провинција од стране Аустрије, краљ се изразио овако: „Неколико непријатних момената које смо доживели за време анексије, отишли су већ без повратка у област историје." То су речи некадашњег признатог јунака у борбама против Турске за ослобођење херцеговачке браће! Ове су речи узбудиле сву словенску штампу и изазвале су мучан утисак не само у Србији, већ и на оној страни Дунава, потврђујући тако вести француске штампе у минулој години поводом двомисленог држања црногорског краља за време анексионе кризе.

По повратку на Цетиње Краљ Никола, како је јављао овамо српски посланик у Црној Гори, приметно је испољавао своје незадовољство путем у Русију. Али нарочито су се испољили његови непријатељски осећаји према Србији.

Не крију̂ћи то своје расположење он је недавно рекао да ће изазвати крупан скандал, који ће довести до пуног прекида односа са Србијом. Од тог доба у Београду стално се очекивао увредљив испад црногорског краља, али нико није очекивао да ће за тај испад бити изабрана као повољан случај церемонија преноса кости почивше 1890 године Кнегиње Зорке кћери Црногорског господара. Суштину овог веома тужног догађаја изложио сам у данашњој поверљивој депеши

По претходном споразуму са својим тастом Краљ Петар почетком овог месеца делегирао је у Црну Гору управника двора потпуковника Поповића да прими и пренесе у Србију кости своје супруге Књегиње Зорке и своје деце — Кнежевића Андрије и принцесе Милене, који су исто умрли на Цетињу у младалачком добу. Отварање гробница и црквена служба били су извршени према нарочитом свечаном церемонијалу у којем није било поменуто име изасланика Краља Петра потпуковника Поповића. Ову нетактност црногорска влада је објаснила „штампарском грешком“ и одбила да учини промене у церемонијалу, који је већ био потврђен од стране Краља. Тек после, када је српски посланик приметио да ће он и потпуковник Поповић изостати на тој свечаности, црногорски министар спољних послова пристао је да исправи „грешку“ церемонијала путем огласа у Цетињском владином гласнику.

По завршетку тужне свечаности краљ Никола саопштио је српском посланику, да је он наредио нарочитој делегацији састављеној од захумског епископа Кирила, министра иностраних дела Греговића, свог генерал-ађутанта Мартиновића и мајора Љумовића да прате погребни спровод од Цетиња до Земуна.

Сазнавши о томе, краљ Петар је лично депеширао своме тасту молећи га да дозволи црногорској делегацији да прате њима заједнички драге остатке до Тополе, где се налази нова гробница Карађорђевића, Краљ Никола није уважио ту молбу.

Желећи, да се избегне немио и увредљив за српског краља догађај на самој граници Аустро-Угарске на домаку српске престонице, претседник Министарског савета Мило-

вановић у име краља и владе обратио се Црногорском краљу с молбом, да дозволи спровод бар до Београда, где ће се делегација свечано дочекати. На то је из Цетиња суво одговорено, да у спроводу немогу учинити никакве промене.

Под утицајем свог непријатељског става према Краљу Петру, Краљ Никола, сам то не схватајући, вређа успомену на своју кћер Књегињу Зорку.

Достављам такође Вашем превасходитељству и молбу српског краља и владе о одговарајућем кораку на Цетињу, али изгледа ми да је ствар непоправима, јер се сутра очекује долазак спровода у Земун.

Примите и т. д.

Ник. Хартвиг.

Бр. 30

Бр. 67 Руски отправник послова на Цетињу министру иностраних дела

Депеша бр. 10 — 23/10 марта 1914 год

М. Г. Сергије Димитријевић,

С постанком, после двају балканских ратова, опште српско-црногорске границе, природно се поставља питање с даљим односима двају српских племена, од којих је једно доста велико и културно и победник у балканским ратовима, а друго је малобројно, сиромашно културом и још сиромашније у економском погледу. Под таквим условима на први поглед изгледа природно да се обе државе споје у једну политичку јединицу.

То мишљење већ се више пута испољавало у политичкој штампи и у политичким круговима код нас и у иностранству, не искључујући и обе заинтересоване српске државе.

Ипак стање ствари на лицу места и нарочито позиција у овом питању највише заинтересованих држава Италије и Аустрије налаже, да за сада је најцелисходније подржавати Црну Гору као самосталну политичку јединицу под традиционалним покровитељством Русије.

Таквом решењу овог питања теже, као што је познато и остале државе, које сада стварају око закључења за Црну Гору зајма од 40 мил. за уређење црногорских финансија.

Да у таквом правцу мисле да уреде своју судбину краљ и народна скупштина, сведоче престона беседа краља при отварању скупштине и одговор посланика, који су изразили жељу да самостално раде на уређењу државе у братској заједници са Србијом и под заштитом Русије. Такво мишљење деле и остали овдашњи претставници држава, који се боје компликација, ако би питање судбине Црне Горе добило у свом решењу други правац. У пређашњим извештајма ја сам имао прилику да саопштим,[1]) да црногорска влада очекује решење питања о успостављању наше војне помоћи и изражава пуну спремност да прими све услове, које ће царска влада ставити ради очувања сигурности руске политике од случајних преокрета црногорских управитеља.

Примите и т. д.

Н. Обнорски.

[1]) У депеши од 23/10 фебруара под Бр. 5 Обнорски је писао, да на саопштење о примљеном у Петрограду решењу о војној помоћи на новим основима, Црногорски краљ је изјавио, да је спреман да се потчини свим условима, које ће Русија ставити Црној Гори.

Бр. 31

Бр. 69. **Посланик на Цетињу Министру иностраних дела**

Писмо. **23/19 марта 1914**

Веома поверљиво

Одмах по завршетку рата императорска влада ставила је на ред питање у каквој мери и под каквим условима може се сматрати целисходном Руска војна помоћ Црној Гори.

Запитан у своје време ја сам имао част да изложим своје мишљење по овом питању, суштина којег је у следећем.

За време војних операција код Скадра и на Брегалници црногорска војска није се показала на дужној висини

како са тачке гледишта војно-техничких потреба, тако и у погледу неразумевања рада наших официра-инструктора и војне дисциплине. Главни узрок томе је мешање Краља Николе у ствари, које су уручене нашим официрима, чији двогодишњи рад због тога није донео корисних резултата.

Саобразно са овим резултатима и општеполитичким погледима, ако буде призната потреба и даље војне помоћи Црној Гори у виду војних инструкција, сматрао бих за потребно да се предложи Црногорцима да се школују на рачун Русије у руским војним школама и у руским трупама. Осим тога треба имати у виду и нови политички фактор, наиме, појачање тежње Црногораца да се што пре уједине са Србима из краљевине.

Дошавши сада у Петроград, ја сам сазнао о новим решавајућим податцима по овом питању, наиме, царско одобрење нацрта о војној помоћи Црној Гори, у коме се признаје потреба изменити положај наших инструктора у виду њихове веће самосталности и независности у раду. Ово је у начелу положено у основ преговора, који се воде између нашег војног Министарства. Пошто још по овом питању нема коначног решења, сматрам за потребно да пружим Министарству извесне податке по овој ствари.

Познајући добро Краља Николу, његово неповољно мишљење о Руским војним инструкторима и његову жељу, да само прима новчану и материјалну помоћ, ја сматрам, да без обезбеђења његовог апсолутног немешања у обуку и спремање војске, рад наших инструктора, ма колико њих данас да шаљемо, неће имати никаквог резултата. Исто тако и новац, који се предаје Црногорском војном министарству, без обзира ма на какву појачану контролу, по наредби Краља може да се стави у другу сврху. Присилити Краља да се не меша у војне ствари практично је немогуће, ако не буде промењен начин давања војне помоћи. Међутим, само под тим условом могућ је наш успех у старању снабдевања Црногорске војске и њеног уређења.

Пре него дам нацрт плана војне помоћи Црној Гори, морам да изнесем у принципу следећа општа опажања.

Можемо сматрати као сигурно, да Црна Гора неће позвати српске инструкторе из политичких и финансијских

разлога; исто тако Краљ Никола неће смети да исте тражи од Аустрије па и ова последња не би се усудила да шаље инструкторе, знајући да становништво не би трпело у својој средини аустријске официре. Због тога при решењу овог питања Русија ће имати првенствен значај. Моја опажања у вези са догађајима прошле године и будућом улогом Црне Горе, дају ми повода да мислим да нама преостају два војнополитичка задатка.

1) Установити значај црногорске војске с тачке гледишта наших опште-европских стратегиских потребности. Ово питање улази у компентенцију нашег војног министарства.

2) Несметати процесу братимљења српских и црногорских трупа, које је започело код Скадра, заједно с тим и уједињењу двају српских народа, али без убрзавања тог процеса, чак и уздржавајући од сувише брзих решења.

Узимајући у обзир ове задатке и оцену од стране Министарства услова, под којима се вршила обука и снабдевање црногорске војске, сматрам за потребно следеће:

1) Упутити сада известан број црногорских најбољих официра по избору, а са одобрењем нашег војног агента, у Русију ради припремања за војне инструкторе, а доделиће се војним јединицама и војним школама. Подофицире уопште не слати у Црну Гору. Њихово службовање у црногорској војсци, која још није усвојила праву војну дисциплину и нагиње политизирању, може рђаво да утиче на саме инструкторе. Кроз 2—3 године официри, који су се спремали у нашим школама, боље него који страни инструктори уредиће службу у црногорској војсци и аутоматски створиће кадар домаћих инструктора. На овај начин избећи ће се тешкоће и препреке, везане са организацијом обучавања инструктора од стране Руских официра. Бројно стање црногорске војске за овај период прелазног времена свести до минималног мирнодопског састава. То ће бити велика олакшица за изнурено ратовима становништво и одузеће повод управљачима Црне Горе за војне авантуре, којима су они склони; а ово је за нас сада нарочито важно, јер Албанија још није добила јасан државни облик.

2) Материјалну помоћ пружити не новцем него у натури, стварајући војне резерве постепено а не по тражењу

црногорске владе, него према извештају нашег војног агента и под његовом контролом.

3) Кадетску школу за сада не отварати, али, у случају, да то буде признато за неопходно, ставити је под руковање и надзор нарочитог школског савета под претседништвом нашег војног агента а обуку поверити црногорским официрима који су се школовали у Русији или по избору школског савета.

Сви гореизложени наводи проистичу из мојих личних опажања резултата делатности наших официра у Црној Гори. У случају, ако Министарство неће признати могућим, да се помоћ Црној Гори пружи под горе наведеним условима, или ако би војно Министарство са своје стране ставило извесне техничке или друге примедбе, сматрам лично да остаје само једини пут за постизање циља, који смо поставили дајући Црној Гори војну субвенцију, — а то је преузимање црногорског војног министарства у наше руке. Пример Бугарске доказује да тим путем можемо, да постигнемо сјајне резултате, и ја не сумњам, да ће Руски официр као војни министар са неколико помоћника подићи црногорске трупе на потребну висину.

Гирс.

Бр. 32

Бр. 97. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела

Депеша бр. 17 **26/13 марта 1914 г**

Копија у Београд.

Ових дана после дугог колебања краљ Никола наредио је да се преда његово писмо, које је пре извесног времена достављено у Београд, српском краљу. У том писму Срби се позивају на споразум са Црном Гором у циљу уједињења делатности српског племена у војној, дипломатској и финансијској области, под условом сачувања независности и рав-

неправности обеју држава и династија. У закључку краљ Никола призива на овај уговор, који може да користи „неослобођеном српству", благослов вековне покровитељске Словена — Русије.[1])

Обнорски

[1]) Код Siebert-a последња реченица изгледа овако:... Am Schlusse des Schreibens hebt König Nikolaus hervor, dass eine derartige Vereinbarung „für noch nicht befreite serbentum sehrnützlich sein werde" und „im Sinne der ewigen Beschütrers der Slawen—Russland sei."

Бр. 33

Бр. 98 Руски отправник послова на Цетињу министру иностраних дела

Депеша бр. 18 26/13-III 1914 год.

Наставак моје депеше бр. 17

Копија у Београд.

Добро познавајући право расположење црногорског краља и узимајући у обзир став по овом питању, Италије и Аустрије од којих је последња отворено непријатељски расположена према спајању обеју српских држава, ја бих сматрао да је уговор међу овим братским народима за сада могућ само под условом пријема предлога Краља Николе, којим се гарантује независност Црне Горе. Осим тога сматрам да је најбољи начин за обезбеђење мирне еволуције српско-црногорског уједињења успостављење наше војно-инструкторске делатности у Црној Гори у сагласности са српским војним програмом, али без присуства овамо српских инструктора, који би неизбежно водили унитаристичку пропаганду, која би могла под данашњим политичким околностима изазвати компликације у виду заузећа Санџака од стране Аустрије и сукоб са Србијом.[1])

[1]) На литографској копији постоји натпис руком Трубецог: „Хартвигу. Саопшт. Обнорском да не суделује, позвати се на мишљење Пашића о несвојевремености." Обнорски.

Бр. 34

Бр. 119. Посланик у Београду министру иностраних дела

Депеша бр. 104 30/17 марта 1914 год.

Примио сам депеше Обнорског бр. 17 и 18.

Копија на Цетиње.

Ових дана Пашић ме посетио заједно са Мијушковићем и прочитао ми писмо Краља Николе. Из отвореног објашњења јасно се види, да предлог Господарев Србија прима као одавно очекивани корак ка зближењу обе државе, а не уједињењу, на које сада овде под данашњим околностима нико не мисли. Чување династија и пуне државне независности сматра се као основни услов. Споразум најпре треба да носи културни карактер и да обухвати области финансија, привреде, саобраћаја, дипломатије и донекле војске у смислу заједничке одбране земље. Предострожност и државнички смисао Пашића служи гарантијом, да се неће учинити непромишљени корак, и да предвиђени споразум неће изазвати компликације, које помиње Обнорски. Пројекат одговора Краљу Николи састављен је у умереном духу. Очекујем курира да бих саопштио копије докумената са одговарајућим детаљима.

Хартвиг.

Бр. 35

Бр. 169. Посланик у Београду министру иностраних дела

Депеша бр. 17 7 априла/25 марта 1914 г.
Веома поверљиво

М. Г. Сергије Димитријевић,

Овдашњи црногорски посланик више пута у поверљивим разговорима обавештавао ме је о тешком скоро безизлазном положају своје земље, где се у свима слојевима становништва шири незадовољство, чак и у круговима блиским краљу Николи. Не само бивши, него и многи садашњи чланови владе скоро отворено бацају кривицу за све незгоде, које је претрпила Црна Гора, на свога господара, који ништа није учинио за напредак народног благостања и просвете, за увођење уставности, правичне администрације и финансија, и на крају крајева, својом спољном политиком, која се коси са жељама Русије, изгубио је подршку старе покровитељке.

По речима Мијушковића, Црногорци са стрепњом гледају у своју будућност, која њима изгледа у веома мрачним бојама; истина је, успешан рат повећао је територију, али то не служи богаћењу земље, већ оптерећује буџет новим издатцима за организацију и одбрану нових крајева. На Цетињу, каже Мијушковић, сада се често чује искрено сажаљење поводом српске издашности за време разграничавања освојених земаља. Нарочито тешко падају на терет земље око Пећи и Ђаковице, због којих Краљ Никола са својим саветницима замало што се није посвађао са Београдом, тражећи да се њима припоји и Призрен. Сада су увидели своју грешку, јер немају материјалне могућности да сачувају од албанских племена нове освојене земље, које се далеко пружају на југо-исток.

Нова политичка ситуација на Балкану приморава Црну Гору да потражи моралну подршку, сталну и реалну помоћ. И погледи Црногораца, наравно, се обраћају Србији, која је после тешке источне кризе умела да заузме видан положај у Словенству. Идеја ако не потпуног уједињења, то бар те-

сног зближења са Србијом добија све више и више присталица на Цетињу. Од доба свог доласка у Београд црногорски посланик је добио много писама од својих пријатеља, који траже да озбиљно поради на зближењу између две земље, које ће Русија поздравити, а Црна Гора можда ће опет добити благонаклоност Русије.

Скоро је мој колега добио и официјелни задатак од своје владе, да испита могућност закључења тајног споразума између Србије и Црне Горе, а такође да изложи и своје мишљење по овом случају. Предострожни Мијушковић, добро познавајући променљив карактер свог господара, наравно, се уздржао од излагања својих погледа, али у веома добром реферату изложио је суштину разговора са овдашњим истакнутим политичарима разних странака; сви су они изразили жељу да се успостави присно пријатељство са Црном Гором и нико није додирнуо питање уније. Срби сматрају да је потребно сачувати обе династије и независност држава, али то не може и не сме да смета њиховом уједињењу у областима трговинско-привредним, финансијским, војним и другим.

Реферат Мијушковића, изгледа, оставио је добар утисак на Цетињу и умирио страховање Господара, који је увек сумњичио Србе да теже, да уједине сва српска племена у једну државу под круном Карађорђевића. Умирен у том погледу краљ Никола на крају крајева се решио на један смео корак, који би још недавно изгледао као немогућ. Изгледа, под утицајем незгода које сада преживљује Црна Гора, а такође и због фамилијарних догађаја, господар је решио сам да покрене ствар српско-црногорског уједињења и упутио лично писмо Краљу Петру.

Сматрајући за потребно да се слични преговори између Србије и Црне Горе воде са знањем Русије, Пашић је заједно са црногорским послаником посетио руску мисију, да је упозна са садржином писма Краља Николе и да у мом присуству каже Мијушковићу у каквим границама, по мишљењу српске владе, може да се оствари овај споразум. Из приложене копије означеног документа у руском преводу видећете више братских излива и песничких лепота, него стварних предлога. И због тога се Пашић, да се избегну неспо-

разуми, старао да се све то у разговору са Мијушковићем пренесе на стварне основе.

Само по себи се разуме, да је главни услов црногорског краља да се чувају династије и независност, Пашић признао и са српске стране као обавезан. По овом питању —, рекао је он, — не може бити два решења. Даље је Пашић сматрао да за сада треба оствити по страни бригу „о неослобођеној српској браћи и о целом југословенству", а треба мислити о мерама, које би на делу ојачале везу једнокрвних народа; олакшати трговинске односе укидањем пасошног система, увођењем једнообразног монетарног система; увести изједначење судске и административне установе; заједнички радити на побољшању путева, телеграфа и поште. У војним односима, ако је могуће, стварањем кадра олакшати непосредне односе између војске, задатак које да заједнички чувају границе обеју држава. У спољној политици установити пуну солидарност у сагласности са општим жељама Русије. Мијушковић се потпуно сложио са погледима Пашића и обећао, да ће о томе обавестити своју владу. Том приликом Министарски савет израдио је пројект писма црногорском господару, који је по одобрењу краља Петра био упућен Краљу Николи. Руски превод овог писма, које је много умереније, исто прилажем заједно са овим.

Као што се види, бојазан нашег отправника послова на Цетињу није се оправдала, јер ни српска ни црногорска влада није додиривала питање инструктора. По мишљењу Пашића слање српских инструктора у Црну Гору није актуелно и може да изазове само компликације.

Отворено је још питање, колико је краљ Никола искрен у својим изјавама братских осећаја и у коликој је мери заиста расположен за склапање споразума о тесном уједињењу са Србијом.

Примите и т. д.

Ник. Хартвиг.

Прилог бр. I 169

Копија писма Краља Николе Црногорског Краљу Петру Српском од 15/2 марта 1914 год.

Цетиње
Преведено са српског у Београду

Ваше Величанство драги брате и зете мој,

После толиких страдања, тешкоћа и мука нашег народа, милошћу Бога суђено је нама да га видимо ослобођеног од турског јарма, сретног, појачаног и одушевљеног братском љубављу. Нека је сада и ва вијеки слава и хвала Свевишњем.

Наш народ у минулом рату, као и увек, био је храбар и издржљив, разумео је свој задатак и њега јуначки испунио. Нека је слава нашем добром српском народу, који се једнодушно и одважно дигао и кренуо путем, који смо ми Ваше Величанство и ја њему определили.

Да би се том народу, пуном достојанства, бар у некој мери могло отплатити за оно што је учинио, ја сматрам, драги мој брате, да је потребно положити чврсте основе нашем даљем заједничком послу.

Ми смо оба већ у старим годинама, нама је дужност да спремамо нашем народу и нашим наследницима сигурне темеље њиховом будућем животу, богатству, благостању и обезбедити чување наследства, па тим самим олакшати њима решење још нерешених националних задатака. Чим пре се реши питање нашег споразума, тим ће бити корисније за обе земље.

Без одлагања треба да се договоримо о независности и равноправности наших држава и династија, тачно определити узајамне обавезе у војним, дипломатским и финансијским стварима.

Извршење овог задатка за време нашег живота, драги мој брате, послужиће добру и срећи Народа, а нама ће бити утеха под старе дане.

На тај начин оставићемо синовима једнодушно Српство, земље богате плодоносним њивама, рекама, шумама и рудницима, са плавим морем, нашим слободним српским морем. На целом простору, који заузима српски народ, најлепшим у целом свету, радиће стотине хиљада српских јунака, који ће својим културним радом сачувати, украсити и обогатити добијене земље.

Не само да ће се народ Србије и Црне Горе радовати нашем споразуму, него и неослобођена браћа-Срби, као и целокупно јужно Словенство, које ће ојачати своје духовне снаге у нади за будућим уједињењем.

Наша вековна покровитељка Русија даће нашем споразуму свој матерински благослов.

Ојачани, ми ћемо бити у стању да још боље докажемо нашу благодарност, нашу верност и љубав за све оно што је она вековима за нас чинила; сада је она дочекала наше ослобођење и види нас способне за самосталан живот и готове да њој служимо као најблагодарнији, најлојалнији и најверњи савезници.

Ако је Ваше Величанство истог мишљења, то је неопходно, да би се по један или два наша претставника састали да би израдили према гореизложеним основима план будућег заједничког рада наших земаља.

Ја приступам овој ствари потпуно уверен, да је сада дошло време и најподеснији моменат и исто уверен, да ћу наћи одзива у вашој пуне љубави души и ваших искусних државника.

Вашег Величанства искрени брат и таст

Никола.

Прилог II

Копија писма Српског Краља Петра Црногорском Краљу Николи од 2 априла/20 марта 1914 г.

Београд
Преведено са српског у Београду

Ваше Величанство драги брате мој,

Журим да потврдим пријем писма Вашег Величанства од (15) 2 овог месеца. Читајући га, ја сам осетио неизмерну радост, јер сам увидео, да је брига о великим интересима српског народа нама заједничка. Размишљајући о положају Црне Горе и Србије, после наших славних ратова, после којих, благодарећи Господу Богу и нашим славним синовима, ништа више нас не дели, мени су и самом више пута долазиле мисли, које сте Ви изразили. Због тога, драги брате мој, нека Вам буде познато, с каквом добром вољом ја примам Ваш предлог о стварању чврстих веза између наших земаља. Исто тако као и Ви, и ја сам уверен да ће сличан братски споразум служити најбољим темељом српској будућности и обезбеђењу нашим наследницима мирног живота, благостања и сачувања наслеђа у њиховим земљама.

Уздајући се у Бога, да ће он помоћи Србима да остваре задатак, сличан оном, који је тако сретно завршен у Немачкој, ја молим Ваше Величанство да примите на знање, да сам готов да одредим свог делегата, који би заједнички са Вашим делегатом решио питање о нашем споразуму. Чим више буде користи народу од нашег уједињења, тим више ће изазвати код других противљења. Због тога тај посао треба поверити не неколицини делегата, но само по једном од сваке стране.

Не сумњам да ће наши делегати, благодарећи нашим упуствима, успешно спровести ову ствар. На тај начин ми ћемо под наше старе дане завршити наше бриге о добру Србије и Црне Горе. Потпуно делим наде Вашег Величанства, да ће ова наша ствар наићи на одобрење и велике словенске

Русије, која је увек пружала нама знаке своје драгоцене благонаклоности.

Претседник моје владе добио је од мене пуномоћије за даље вођење ствари у духу овог мог писма.

Вашег Величанства искрени брат

Петар.

Бр. 36

Бр. 170 — **Посланик у Београду министру иностраних дела.**

Депеша бр. 18 — **7 априла/25 марта 1914 год.**

Поверљиво

М. Г. Сергије Димитријевић

Сматрам за дужност да Вама захвалим на саопштењу у поверљивом писму од (5 марта) 20 фебруара о Вашем разговору са новим аустро-угарским послаником у Петрограду, а који се тиче питања сближења између Србије и Црне Горе.

Користио сам први састанак са српским претседником владе, да би га известио о Вашим погледима по овој ствари, и уверио сам се да Пашић не само одлично разуме сву опасност од убрзавања тога догађаја, него и сматра да у преговорима треба сачувати велику обазривост чак и у оним питањима, која не тангирају директно област спољне политике.

Мени се чини да најбољи доказ о томе је мој извештај у депеши бр. 18. Наравно, како у Србији тако и у Црној Гори сви су свесни тога, да ће после прошлих догађаја, пре или доцније доћи до уједињења. Пожељно је, да се то деси доцније, да би обе владе планомерно извеле сав посао око тога. А после мислим, неће се наћи на свету сила која би могла да спречи тај историјски и законит догађај.

Као илустрацију Вашем разговору са грофом Сапари сматрам да није без користи додати следеће:

Недавно овдашњи аустро-угарски посланик исто тако је започео са мном разговор о могућем српско-црногорском уједињењу. На моју примедбу да ја за то не видим никаквих разлога и да су њему баруну Гизлу, који је био неколико година на Цетињу, без сумње познати осећаји и неповерење господара према Србији и њеном монарху, који, изгледа, искључују сваку наду на успостављање срдачних односа међу овим државама.

Јесте, — рекао је Гизл, — то је тачно. Али овде питање није о Краљу Николи. Не заборавите да је он веома стар и озбиљно болестан. Данас-сутра он ће умрети; његове синове Црногорци не воле и неће трпити, — и они ће вероватно, са добром пензијом отићи у иностранство. И онда ће настати озбиљни моменат, када ће се појавити само по себи питање уједињења Црне Горе са Србијом. На мој покушај да га прекинем у излагању, мој колега узвикнуо је: „Не, не —то ће бити тако, мора тако бити; ја сматрам то логичним, природним; али не мислим да би Аустрија, која има на Јадрану првостепене интересе, могла да остане равнодушна у том случају."

Мени се чини, — рекао сам ја, — да Ви и сувише мрачно сликате положај у Црној Гори. „На жалост, није — одговорио је Гизл, — извештаји с Цетиња веома су неповољни. У осталом, — додао је он, — ја сам Вам из пријатељства изложио своје мисли и немам никаквог налога од своје владе, да то питање претресем у разговору са Србима."

Потпуна истоветност са оградама, које је учинио гроф Сапари; због тога ја сам сматрао за потребно да детаљније изложим свој разговор са бароном Гизлом, који је сачувао непосредне везе са Цетињем и изгледа, да тамо има поверљива лица, која му саопштавају о томе, шта се ради у интимном дворском кругу.

Примите и т. д.

Ник. Хартвиг.

Бр. 37

Бр. 412. Посланик у Црној Гори министру иностраних дела

Писмо Трст 12 маја/29 априла 1914

Веома Поверљиво

М. Г. Сергије Димитријевић,

Ових дана случајно сам се срео са црногорским дипломатским претставником у Београду Лазаром Мијушковићем, који се враћао из Цетиња у Београд, и имао сам с њим разговор. Он ми је саопштио неке интересантне податке у вези са српско-црногорским преговорима; журим да их Вама саопштим.

Мијушковић је био позват на Цетиње, где се бавио скоро две недеље у вези са преговорима са краљем Николом, од кога је требао да добије потребно пуномоћије за склапање формалног споразума по овом питању са београдском владом. Споразум предвиђа увођење по могућности једнаке за обе државе администрације, финансијске и војне управе, што би имало да служи чувању српске територије и српске народности, остављајући у целости политичку индивидуалност сваке државе и њену династију. Ради успеха ствари, решено је да се ради обазриво и умерено, да се не био дао повод за мешање трећих лица, т.ј. у главном Аустрије.

То су, у главним потезима, основе тајних преговора који се сада воде између Београда и Цетиња. Мој сабеседник је сматрао за потребно, да разговор почне страховањима за брз и повољан завршетак тих преговора.

Сви Црногорци, — рекао је Мијушковић, — као један човек сматрају споразум са Србима као једини излаз из тешке ситуације у коју су упали после балканских ратова, али то се не може рећи о краљу Николи, који се све више удаљава од Србије.

После измене познатим писмима са краљем Петром, господар се није ослободио свог неповерења према зету и Пашићу и не престаје да чини препреке споразуму. За време мојих разговора са њим поводом мога пуномоћија, ја сам

приметио у његовим аргументацијама рачун на то, да ће му обећана војна субвенција од руске владе помоћи, да се успротиви тежњама унитариста са обе стране српско-црногорске границе.

Знајући такво расположење господара, ми смо се договорили у Београду, да се у споразум укључе само оне обавезе, против којих он не би имао шта да примети и које би дозволиле Русији да „гарантује или санкционира" њихово спровођење у живот. Ако би пошавши већ једном на пут сближења са Србијом, краљ Никола стао на пола пута, то би за њега и његову кућу било катастрофом, већ и да не говоримо о компликацијама, које би такав начин рада створио за Црну Гору и Србију; које једнако теже тесном и јаком уједињењу државног живота обеју земаља. Без њега Црна Гора не може ни да машта о неком економском или политичком јачању, а такође и о сачувању нових добијених области.

Зато смо решили да израдимо за краља Николу такав споразум, који може бити „или примљен или одбијен", без таквог услова сав наш рад ће пропасти, а и господар неће схватити одговорност, коју ће сносити, у случају ако одбаци израђени пројекат".

Сматрао сам за дужност да што тачније наведем његове речи, не дајући њима до личног проверавања на Цетињу никакве оцене; у сваком случају оне бацају светлост на односе поданика према свом краљу у питању српско-црногорске уније.

Ја сам изразио Мијушковићу, као своје лично мишљење, убеђење, да ће код нас бити примљен са симпатијама сваки покушај мирног уједињења у области привреде и политике; додао сам, да ипак мени није познато да ли ће сматрати императорска влада као умесно, да се она умеша у ове ствари у ма каквој форми, било то у виду „Санкција", како предвиђа Мијушковић, или у виду гарантија, да ће се тај споразум спровести у живот.

Примите и т. д.

А. Гирс.

Бр. 38

Бр. 35. Посланик у Београду министру иностраних дела

Депеша № 26 19/6 маја 1914 год.
Поверљиво

П. Г. Сергије Димитријевић,

После измене срдачних писама између црногорског и српског краља, ствар о предвиђеном савезу ове две државе није напредовала. Не примајући никаквих вести из Цетиња, овдашњи претставник Црне Горе био је озбиљно забринут, бојећи се његовог преокрета код Господара према Србији.[1]) Вероватност таквог преокрета он је објашњавао страним утицајима, који су јаки на Цетињском двору, или упливом нових саветника, који су скоро дошли на власт.[2])

Ипак, преко очекивања, пре две недеље Мијушковић је добио од владе хитну наредбу, да поново преговара с Пашићем о условима српско-црногорског споразума и да одмах дође на Цетиње с готовим програмом.

Наравно, Пашић је одбио да састави програм споразума, али је радо потврдио црногорском посланику сва та „desiderata", о којима сам саопштио у депеши од (7 априла) 25 марта, Бр. 17,[3]) и која се по мишљењу српског претседника владе, у општем интересу морају ставити у темељ „братког споразума", а то су:[4]) чување династија и независност обеју држава; уједињење војске, остављајући врховну команду у рукама владаоца сваком над трупама у својој земљи; оснивање једног општег генералштаба, који би израдио ове војне законске уредбе;[5]) координација спољне политике и заводјење заједничког претставништва у иностранству за обадве државе; изједначење судских и административних установа, финансијска, царинска, поштанска и телефонска унија.

Мијушковић је примио на знање те жеље и отишао на реферисање на Цетиње. Званичних података о резултату тог реферата за сада још нема, али из поверљивих извора сазнаје се, да је Краљ Никола веома хладно примио

свог посланика и скоро није улазио у питање његове мисије. Министри су га дочекали на исти начин и нису озбиљно узимали у обзир његова саопштења.[6]) Под таквим околностима тешко је рачунати на повољан крај српско-црногорских преговора[7]) о тајном споразуму, који је започео сам црногорски господар.

Ових дана ће се вратити Мијушковић и вероватно, о свему ће говорити отворено са Пашићем.[8])

У том времену ја сам примио поверљиво писмо од гофмајстара Нератова од (30) 17 априла Бр. 289[9]), у коме сам примио налог да поверљиво сазнам од претседника српске владе о војним стварима, Црне Горе у вези са њеним садашњим унутрашњим и финансијским приликама.

Будући информисан о нашим погледима по питању инструктора у Црној Гори, Пашић ме најпре замолио, да доставим његову захвалност царској влади за сталне бриге о српским интересима и да уверим Ваше превасходительство, да ће он учинити све, да у будућем српско-црногорском споразуму буду учињене ове исправке у смислу жеља Русије.[10])

Осим тога је Пашић додао, да до повратка у Београд Мијушковића, он на жалост не може да да одговор на питања, којих се дотакао у свом горепоменутом писму г. помоћника Министра, али да ће одговорити, чим буду познати резултати ове мисије црногорског посланика.[11])

Примите и т. д.

Ник. Хартвиг.

---

[1]) Код Siebert-a: „... und befürchtete, dass König Nikolaus seine Haltung Serbien gegenüber wieder geänders habe."

[2]) Ова реченица код Sibert-a не постоји.

[3]) Види том II No 169.

[4]) Код Siebert-a: „... dass er mit den von mir schon früher erwähnten grundlagen eines Uebereinkommes einverstanden sei, nämlich."

[5]) „ „ „welcher gemeinsam die militärichen Pläne ausarbeiten wird."

[6]) „ „ „Ebenso oblehnend ist der Empfang von seiten der Minister gewesen."

[7]) Код Siebert-a не постоји други део ове реченице.

[8]) Код Siebert-a ова реченица не постоји.

Бр. 39

Бр. 265. Руски посланик на Цетињу министру иностраних дела.

Телеграм бр. 71 — 29/16 јула 1914

Положај овде још се није разјаснио. Мере, које су предузели Аустријанци, збуниле су не само краља већ и аустриског посланика, који у томе гледа претерану ревност војних власти, борба против којих је веома тешка. Додао ми је у поверењу, да је јавио у Беч да скида са себе одговорност у случају неуспеха притиска на Црну Гору. У Котору је објављено опсадно стање.

Гирс.

Бр. 40

Бр. 323. Руски посланик на Цетињу министру иностраних дела

Телеграм бр. 72 — 30/17 јула 1914

Црногорски министар иностраних дела тужи се на свој тежак положај и стално ми се обраћа за савет, шта да ради сада после мобилизације. Одбијајући да му дајем савете као званични претставник Русије, ја сам му лично саветовао да причека вести о положају, који ће заузети Русија. Додао сам да по мом мишљењу, поред обавезе према Србији, дужност је управљача Црне Горе да реше чиме они могу више да користе завезницима, да ли учешћем у рату са не-

---

[9]) Види том II N 329.

[10]) Код Siebert-a: „... dass in dem in Ansicht genommenen serbisch-montenegrinischen Ueberein kommen die russischen Wünsche hinsichtlich der militärischinen Fragen berücksichtigt werden sollen.

[11]) Код Siebert-a ово не постоји.

спремном војском или стварањем бране, од Црне Горе, јер изгледа Аустрија нема намеру да је нападне. Осим тога, поводом поверљивог признања краља о његовим тешкоћама у раду са Министрима, ја сам саветовао Министра иностраних дела, да у данашње тешке дане доведе у складност своју делатност са делатношћу господара, да би се спречили догађаји, који су се дешавали за време скадарске кризе.

Гирс.

Бр. 41

Бр. 370. Руски посланик на Цетињу министру иностраних дела

Телеграм бр. 73 31/18 јула 1914 г.

Примио сам тек јуче Вашу депешу бр. 1525.

Поводом тога имао сам разговор са краљем Николом. После размене депеша са регентом Александром до објаве мобилизације, решеност Црне Горе да узме учешће у рату Србије са Аустријом не подлежи никаквој сумњи. На моје питање када ће краљ ступити у борбу, он је одговорио следеће: „Ако Аустријанци не нападну на црногорску територију, Црногорци сами неће да нападају". У оваквом смислу је издата строга наредба. Краљ сачекује развитак војних операција и у случају потребе по првој жељи Срба послаће војску, када буде требало. За сталну везу са српском војском послат је у штаб главном команданта помоћник војног министра Бећир.

Гирс.

Бр. 42

Бр. 371 Руски посланик на Цетињу Министру иностраних дела.

Телеграм бр. 74 31/18 јула 1914 године

Сада сам био код краља, који ми је саопштио о мобилизацији у четири наша округа. Сваки минут очекује категоричко питање аустриског посланика о положају, који ће заузети Црна Гора у рату. Краљ је додао, да до тог питања неће ништа предузимати.

Гирс.

Бр. 43

Бр. 436. Руски посланик на Цетињу Министру иностраних дела

Телеграм бр. 76 1/19 јула 1914

Поверљиво. — Министар иностраних дела саопштио ми је да га је у приватном разговору аустриски посланик питао, је ли могућа, и до које мере и времена не формална, а фактичка неутралност Црне Горе. Министар иностраних дела одговорио је, да за сада он неискључује ту могућност, ако ток рата у Србији не буде тражио од Црне Горе брзо ступање у рат. На питање Ото-а шта ће радити Црна Гора у случају рата између Русије и Аустрије, министар је одговорио да ће тог момента цела земља без оклевања стати уз Русију. Таква размена мисли међу формалним противницима у моменту, када се у Србији већ води борба, служи ми доказом, да се црногорска влада сада боји непосредног рата са Аустријом, против које може да скупи само изнурену народну војску, а с друге стране и сама Аустрија одлаже војни сукоб са Црном Гором и нема намеру да је прва нападне.

Гирс.

Бр. 44

Бр. 474. Руски посланик на Цетињу Министру иностраних дела

Телеграм бр. 78 — 2 августа/20 јула 1914

.....изгубио главу. Јуче се аустриски посланик, чији је боравак на Цетињу неразумљив, по наредби Беча обратио Министру за следеће: Аустрија придаје велику вредност неутралности Црне Горе. Аустрија не жели ни педаљ српске земље. У случају ако се Црна Гора не умеша у рат, Аустрија се неће противити ако Црногорци заузму цео Санџак и на све начине ће бранити црногорску независност. Италија дели ову тачку гледишта и Црна Гора може да рачуна на помоћ обеју држава у границама споразума. Крај предлога Ото-а. Министар иностраних дела одговорио је, да је то формалан предлог Црне Горе да изневери свога савезника, и цело Српство. Данас ће влада спремити одговор аустриском посланику, а такође решити питање по његовом пасошу, ако он сам не пожури да отпутује. Пламенац ме моли да чувам његово саопштење.

Гирс.

Бр. 45

Бр. 475. Руски посланик на Цетињу Министру иностраних дела

Телеграм бр. 77 — 2 Августа/20 јула 1914

Веома поверљиво. Данас је аустриски посланик поновио са министром иностраних послова исти разговор и рекао је, да Аустрија има намеру да исправи границе Албаније у њену корист; предложио је да јој уступи Скадар под условом неутралности.

Гирс.

Бр. 46

Бр. 36. Руски отправник послова у Србији Министру иностраних дела

Телеграм бр. 321 — 8 августа/26 јула 1914

Врло поверљиво

Копија у Цетиње

Црногорска влада, која је у своје време дала пристанак на заједничке војне операције према плану српског генералштаба, сада, користећи материјалну помоћ Србије, не сматра за дужност да дејствује у сагласности по уговору. Према постојећим извештајима, уместо да се крене из Плеваља војним снагама у Босну, влада се спрема да почне операције према Скадру и Котору. Српска влада забринута је оваквом ситуацијом и сматра то за веома опасно с војне тачке гледишта по српску војску, чије је лево крило мало обезбеђено и осим тога то је чин веома непредусретљив према Италији: због тога Пашић се нада да ће се дати Цетињу на знање, да у циљу опште користи не избегава главни задатак обеју краљевина, тј. нанети осетљив ударац главним снагама Аустро-Угарске.

Штрандман.

Бр. 47

Бр. 115. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела

Телеграм бр. 94 — 16/3 августа 1914

Поверљиво

Копија у Ниш

Према опажањима нашег војног агента и мојим, црногорске операције углавном су у области Јадрана, према Босни одвојена је свега око 1/5 црногорских снага. Не могу да не видим у томе, упркос демантија од стране чланова

владе, да краљ Никола не води операције на своју руку, извесну везу са настојањима краља пред француским послаником о помоћи за удаљавање аустриске флоте из црногорских вода. Та настојања су успела: Деларош ми је сада саопштио поверљиво о наредби за кретање француске флоте у Јадранско Море. Према добијеним инструкцијама ја ћу гледати да црногорска влада следује датом обећању Русији и Србији и да извршава распоред операција српског ђенералштаба. Ових дана ово питање ће се рашчистити чим овамо дође генерал Јанковић са планом операција.

Обнорски.

Бр. 48

Бр. 435. Руски отправник послова у Србији Министру иностраних дела

Телеграм бр.815 — Ниш

Копија у Цетиње — 30/17 октобра 1914

Поверљиво

Због потпуног нереда у организацији црногорске војске, који је не само створио тежак положај Срба у Босни, него, као што о томе саопштава генерал Мартиновић, потпуно је онеспособио да сачува и међусобну везу и ред, српски генерал Јанковић моли да се опозове са Цетиња. Пашић на то не пристаје, сматрајући прекид веза са Црном Гором као штетан. Ипак он предвиђа у овом питању размимоилажење са врховном командом, која сматра са војне тачке гледишта да је корисније водити операције засебно, јер у замену за српске паре и материјалну помоћ Црногорци осим разочарања ништа нису дали.

Штрандман.

Бр. 49

Бр. 636 Руски посланик на Цетињу Министру иностраних дела

Писмо Рим 10 децембра/27 новембра 1914

Дубокопоштовани Сергије Димитријевићу,

Сада сам примио поверљивим путем из веома озбиљног извора вести о томе, шта се дешава у Црној Гори у вези са питањем политичког уједињења српских земаља. Сматрам за дужност да то Вама доставим у кратком изводу.

У почетку, као што је познато, краљ Никола се понашао двосмислено према начину заједничког ратовања против Аустрије, али после почетка војне операције био је принуђен да се покори стварности. Али ипак даље у односима са иностранством старао се да одели црногорску војску и своје интересе од српских.

Изгледа, да су наде код краља Николе на могућност сачувања по завршетку рата државне независности, јако порасле после узајамних телеграма са нашим врховним главнокомандујућим.

Господар, који сматра да су добри односи са великим кнезом велики „адут" у борби са унионистима, даје на знање кругу својих сарадника, да се сада не сумња у будућност Црне Горе, као самосталне државе, која ће се проширити у случају победног завршетка рата. Краљ Никола сматра да треба да добије Боку Которску и Дубровник.

Ово су фантастичне наде по мишљењу мог извештача, јер Далматинци неће дозволити да се те области одвоје од остале Далмације. Не говорећи већ о Србима краљевине, за Босанце, Херцеговце и остале Србе питање уласка Црне Горе у заједничку државу са Србима је решено без повратка. Разуме се, да вести о томе наштa се нада краљ Никола, изазивају неповољан утисак и негодовање против господара у свим српским земљама.

По речима мог извештача, једна велика група Срба омладинаца, фанатичних присталица српског уједињења, из чије су средине и убице надвојводе Фрање Фердинанда,

није прекинула своју делатност. Ови фанатици иако немају строге организације, слепо се повинују лозинци: на све начине одстранити са пута ка уједињењу лица, која могу да томе сметају. Претставници те групе су у свима српским земљама, а има их и у Риму, куда су они у своје време избежали.

Као што видите, ако су ови подаци тачни, може да се створи веома тешка ситуација после ликвидације рата у српским крајевима, поред постојећих проблема на Јадрану и судбине Срба из Аустро-Угарске.

Наравно, у низу данашњих догађаја црногорске ствари имају другостепени значај, али може бити да ће у своје време у Црној Гори да се створи такав положај, који ће нашој влади учинити велике неприлике, можда веће но за време скадарске кризе. Ако ја грешим тим боље.

За потпуну вероватност страховања мојег извештача, ја, наравно, не јамчим, али немам основа да сумњам у истинитост добијених вести, ни у поштеност побуда, којима се он руководио дајући ми те податке.

Примите и т. д.

А. Гирс.

Бр. 50

Бр. 24. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела

Телеграм бр 1 — **16/3 јануара 1915 г.**

Наследник краљевић Данило, који у почетку рата и поред настојања краља да се врати у отаџбину није хтео да се враћа, вратио се овамо тек после нашег заузећа Лавова и не заузима никакав положај у војсци. Врховни командант формално је краљ Никола, који већ има орден светог Ђорђа 3 реда, а фактички војним операцијама руководи српски генерал Јанковић са српским официрима. Због тога награђивање краљевића Данила орденом св. Ђорђа

IV реда не би одговарало месним околностима, јер у војсци постоји незадовољство према краљевићу Данилу због његовог избегавања од општења са војском. Проверити тачност и истинитост тешких кривица, које се бацају на краљевића, веома је тешко, због саме деликатности питања и због одласка француских артиљераца. Несумњив је факат, који потврђује и генерал Јанковић, да су и најповерљивије операције одмах познате Аустријанцима. Треба нагласити, да су аустро-немачке симпатије краљевића Данила свима познате и уопште дворско особље се састоји скоро цело из аустриских дошљака.

Обнорски

Трубецкој је у телеграму бр. 5 саопштио: „Пре неко доба Пашић ми је рекао да су се француски официри, којима је било поверено бомбардовање Котора са Ловћена, спремали да напусте Цетиње, јер је сва њихова делатност позната Аустријанцима и они јавно сумњају у кнеза Данила."

Бр. 51

Бр. 485. Министар иностраних дела начелнику штаба врховног главнокомандајућег Јанушкевићу

5 априла/23 марта 1915 г.

Телеграм бр. 102

Примио сам Ваш телеграм бр. 161

Прошлогодишњи пример показао је да се у питању поделе нових земаља Србија најпредусретљивије понашала према жељама Црне Горе. Зато и овога пута као најцелисходније је оставити разграничавање будућих земаља међу Србијом и Црном Гором споразуму између те две државе. Према томе ја избегавам свако определење, које би предрешавало то питање и сматрам за потребно говорећи о

делу обале, која треба да припадне Србији, да се означава само северна граница, која је дели од Италије, употребљавајући за ознаку јужног предела израз „до црногорске границе“ не у смислу данашње, него будуће према споразуму између Србије и Црне Горе. Бока Которска ће изгледа припасти Црној Гори под условом њене неутрализације тј. неутврђивања.

Добијањем Сплита и Метковића Србија ће имати излаз на море, који ће њој обезбедити трговину, али са политичке тачке гледишта хтео бих да добије и полуоток Сабинчело и острва Корчулу, Мљет и др., заузимање којих упорно тражи Италија, али треба имати у виду да иза овог размимоилажења могу бити прекинути преговори и ми можемо изгубити војну помоћ Италије и бити одговорни пред нашим савезницима за такав обрт ствари. Зато ми је важно сазнати пре мога реферата цару по овом питању, сматра ли врховни главнокомандајући целисходним жртвовати полуоток Сабинчело и наведена острва, да би се у лицу Италије добио нови савезник или не.

Што се тиче интереса Хрвата и Словенаца, ту смо морали попустити, јер без уступања Италији Истре и Северне Далмације до рта Планки не би били могући никакви преговори. Зато на ове уступке, подржане од стране савезника, дат је већ пристанак његовог величанства, и сада сав спор је око горепоменутих полуотока и острва.

Војне обавезе Италије и правац њених наоружаних снага јесу предмет војног споразума, који ће бити закључен непосредно између штабова двеју армија, и који треба да буде закључен чим дође до споразума у политчким питањима.

Сазонов.

Бр. 52

Бр. 543. Војни агент у Црној Гори одељку генерал квартир-мајстора Генералног штаба

Телеграм бр. 521 — 16/3 априла 1915

Генералу Мартиновићу, који је пошао из Цетиња 14/1 априла, краљ је предао писмо за нашег врховног главнокомандајућег, које је пре тога дато на препис једноме од старијих српских официра при врховној команди. Тако се сазнало да је генерал Мартиновић отишао не у краткорочну техничку мисију, а као стални црногорски војни делегат. Постављење Мартиновића код руске војске, а не код српске с којом су Црногорци везани јединством војних операција, сматра се у овдашњим српским официрским круговима и дипломатским као краљева жеља за еманципацијом од Србије и говори се, да ће у случају ако руска влада прими генерала Мартиновића, као сталног црногорског делегата, престати потреба не само за боравак српских официра у Црној Гори и војну помоћ од стране српске владе, него ће бити отежано тако срећно почето зближење Црне Горе и Србије.

Потапов.

Бр. 53.

Бр. 554. Велика Кнегиња Милица Николајевна Николи II

Писмо — Кијев 18/5 априла 1915

Драги Ники,

Николаша ми је поручио следеће: „Цар жели да му напишеш како ти сматраш: да ли је потребно да Русија изврши разграничавање између Црне Горе и Србије. Друго: да ти означиш границе Црне Горе.

Моје лично мишљење, наравно, не би имало значаја, да се оно не поклапа са мишљењем мог оца, а његови погледи на ова два питања мени су познати.

Мој отац безусловно се уздa у то, да ће Русија разумети доле наведене жеље Црне Горе у смислу будућих граница, свом душом поздравио би да разграничавање између Црне Горе и Србије изврши Русија. Ове жеље се правдају прво историјом, безбројним људским жртвама у заштиту крста и поробљене браће, а затим и неким економским користима, које је Црна Гора потпуно заслужила. Пет стотина година слободна Црна Гора подржавала је свети огањ православља и наду за ослобођење у другим балканским земљама, који су га дочекали тек у току прошлог столећа и од тог доба су много напредовали у свом Благостању. Само Црна Гора окружена Аустријом као гвозденим обручем била је у безизлазном положају. Па ето је дошао час Божје воље.

Ја ћу бити нарочито сретна, ако се ова нова и светла зора заблиста над мојом драгом отаџбином по вољи Русије.... по вољи твојој. 1711 године Петар Велики опкољен Турцима на Пруту, позвао је у помоћ Црну Гору; после две године, благодарећи моме претку владици — господару Данилу I он каже: „Ви сте се наоружали са целим народом по нашој жељи, а ради наше једне вере и језика. Ми не можемо да вам по заслузи учинимо према вашој помоћи. Наша царска милост биће увек са вама.“ Нека да Бог, да се оправдају племените речи великога цара у твом решењу.

У питању нових граница ја нећу да те замарам суводарним пребројавањем речица, села и планина, него ћу рећи у општим цртама.

Црна Гора добила би:

Херцеговину са делом Јадранске обале, која њој (Херцеговини) припада; затим доњи део Далмације до Антивари острва (са Дубровником и Котором). На североистоку мали део јужне Босне, коју су Црногорци заузели у јесен и зиму својим снагама без помоћи Срба, овде их је много изгинуло.

На југу од ушћа Дрина, сав десни брег до црногорско-српске границе јужно до Ђаковице. (Наравно, све што је на север до Дрина град Скадар, језеро).

То је граница у случају поделе Босне, Херцеговине, Далмације и дела Албаније.

Ако у поделу дође Хрватска, Славонија и Срем, то, наравно, део Црне Горе мора да се повећа; тачан положај ових нових граница имам.

Опрости ми за ове дугачке странице, знам да је скуп сваки минут времена. Нарочито сам мислила на тебе радосног дана предаје Перемишља; осећање бескрајне благодарности Богу и војницима — то ми је тако познато, тако блиско... Нека Бог да теби још таквих радости.

Свом душом те воли верна поданица

Милица

Бр. 54

Бр. 561. Руски отправник послова на Цетињу министру иностраних дела

Телеграм бр. 42 . . . . . **19/6 априла 1915. г.**

Наш војни агент саопштио је свом надлештву о поласку за Русију генерала Мартиновића, кога је упутио краљ Никола на позив врховног главнокомандујућег у стан његовог императорског височанства ради преговора о снабдевању црногорске војске оружјем и војном спремом. Мартиновић ће доћи у Русију око 28/15 априла. Преговоре о упућивању војног делегата водио је лично краљ непосредно преко својих кћери. Имам јаке доказе да је ова мера изазвана не само техничким разлозима, него и тежњом црногорске владе упркос мњења већине становништва и целе војске, да се путем непосредних војних веза са Русијом еманципује од Србије, спајању са којом више или мање како изгледа сада ништа не смета бар под условом сачувања на прво време обеју династија. Имам такође право и да мислим, да ће црногорска влада настојати да краткорочну миисју генерала Мартиновића претвори у дужу мисију не само војничког него и дипломатског карактера. Са своје стране ја ову ак-

цију сматрам нежељеном, јер се води мимо императорске владе, а такође и због познате нама и овдашњем министарству иностраних дела несвојевремености отварања црногорског дипломатског претставништва у Петрограду. За сваки случај ја сам рекао министру иностраних дела и генералу Мартиновићу, који ме је пред полазак посетио, да ми ову мисију сматрамо као искључиво техничку, и да она неће имати практичног циља, према тек што добијеном саопштењу императорске владе о немогућности ма шта доделити Црногорцима из наших војних резерви, а да је у ту сврху отворен Црној Гори кредит у Паризу од 8 до 10 милиона франака на амуницију.....

Према изложеном ја сматрам, да боравак генерала Мартиновића треба по могућству скратити, а разговоре са званичним надлештвима ограничити само на техничка и војна питања, која се овде, узгред речено, налазе у рукама српских војних делегата, који су позвани од стране Црногораца са одобрењем Русије.

Обнорски.

Бр. 55

Бр. 635. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела

Телеграм бр. 50 — 28/15 априла 1915

Копије у Париз и Лондон

Наш војни агент саопштио је свом надлештву детаљним телеграмом своје примедбе поводом предрачуна црногорске владе, који је она ставила у основ траженог кредита код држава Антанте за војне сврхе у висини 8 милиона франака, једновремено и око 3 милиона франака месечно у току идућег полугођа. Осим тога се тражи кредит од 17 милиона франака специјално на наоружање и бојну муницију. Општа сума прелази 43 милиона франака. Прегледавши предрачуне

заједно са начелником црногорског генералног штаба српским генералом Јанковићем, генерал Потапов сматра да су они претерани и изводи закључак, да се кредит може свести са 8 милиона на 4 милиона једновремено, а месечни са 3 милиона на 1,300.000. Што се тиче специјалног кредита од 17 мил,. то генерал Јанковић, који га је испочетка тражио, сада је рекао у поверењу нашем војном агенту, да он сумња у могућност набавке целог поменутог материјала у току рата и зато се боји да га Црногорци у случају добијања не употребе у друге сврхе. Из отвореног разговора са бившим првим министром Радовићем, који носи овај пројекат у Париз, ја сам стекао уверење да овај кредит од 17,000.000 франака није толико неопходан за Црногорце. Цео кредит биће тако сведен на 8,000.000 за наоружање плус 4,000.000 и месечни кредит 1,300.000 на војне потребе. Потпуно делим мишљење нашег војног агента и сматрам за дужност да нови кредит подржавам само у потребном размеру. Што се тиче засебног кредита црногорским банкама и кредита за повратак црногорских емиграната у суми 2,200.000, ми га не сматрамо за неопходан, јер при организацији кредита који се даје у иностранству ове банке само су посредничке инстанце, а емигранти који се нису до сад вратили, вероватно се и неће вратити. Сматрам потребним да се сачувају следећи основни услови:

1.) Да се избегну злоупотребе и да се спречи избегавање општег савезничког плана од стране црногорских управљача, једновремени и месечни кредити морају бити потчињени контроли преставника антанте и генерала Јанковића;

2.) Месечне кредите требало би понављати у почетку сваког месеца. Оригиналан текст црногорских тражења шаље се заједно, са додацима француског и енглеског посланика и мојим преко Радовића у потребној количини примерака, а одатле ће бити достављен Вашем превасходитељству првом приликом.

Обнорски.

Бр. 56

Бр. 690 Руски посланик у Београду Министру иностраних дела

Депеша бр. 20 6 маја/23 априла 1915 г.

М. Г. Сергије Димитријевић

Имам част доставити Вашем високом превасходитељству потпун текст саопштења српске владе, које сам ноћас делимично саопштио телеграмом.

Само саопштење учинио је усмено Пашић претставницима Антанте пре 3 дана увече. Њему је претходила седница министарског савета под претседништвом престолонаследника. На тој седници, колико ми је познато један од министара пребацио је Пашићу, што се доцкан сетио опасности по интересе Србије од преговора савезника са Италијом без учешћа Србије.

Пашић је био веома узрујан. Нејасност у вестима о споразуму Антанте са Италијом и о претензијама посљедњег, давала је његовим објашњењима неодређен карактер. Изгледа да је српска влада уврећена и уплашена вестима, у којима не може да се снађе, али које су допринеле неповерењу према државама Антанте.

Срби се припремају колико могу да бране своје интересе бар у осталим питањима која су додирнута у саопштењу. На првом месту стоји опасност, да ће и Румунија бити награђена на рачун српских претензија у Банату и Мађарској без учешћа српске владе.

Ако дозволите, то по мом мишљењу, заиста најбоље би било ради умирења духова да се Пашић позове да учествује у решавању овог питања. Он може бити обавештаван о току преговоар лично и поверљиво под условом најстрожијег чувања тајне. Преговори са Румунијом по питањима која тангирају и Србију, била би велика увреда за њу, ако би текли без њеног учешћа, као што је био случај у преговорима са Италијом.

Последња је ипак велика држава. Њено учешће у рату има много већи значај него ступање у рат Румуније, које је

осим тога и неизбежно после решења римског кабинета. Осим тога у овом питању природно је, да ће Русија имати највећу важност. Због тога одстрањење Србије може да изазове овде осећај увреде и на дуга времена оставити траг у нашим односима.

Кака сам ја већ Вама јавио, Пашић предлаже да се као основ за разграничавање прими принцип релативне већине становништва дотичне области: где су Срби у већини, тамо ће бити признато право Срба, у обратном случају — Румуна. По неким местима већина може да припада Мађарима или Немцима, али Пашић се нада да правима побеђених народности неће бити призната вредност.

Изгледало би да у принципу Румунима би било тешко да оспоравају овај. начин. О жељама Срба у пракси можемо судити по концепту професора Цвијића ,који је достављен Вама као прилог моме извештају од 25/13 јануара ов. год. под бр. 9. Ових дана Срби намеравају да упуте државама Антанте детаљну мапу са одговарајућим објашњењима. Поменута мапа Цвијића успоставља уједињење Срба са Хрватима и Словенцима. Саопштење српске владе настоји на обезбеђењу овог резултата од стране држава. Под утицајем неких вести овде се боје да ће бити створена независна хрватска држава. Из Италије је са две стране српска влада добила вест, да та мисао припада Русији. Будући апсолутно необавештен о нашим предлозима, нисам могао да категорички демантујем вероватност тих вести, само сам саветовао Престолонаследника и Пашића да примају са резервом такве вести с обзиром на њихово порекло. Осим тога рекао сам да иако су мени непозната примљена решења, ипак сматрам да у овом питању важан значај ће имати жеља самог становништва Хрватске. Ово мишљење далеко је од тога да умири овдашње политичке кругове, који се боје агитације виших сталежа, нарочито аристократије у корист независне хрватске краљевине и уверени су да ће демократија бити на страни уједињења са Србијом.

Најразумнији људи овде желе прикључење Хрватске не толико из непосредне користи, колико због штетних последица у случају оснивања нове независне државе. Они са основом упозоравају на вештачке размирице које ће се не-

избежно појавити. Прво, што ће се са народним интересима помешати и династички интереси, који се често не поклапају с њима. Као доказ томе служи данашње управљање Бугарске, Грчке и Румуније. Због тога Срби са неповерењем примају вест, да ова мисао о независности Хрватске припада Русији. Они сматрају да ће пре бити њено порекло из Италије у којој гледају по њеним тежњама наслеђеним од Аустрије силу која изазива вештачки раздор међу Словенима ради њиховог слабљења. По њиховим речима Италија исто тако као што пре Аустрија кокетира са Црном Гором. Последња не представља опасност за Италију, јер нема услова за развитак у јаку самосталну државу. Зашто, по мишљењу Срба, Италија би хтела да у подели аустриског наслеђа Црна Гора добије што више, а Србија што мање.

Мени, наравно, нису познати разлози српских страховања, али по суштини питања сматрам, да чим ћемо мање признати Италији право гласа у словенским стварима, тим ћемо се више оградити од стварања нове Аустрије на Балкану. Без обзира на несумњиве унутрашње тешкоће, које ће бити на путу прикључења Хрватске, ово је решење најбоље, јер је Србија наш природни савезник и брана против могућих будућих противника. Није у нашем интересу да је ослабимо стварањем на њеној граници нове државе, која нема никаквих права на самосталност.

Што се тиче Црне Горе, то њени односи према Србији подсећају на односе старих руских кнежевина, према великој кнежевини московској. Ако историски развитак не пође вештачким путем, то је удео Црне Горе да се споји са Србијом, и ми само можемо да желимо да до тога дође само по себи без потреса. Ово је могуће, јер су Срби готови да добро плате краљу Николи или његовим наследницима за добровољно признање неизбежне неопходности. Трећа тачка српског саопштења тиче се уласка Италије у земље са словенским становништвом.

По овом питању Престолонаследник је ових дана изјавио следеће. Талијани се са основом боје борбе са Аустријом. Аустриска флота може за кратко време да бомбардује сва важна места на јадранској обали. Зато Италија тражи острва Кварнера. Док су она у рукама Аустрије, њена флота увек ће угрожавати талијанско бродарство. Сувоземна гра-

ница Италије са Аустријом јако је утврђена. Аустриска војска ће се борити са жестином, нарочито ако се у њеним редовима буду борили Словени. Природна је онда жеља Италије да изабере Црну Гору као базу за ратне операције. Одатле је бесумње најлакше почети офанзиву. Осим тога, ако талијанске трупе уђу у Далмацију заједно са црногорским и српским трупама биће осигуране од устанка. Италија у овом смислу припрема терен на Цетињу, али је српска влада саветовала Црногорцима резервисаност. Ту исту резервисаност препоручује српска влада и Талијанској влади у питању уласка у словенске области. Срби се боје да Црногорци не попусте, а са друге стране хтели би да талијанска влада рачуна са њима. Као закључак саопштавам разговор који сам имао данас са г. Јовановићем још до примања текста саопштења. Ја сам му отворено рекао да не верујем у оставку Пашића, јер не видим разумног разлога. Сви одлично знају да не може бити ни ријечи о неком неповерењу према њему од стране Антанте. Још је мања вероватност да ће друга влада имати већи значај у Европи. За Европу је једино име Пашић, ако се не рачунају војсковође, које се не узимају у обзир у политици. Влада можда мисли да искористи узнемиреност, која се јавља у штампи ради притиска на иностранство. Лично ја мислим да ова узрујаност може заиста да буде опасна за владу, јер је лакше дати слободу узнемиреним духовима, него их после савладати. Г. Јовановић рекао ми је, да баш Пашић не повлашћује ту узрујаност, али је његов положај тежак, јер се у политичка питања мешају и лична питања. Данашња коалациона влада није хомогена. Међу њеним члановима, који не припадају странци Пашића, као и међу члановима његове странке има много њих, којима је тежак ауторитет Пашића и радо му чине неприлике. По речима г. Јовановића треба са овим да се рачуна, а ако су државе заинтересоване да на влади буде Пашић, треба да дају о томе доказа.

Несумњиво да ти парламентарни обзири објашњавају и тон српског саопштења. Не могу, а да не жалим што се Пашић није саветовао с нама, јер у том случају ја бих га упозорио на неповољан утисак, који може да изазове његова редакција.

Примите и т. д. **Трубецкој**

Бр. 57

Бр. 708. Писмени реферат Министра иностраних дела цару Николи II.

8 маја/25 априла 1915

Узимам смелост упутити Вашем Величанству поверљиво писмо посланика у Србији од 28/15 априла за бр. 18, у којем кнез Трубецкој, по речима г. Пашића, упозорава на намеру Црне Горе искористити боравак генерала Мартиновића или његовог заменика код штаба врховног главнокомандујућег у сврху одељења у случају мира црногорских интереса од српских у питању територијалних добитака.

Сравнивши ово са податцима које је саопштио наш отправник послова на Цетињу у телеграму бр. 57[1]), сматрам за дужност упозорити, да се црногорске тежње за својим претставништвом у Русији, за сада у виду ванредне војне мисије, косе са правцем руско-црногорских односа; циљ да се оделе интереси краљевине од српских, које проводи краљ Никола, може само да донесе штету југозападном словенству и сметаће тежњи Русије, да се једнокрвне државе обогате земљама и да се створи њима могућност трајног, мирног, политичког и економског развитка.

Сазонов.

Ово треба пажљиво пратити.

Царско Село 8 маја/25 априла 1915.

[1]) Телеграм од 6 маја/26 априла под бр. 57 Обнорски је предао садржај тел. војног агента Потапова. У њему Потапов саопштава, да ће генерал Мартиновић обавештавати великог кнеза Николу Николајевића „о свему, што краљ Никола сматра за неопходно да сазна његово височанство у циљу остварења плана, који је састављен од чланова црногорске династије заједно са италијанском краљицом Јеленом.“ Осим интереса црногорске династије овај план „има задатак да ојача Црну Гору, а да ослаби Србију, која иначе може у будуће да угрожава интересе Италије на Јадрану.“

У вези са овим — саопштава Потапов — сматра се потребним:

Бр. 58

Бр. 715 **Директор дипломатске канцеларије код главног стана министру иностраних дела**

Писмо **8 маја/25 априла 1915**

.....[1]) Сада су ми донели телеграм о генералу Мартиновићу, тачније текст телеграма Обнорског. Признајем да не знам како ћу реферисати начелнику штаба, који неће пристати да га покаже великом кнезу, јер се у њему помињу интриге црногорске краљевске породице. Уосталом ја ћу се старати да објасним Јанушкевићу у чему је ствар и какве све осећаје изазивају ове „комбинације" Црногораца, код Срба (на основу телеграма Трубецког), али јасно је да генерал Мартиновић долази овамо на позив самог великог кнеза (или његове жене) и да ће остати овде толико, колико жели велики кнез. А док је он овде нико не може да му омета, да обавештава његово височанство за све оно, што ће му писати црногорски краљ.

Примите и т. д.

Н. Кудашев.

---

[1]) Све до сада односи се на Галицију и околину зато то изостављамо.

„а) Добити сретства у виду кредита за војску, која би омогућила Црној Гори по завршетку рата и губитка српске војне субвенције да независно живи неколико година. б) Земље у Далмацији које ће заузети Италија у будућем рату с Аустријом, предаће се Црној Гори, а не Србији. в.) Путем одговарајућег обавештавања врховног главнокомандујућег припремити терен за што веће проширење на рачун Србије будућих граница Црне Горе."

Бр. 59

Бр. 745 Руски отправник послова на Цетињу министру иностраних дела

Телеграм бр. 65

12 маја/29 априла 1915

Строго поверљиво

У вези с предстојећим новим војним операцијама савезника, краљ Никола уручио је за шифровање генералу Потапову под својим потписом текст телеграма на име његовог височанства великог кнеза Николаја Николајевића, у коме је његово величанство изразило припремност извршити све наредбе нашег врховног главнокомандујућег, ради уједињења операција црногорске и српске војске.

Обнорски

Бр. 60

Бр. 15. Вербална нота Француског посланства у Петрограду Министру иностраних дела

Бр. 183

27/14 маја 1915

Г. Радовић, бивши претседник црногорског министарског савета, сада је послат у Париз и Лондон да издејствује нове кредите од Тројног савеза. Црна Гора без обзира што није још искористила кредит од 10 мил. франака, већ налази да је недовољан; њени делегати изјављују, да када су тражили тај кредит да су рачунали на војну помоћ Русије коју је она обећала у почетку рата и коју сада није у стању да пружи; делегати додају да је сама руска влада саветовала Црној Гори, да набави њој потребан материјал на рачун кредита који је њој стављен на расположење од стране Тројног споразума.

Због тога црногорски делегати сада траже осим кредита од 10 мил. франака допунски кредит од 26 мил. фра-

нака свега 36 мил. франака, да би могли до идућег новембра да покрију трошкове око куповања наоружања и опреме црногорске војске.

Податке које је примила француска влада од посланика на Цетињу и саопштења српске владе упозоравају на одсутност реда у организацији црногорске војске и на недостатак помоћи српској војсци, а такође нетачност и магловитост објашњавања г. Радовића — све ово побуђује француску владу да одбије ову значајну молбу.

Са своје стране британска влада објавила је своје решење, да скрати до крајних граница финансиску помоћ обећану Црној Гори. Под таквим условима Француска влада сматра, да треба да се сада придржава кредита од 10 мил. франака, на који има у принципу сагласност трију држава и да пажљиво контролише његову употребу.

Осим тога она би била благодарна императорској влади за саопштење у колико су тачне изјаве црногорских делегата поводом обећаног војног материјала од стране Русије и какво је њено мишљење о улози црногорске војске и о њеној сарадњи са српском војском.

Бр. 61

Бр. 34. Потсетна белешка руског министарства иностраних дела Француском посланику у Петрограду Палеологу

Бр. 375 30/17 маја 1915 г.

У одговору на вербалну ноту од 27/14 маја Бр. 183 Министарству иностраних дела част је известити француског посланика, да би, по мишљењу руског отправника послова и војног агента на Цетињу, кредит од 12 милиона и осим тога месечни кредит од по 1.300.000 потпуно задовољили потребе Црне Горе за време целог рата.

Заиста је црногорска влада тражила од руске владе

осим кредита и помоћ у амуницији. На жалост императорска влада није могла да изађе у сусрет последњој молби.

Због тога можда би било корисно повећати отворени кредит до 12 мил. и пружити месечни кредит у горе наведеним границама.

Што се тиче улоге црногорске војске, то је очигледно да њена сарадња са српском војском није дала очекиване резултате, али треба упозорити на то, да је у последње време краљ Никола ставио своје трупе на расположење његовом височанству великом кнезу и можемо да се надамо, да ће сарадња Црне Горе у будуће бити много осетљивија.

Министарство иностраних дела било би благодарно француском посланству, ако би оно благоизволело саопштити гледиште владе Републике на могућност будућег повећања помоћи црногорској влади.

Бр. 62

Бр. 40. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела

Телеграм бр. 85 30/17 маја 1915.

Копија у ниш.

Према поверљивим подацима мисије, која се потврђује српским послаником, црногорска влада одрекавши се под нашим утицајем од своје првобитне намере да има нарочити одред војске између Подгорице и Никшића за самосталне операције на западу или ради заузећа Скадра, води тајне преговоре са Италијом о заједничким операцијама на Јадрану, при чему је Италија предложила искрцавање.... у Антивари. Изгледа да је краљ Никола ових дана од управитеља црногорске врховне команде српског делегата Јанковића тражио издвајање на његово лично расположење одреда од 10.000. Забринути оваквим сепаратним плановима, посланик Михајловић и Јанковић обраћају се за подршку својој влади.

Обнорски.

Бр. 63

Бр. 96. Руски отправник послова на Цетињу Министру иностраних дела.

Телеграм бр. 612 — 10 јуна/28 маја 1915 год.

Војни агент, враћајући се 8 јуна (26 маја) увече у Крагујевац, одмах је предао краљевићу Александру телеграм врховног главнокомандујућег о кретању Срба у Албанију. Поводом претње генерала Јанушкевића војни агент је мишљења, да ће та мера имати резултата. Краљевић је питао Артамонова, зашто о Албанији пита војна команда, а не министарство иностраних дела. Њему је одговорено да је то војно питање. Краљевић га је молио да телеграфише врховној команди, да се снаге не одузимају од операционих трупа и да су Срби заузели само стратегијске тачке за безбедност будуће офанзиве против Аустрије. Краљевић је навео крајне тачке које су заузели Срби: Везиров Мост, Ороши, Ћафасала и Елбасан. Артамонов је био зачуђен заузећем Ороши, који се налазе на 40—60 км. од Јадранског Мора и обратио на то пажњу краљевићу. Краљевић је мишљења да Талијани и Црногорци интригују против Срба. На Цетињу се очекује долазак талијанског генерала ради преговора. Краљ Никола тражи повратак у Црну Гору 10—12 хиљада за заједничку акцију са Талијанима. Срби то за сада одбијају. Из разговора са помоћником начелника штаба војни агент закључује, да врховна команда сматра албанску операцију искључиво делом Пашића. Војни агент потврђује да се сада од главних трупа снаге у Албанију не шаљу.

Штрандман

Бр. 64

Бр. 169. Посланик у Риму Министру иностраних дела

Телеграм бр. 204 — 23/10 јуна 1915 г

Лично

Сонино гледа са неповерењем на кретање Црногораца и тврди да они иду на Скадар, и да црногорски командант трупа на Бојани изјављује да није у стању да задржи војнике, који желе да заузму Скадар. Сонино предлаже да се Црна Гора упозори на то, да ако она заузме Скадар, то ће бити лишена одређене помоћи талијанске флоте у погледу снабдевања житом. Министар иностраних дела гледа у офанзиви Црне Горе руку Аустрије са којом Црна Гора води преговоре уз учешће кнеза Петра.

Гирс

Бр. 65

Главни Генералштаб
Отсек Генерал-Квартирмајстора
Део Iог Об. Кварт.
Делапроизв. 6
16 јуна 1915 год,
№ 7617
Петроград

Поверљиво
Другом Политичком отсеку
Министарства иностр. дела
II пол отсек (пола архива)
Пример ..... т.
Прмљено
18 јуна 1915
№ 1413

Према тражењу Министарства иностраних дела од 23 маја о. г. бр. 547, отсеку Генерал-квартирмајстора част је известити II Политички отсек да је Војно министарство у току садашњег рата дало Црној Гори из артилеријских резерви и интендантске имовине следеће предмете:

1. 2000 топовских чаура за пољске хаубице (у вредности 3750 рубаља).

2. 1300 бомби за исте хаубице (у вредности 45.000 рубаља).

3. 700 шрапнела за исте топове (у вредности 21.000 рубаља).

4. 200 метара троструког конопца (вредност 50 рубаља).

5. 20.000 пољских војничких кошуља.

6. 20.000 панталона заштитне боје.

7. 40.000 пари чизама.

8. 45.000 комада шаторских крила са 7.500 комплета прибора.

Што се тиче 100.000 комплета војног одела и 30.000 пушака, који се спомињају у писму Војног министра од 19 септембра прошле године под бр. 3312, то је предвиђено да се да из резерви нашег војног плена. Скупљање и подела ових ствари међу Црногорском и Српском војском налази се у рукама Српског војног агента потпуковника Лонткијевића, од кога се очекује извештај о томе, шта је упућено у Србију а шта у Црну Гору.

Вршил. дужн. Генерал-квартирмајстора
Генерал-мајор **Леотијев**
Вршил. дужн. Деловође
Потпуковник Потпис нечитак.

Бр. 66

Бр. 237. Вице-конзул у Скадру II политичком одељку министарства иностраних дела

Извештај бр. 224

3 јула/20 јуна 1915
Веома Поверљиво

Част ми је известити Одељак, да сам овог датума под бр. 223 и 225 известио гг. императорског отправника послова у Црној Гори и посланика у Србији о следећем:

Промена стања у Северној Албанији, тј. окупација Скадра дошла је као резултат читавог низа узрока, које ћу покушати да овим објасним.

Један од узрока је потпуна државна и политичка незрелост овдашњих Албанаца; они лако потпадају утицају политичке пропаганде, наклоњени су партизанству и верској

нетрпељивости. Овакве прилике нарочито у вези са ратом појачавају стару жељу Црне Горе да прошири своју власт на Северну Албанију. Од момента ступања у рат Италије акција аустриског конзула иде за тим да се сузбија појачани утицај Италије у Албанију и да по цену окупације од стране Црне Горе и сасвим је сузбије. Осим тога постоји страховање, да се овде не појаве Срби, који би донели утицај Есада-паше или свој сопствени. После још и постоје јасне тенденције Италије, да заузме политички положај сличан аустриском. Да се потврди и горе изложено сматрам за потребно да се сваки фактор засебно прегледа.

АЛБАНЦИ. Као типичан пример албанске политичке незрелости и заосталости је верска борба између католика и муслимана, која њима затвара очи на опасност потпуног потпадања под туђу власт. Како сам већ ја јављао овдашње присталице Есад-паше, који су најмногобројнији муслимански елементи свим силама подржава свога једноверца и суплеменика Есад-пашу. У том циљу долазио је на Цетиње 21 марта тирански главар Рециб-бој и овдашњи присталица Црне Горе Ибрахим-бој Соколовић да испитају терен да ли би била могућа помоћ Црне Горе у борби Есада против његових противника. У том циљу из Скадра се упутило неколико стотина присталица Есад-паше према Гурси, после је била заузета планина Тарабош, да би присилили Бибдод-пашу да у том правцу ослободи пролаз. Дошло је до пушкарања између католика и муслимана. У оштрој форми избио је сукоб и поводом питања слободног пуштања заплењеног у Медуји црногорског жита. Осим тога у последње време се појачала борба између присталица Есад-паше и националиста, која се испољила у убиству жандармом-католиком присталице Есада и Црне Горе Николе Мираш-Љуца. Што се тиче католика, које је искоришћавала Аустрија помоћу верног јој свештенства, њихова мржња против муслимана, противно жељама Аустрије, упутила их је на помоћ Италије. У то време када су муслимани признали Есад-пашу као привременог вођу Албаније, католици су по савету талијанског конзула пристали на извесно ширење власти Есада, рачунајући да ће државе допустити да у Северној Албанији буде намесник католик Бибдод са талијан-

ским саветницима, или ће бити проглашена интернационализација ове покрајине. Видевши да њихови планови не могу да се остваре, они су решили да изаберу „мање зло“ т.ј. да приме „привремено“ (по њиховом убеђењу) покровитељство Црне Горе.

ЦРНА ГОРА. Докази што се Црна Гора није одрекла својих тежњи на заузимање Скадра потичу још од времена интернационализације овог реона и трају и сада. Од доба доласка као конзула овамо Мартиновића ова тенденција почела је да тангира чак и положај руског вице-конзула у Скадру. Као што већ знате, црногорски министри старали су се да изузму из нашег надзора овдашњу женску српску школу императорице Марије Фјодоровне; црногорски конзул настајао је да ме огради од православних сељака и месне српске општине, покушао је да ме одстрани од „мешања“ у компликована питања и спорове међу православним и иноверцима, својим радом поништио је учешће два Срба у административном савету, што сам с толиким трудом био постигао, покушао је да удаљи одавде бившег члана руског манастира архимандрита Виктора итд. Све ово се чини с циљем да православни и Албанци унапред знају да је Црна Гора већ „ante factum“ заузима положај господара и не признаје „status quo“ у Албанији.

Осим тога ставивши се одмах у опозицију према конзулском и административном савету, г. Мартиновић својим изазивајућим владањем према месном становништву желео је, по моме мишљењу, свесно да погорша и овако ненормалне албанско-црногорске односе. Он је компликовао питање преговора поводом пуштања заплењене црногорске робе у Медују. Ово последње дало је Црној Гори повода, да заузме ради осигурања транзита робе десну обалу Бојане, што је доцније опет био узрок окупације околине Скадра, а затим и самог Скадра.

Нерасположење Албанаца према Црној Гори је најглавнији узрок овог догађаја, али треба признати да је и политика г. Мартиновића несумњиво отежавала задатак конзула да на миран начин реши питање овога сукоба.

АУСТРИЈА. Тежња аустриског конзула да увуче Црногорце у Скадар била је већ примећена још до ступања Ита-

лије у рат, али, следећи наредбама своје владе, да не обоштрава талијанско-аустриске односе г. Хаља затварао је очи на поједина факта, која су служила побољшању албанско-црногорских односа, али од времена ступања Италије у рат, његов рад се састојао у томе, да распаљујући мржњу Албаноца према Црној Гори доведе у Скадар Црногорску војску и да смањи тиме утицај Италије. Приметивши жељу Италије да прошири власт Есад-паше и на Северну Албанију, г. Хаља користи верску нетрпељивост и убеђује месне католике да приме црногорску окупацију. Као резултат дошло је до тога, да католици отворе пут слободном уласку црногорске војске у Скадар, па после су и муслимани следовали њиховом примеру, изгледа после одговарајућег савета Есад-паше. Не могу а да не изнесем и свој лични утисак, да у овом питању несумњиво постоји делимични у најмању руку паралелизам делатности црногорског и аустриског конзула, јер је сваки од њих допринео компликацији питања, снабдевања животних намирница Црне Горе и тиме је убрзано непосредно мешање Црне Горе у Албанске ствари.

СРБИЈА. Како сам јављао у поверљивим депешама, да је улазак српских трупа у појединим местима Средње и Северне Албаније, изазвао страховање код Црногораца, да Срби не заузму Скадар. То је такође послужило и изговору да је неутралност Албаније погажена не само од стране Италије и Грчке, него и „браће Словена" и да су Црногорци имали право да остану у Скадру све дотле, док друге нације не напусте ову земљу. До које затегнутости већ су дошли односи Срба и Црногораца, доказује глас о једва избегнутом сукобу код Везировог Моста.

ИТАЛИЈА. Политика Италије се састоји у томе да чувајући „status quo" појача свој положај на рачун Аустрије. Као што сте могли видети из ранијих саопштења италијански конзул учинио је све да привуче на своју страну не само муслиманско него и католичко становништво. Као што смо видели његов рад није остао без резултата и само овај последњи аустриско-црногорски ударац порушио је остварење италијанског плана.

Један од решавајућих момената, који је дао повода уласку црногорске војске у Скадар, је решење муслимана

у корист увођења турског језика у администрацију и постављање гувернера муслимана по избору Есад-паше, тј. уређење које је било у корист Италије а на штету Црне Горе.

Узимајући у обзир горе наведено, по моме мишљењу јасно је зашто се Црна Гора решила на овакве несвојевремене, са овдашње тачке гледишта, мере и зашто су се оправдале речи црногорског конзула, које су Вама познате, да ће његова влада заузети Скадар па макар против воље великих сила.

Г. Ферхмин.

Бр. 67

Бр. 298. Руски отправник на Цетињу министру иностраних дела

Депеша бр. 6 — 12 јула/29 јуна 1915

М. Г. Сергије Димитријевић

Заузеће Скадра од стране Црногораца упркос саветовањима држава, изазвало је извесно незадовољство неких влада, правних и физичких лица, која су заинтересована очувањем „status quo" у Албанији, узгред речено, већ више пута гаженог у последње време другим њеним суседима осим Црне Горе.

Самовољан поступак Црне Горе благодарећи извесном паралелизму делатности аустриског и талијанског конзула у Скадру изазвао је сумње, које радо подржава овдашњи италијански посланик, да су Црногорци добили пристанак Аустрије на заузеће овога града у замену за неке гарантије од стране Црне Горе на штету савезника. Гласови о тајним преговорима црногорске владе са Аустријом заиста су се ускоро појавили у европским канцеларијама и изазвали свакојака страховања. Не улазећи у критику тих гласова, сматрам за потребно да нагласим да извесна сагласност у де-

латности горе поменутих конзула може бити објашњена и на други начин, мимо ма каквог споразума са непријатељем који би био веома ризичан за Црну Гору. Осим тога ја не видим у чему је могла допринети помоћ аустриског конзула. Као што је познато, трупе генерала Вешовића ушле су у Скадар по позиву не само католика већ и муслимана, који имају тамо већину и нису расположени према Аустрији. Муслимани највише се налазе под утицајем Есад-паше, који нема ништа са Аустријом и који је подржаван од стране Италије, Србије и Црне Горе.

Пламенац бранећи заузеће Скадра показао ми је и писмо које је примио од Есад-паше. Са овим човеком, лишеним сваког поштовања и без икаквих националних идеја, краљ Никола и његова влада већ одавно имају добре односе. У том писму он саветује Црногорце да искористе повољну ситуацију и заузму Скадар, тим пре што сам Есад не рескира да под данашњим тешким околностима следи саветима Италије и да заузме скадарски реон.

Какав је у ствари главни разлог заузећа Скадра?

Мени се чини да је први и главн разлог задоцњење француских инструкција за заједнички наш протест на Цетињу против црногорског похода у Албанију. Заиста, мој енглески и италијански колега и ја примили смо инструкције 3 јуна по старом датуму, а француски тек 13 јуна (стари календар).

Какву улогу је имало моје обраћање императорском министарству ради допунских инструкција у смислу могућности да Црногорци задрже већ заузету десну обалу Бојане — ја не знам. У сваком случају одуговлачење преговора дало је могућност Црногорцима да ступе у преговоре с албанским првацима и измамити од њих позив генералу Вешовићу да заузме Скадар.

Остало је познато. Ипак, препирка са српском врховном командом у вези са шиљањем трупа у Албанију, и недостатак организације црногорске војске, и исто тако незадовољство држава поводом гласова о преговорима црногорске владе са бившим овде војним агентом Аустрије капетаном Хубком, дају нама могућност искористити неповољан

положај црногорске владе и тражити да се у будуће поправи стање у управи и организацији трупа на положајима према непријатељу. Што се тиче даљег држања држава у овом питању, мени се чини да треба одложити коначно решење до краја рата, тим пре што за сада у ово тешко и прелазно време државе немају сигурног начина да их приморају на евакуацију заузетих области. Од држава Енглеска, као што и Русија и Француска, није заинтересована непосредно судбином Албаније и могла би да пристане под извесним условима на привремено заузеће Скадра од стране Црне Горе. Италија, која је непосредно заинтересована и која је протествовала и самостално, могла би да се привремено споразуме са Црном Гором ради осигурања својих интереса у Скадру, наиме својих школа и болница. Први корак у овоме смислу биће учињен од стране црногорске владе. Успеху ових преговора могу допринети и родбински односи дворова, као и то што Италија није имала намеру да сама освоји скадарски реон.

Као што сам већ јавио, без талијанске подршке немогућа је албанска самосталност. У изгледу је њена подела. Па зато могли би се већ и сада да утврде основни принципи ове деобе. Сада је у Скадру постављен за гувернера рођак краљевске куће војвода Божо Петровић, човек умерен и коректан и у добрим односима са краљем Виктором Емакуелом.

Као закључак хтео бих да наведем један резултат црногорске окупације, наиме боравак српских трупа на југу од црногорске зоне прима сталан карактер. Трупе, које су заузимале Елбасан и Тирану сада се крећу према Драчу.

Обухватајући Црногорце не само са истока него и са југа, Срби могу да сметају њиховим комбинацијама са Италијом на штету српства, ако би се мисао о сличном споразуму појавила код Краља Николе и неких његових саветника.

Примите и т. д.

Обнорски.

Бр. 68

Бр. 505. Руски посланик у Риму Министру иностраних дела

Телеграм бр. 301. 13 августа/31 јула 1915

Копија у Лондон и париз

Позивам се на број 484 Извољског и мој бр. 294

Бр.1

Сонино, говорећи само о тексту Греја, учинио је следеће примедбе, које је саопштио енглеском посланику. Прва тиче се Срба. Он прави разлику између територија, које ми имамо намеру да признамо Србији у зависности од тока рата. Сагласан је да гарантује Србији сав Срем и Бачку, али не Славонију, не чинећи приговор против прикључења, ако ситуација буде повољна. Он тражи да се Србији тачно назначи, која српска територија мора бити неутрализована у Далмацији, да би се избегла доцнија пребацивања Срба. Он настоји да земље јужно од Дубровника буду остављене Црној Гори и Албанији, а не Србији да би се избегао притисак Србије на Црну Гору у смислу њиховог спајања, ипак не стављајући приговор против мирног њиховог спајања у будућности.

Гирс

Бр. 69

Бр. 546. Руски посланик у Паризу министру иностраних дела

Телеграм бр. 508 — 21/8 августа 1915 године

Копија у Рим

Ваше депеше бр. 4020 и 4023 примљене су

Разговарао сам према томе са Делкасеом. Поводом Вашег мишљења да се разјасни Пашићу, да појам „Хрватска" обухвата све словенске земље, укључујући и Љубљану, које нису биле обећане Италији, он ми је рекао да се у суштини он не противи да те земље припадну Србији, али се боји, да ако се то јави Пашићу, да ће то сазнати у Риму, где ће се направити непријатан утисак баш у време, када ми очекујемо од њега решење о прекиду односа са Турском. Размислиће о томе и даће ми свој закључак. Што се тиче Албаније, Делкасе ми је потврдио, да је поручио Барреру да убеди Сонина у потребу уступка Србији у овом питању. Прочитао је телеграм из којег се види, да то Сонино категорички одбија. Делкасе мисли, да је боље засада да се не враћамо том питању, док не дође до прекида односа са Турском.

Извољски

Бр. 70

ПРОТЕСТ

ЦРНОГОРСКОГ ИЗВРШНОГ НАРОДНОГ ОДБОРА НА МЕМОРАНДУМ ЈОВАНА С. ПЛАМЕНЦА КОНФЕРЕНЦИЈИ МИРА

Влади француске републике

Париз

Извршни Народни Одбор изабран слободном вољом Велике Народне Скупштине која је једногласно на сједници од 26. новембра прошле године у Подгорици прокламовала Уједињење Црне Горе и Србије под Краљем ПЕТРОМ I КАРАЂОРЂЕВИЋЕМ као и збацивање краља Николе и његове династије с Црногорског престола узео је власт у своје руке по овлашћењу Велике Народне Скупштине, позван је да дјело уједињења Црне Горе са Србијом спроведе, те да на тај начин ишчили свака посебна суверена власт и да се образује заједничка суверена власт цијелог нашег троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца под Краљем Петром I Карађорђевићем. Такав је био дух одлуке скупштинске и ми смо ту вољу народну спроводили од дана прокламовања уједињења Црне Горе и Србије па до данас. У том свом раду ми смо поред све једнодушности народне за уједињење имали тешкоћа, јер су народно право самоопредјељења и право једног истог народа да живи у једној политичкој заједници, коју је наш народ преко Велике Народне Скупштине тако јасно и одлучно манифестовао бив. краљ Никола и званична Италија узнемиравали док нијесу најзад оружаном силом покушали у почетку јануара тек. год. да изведу превратт, који је народ савладао и то с толеранцијом како налажу и демократски принципи и људска човјечност. Ту нашу самоодбрану посматрали су француски команданти у Боки Которској, пратили су ток борбе као и наше држање према савладаним бунтовницима и агентима бив. краља Николе и Италије и ми апелујемо на суд пређашњег команданта са-

везничких трупа у Котору г. ђенерала Венела као и на садањег г. ђенерала Таона.

Ми то своје човјечно држање и сувише благо према побуњеним противницима ни даље нисмо мијењали и честе комисије моћних савезника, на име Француске у лицу г. Франше д Еспере-а, команданта свих савезничких трупа на Балкану, Америке и Енглеске у лицу њених изасланика увјериле су се о нашој легалности и толеранцији и ми њихову непристрасну оцјену мирно очекујемо.

Док ми као демократска и народна власт радимо под контролом моћних савезника и под контролом јавног мњења нашег троименог народа и свим својим радњама дајемо легалност, дотле бив. краљ Никола и Италија злочиначким радњама ремете ту легалност и насиљима и побунама хоће да компромитују наше скупе тековине, потпуно национално ослобођење, и кидање с личном владавином бив. краља Николе.

Све ово дешава се на очи велике демократије западне, која је скупом својом крвљу омогућила нашу легалну радњу, па злочиначка радња бив. краља Николе и званичне Италије погађа не само наш рад него омаловажава и скупе жртве племените Француске, Америке и Енглеске кад може с Италијом несметано проводити злочиначке планове и то из колијевке људске слободе, Француске.

Ових дана Јован Пламенац најмрачнија најмрскија политичка личност личне владавине бив. краља Николе појавио се, као бунтовник и један од главних покретача јануарске буне, у Француској ће је у својству некаквог министра предсједника збаченог краља Николе на велико запрепашћење цијелог нашег народа саслушан и на конференцији мира.

Наша праведна ствар изазивана и нарушавана Италијом и њеним ортаком бив. краљем Николом пријемом, такве једне личности као што је Јован Пламенац, од стране званичних представника моћне демократије западне погођена је. У цијелом нашем народу изазван је највећи револт што може једна тако опскурна личност, позната због мучних убистава и тровања политичких противника, прљавог трговца

под владом Аустро-Угарских војних власти у Црној Гори добити право да води спор са читавим нашим народом, чију је моралну, материјалну и умну снагу крвнички рушио, и то у Француској, која је кроз читаво столеће најплеменитију крв своје дјеце проливала само да се угуши такав тип не само у Француској, већ и у читавом цивилизованом људском друштву.

Поред све захвалности коју дугује наш народ племенитој Француској нацији, која је у друштву с Енглеском и Америком преко проливене крви својих најбољих синова извојевала за све цивилизоване народе право да се могу слободном својом вољом опредјељивати, које право и наш народ у негдашњим границама Црне Горе слободно и легално примијенио сјединивши се са једнокрвним народом у Србији, не може да не протестујемо што се на конференцији мира могла саслушати и таква једна личност као што је Јован Пламенац.

У име правде и човјечности апелујемо на г. предсједника конференције мира г. Ђ. Клемансоа да и овог пута као и увек у име племенитог Француског народа узме иницијативу код моћних савезника за заштиту наше праведне ствари, од ординарних убица тровача и издајника народних, које најеклатантније представља поред збаченог краља Николе његов министар предсједник Јован Пламенац.

У Подгорици
25 марта 1919 год.

Извршни Народни Одбор
С. Вукотић
Р. Јојић
Л. Дамјановић

Влада краља Николе у Француској, чији је предсједник био Јован С. Пламенац, а чланови др. Перо Ђ. Шоћ и Анто Гвозденовић некад. руски генерал, предала је 5 марта 1919 год. Конференцији Мира у Паризу Меморандум у коме се страшно напада српска војска, регент Александар, тадашња Југословенска влада, црногорска Велика Народна Скупштина, Извршни Народни Одбор и сви они који су се борили за остварење српских идеала.

У овом Меморандуму се каже за посланике Велике Народне Скупштине у Подгорици да: „Нико од угледних личности у Црној Гори није учествовао у Великој Народној Скупштини.“[1])

Говорећи о „директориуму“ од пет лица, како се ту назива Извршни Народни Одбор, каже за његове чланове између осталог и ово: „Лица која сачињавају тај директориум никада нијесу играла никакву улогу у политичком животу Црне Горе. Тројица од њих бјеху 1908. осуђени на робију зато што су из Биограда доносили бомбе на Цетиње и зато што су судјеловали у завјери коју властодршци српијански бјеху организовали да убију краља Николу и да изазову револуцију у земљи. Четврти члан директориума је готово неписмен, а пети је студент биоградског универзитета, без икаквих испита. Сва петорица су, разумије се, плаћени агенти српијанске владе.“[2])

На овај и овакав Меморандум. који је потписао Јован С. Пламенац као Предсједник Министарског Савјета, Министар Спољних Послова и Заступник Министра Унутрашњих Послова владе раскраља Николе, дошао је поменути Протест Извршног Народног Одбора.

Чланови Извршног Народног Одбора били су војвода Стево Вукотић, рођени брат црногорске краљице Милене; Марко Даковић, Лазар Дамјановић, Спасоје Пилетић и Ристо Јојић. Дакле све угледне и високоморалне личности, а поред тога прва четири су чланови аристократских црногорских фамилија.

---

[1]) Црна Гора пред Конференцијом Мира. Женева — 1919. Стр. 8.
[2]) На истом месту.

ДОДАТАК

Оригинална писма Кнежевића Мирка

„ЗВОНО“

Београдски лист од 16 јуна 1910

Оригинална писма Кнежевића Мирка

1910 године бавила је се на Цетињу позоришна дружина под управом Крстановића и давала своје преставе у Зетском Дому.

Млађи син Краља Николе кнежевић Мирко, смртно се заљубио у глумицу Вукосаву Крстановић и ступи с њом у интимне односе.

Глумица ове дружине Анка Степановићева била је повереник љубавном пару.

Кнежевић Мирко је за време ове своје љубавне авантуре написао преко 400 писама која је упућивао или на госпођу Крстановићку којој је тепао — Хени, или на госпођицу Анку.

Нама је дошло до руке свега 153 ових писама, а остала су још на Цетиње одузета од госпођице Степановићеве.

Свакога дана од данас доносићемо по једно писмо и то потпуно верно, како су написана, не исправљајући ни граматичке ни стилистичке погрешке.

Што у писмима не буде јасно објашњаваћемо у примедбама.

Молимо своје читаоце да не пропусте ни једно писмо да га не прочитају, јер је свако од њих пуно интересантности.

1 Писмо

Душо Хени[1])

Тек сам видијо да је твоје писмо писано лаписом[2]) одмах сам се сјетијо да си га писала на Белведеру[3]) — Дакле ја ћу мојега доброга Р.[4]) помоћи само те молим да ми кажеш колико му треба дати новаца, Врло ми је жао али пријед 22-ог Априла немогу му ништа јер још нијесам примио од оца новце.

Врло је могуће, да ћу ићи на изложбу у Париз, и донијећу Бизмарку[5]) један прстен, или наруквицу или што у томе смислу, само ми кажи шта ћу јој донијети.

Душо Хени, молим те као Бога, да се још једном састанемо, на Белведер или гдје желиш. Врло ми је мило што код тебе Љубица[6]) не долази, (да само зна Анка шта је о њој говорила Љубица). Ја бих Вам то открио само да ми обећате да нећете Р.[7]) причати, То је грозно, Душо Хени, ако ми не пошљеш длачицу задржаћу се у Васојевиће[8]) 3 мјесеца — Мара[9]) ме је много хвалила пред мојијем момком, говорила му је да сам лијеп младић (заиста нема укуса) и да сам врло паметан популаран и поштен! искала ми је слику, нијесам јој одговоријо.

Грлим све....
Књаз Мирко Петровић.

---

[1]) Вукосава Крстановићка, глумица.

[2]) плајваз.

[3]) мјесто удаљено 1—2 килом. од Цетиња одакле је леп поглед на Скадарско језеро и неки дио Црне Горе и Албаније.

[4]) Рајко Стефановић глумац.

[5]) Анку Степановићку глумицу називао је често пута именом „Бизмарк".

[6]) Љубица Душановица кројачица на Цетињу распуштеница.

[7]) Једна Област Црне Горе добила назив по племену које у њој живи.

[8]) Мара Бујдићка, глумица.

„Звоно“ од 22 августа 1910

38 писмо

Душо Хени,

Сасвијем ми је жао што ми нијеси синоћ искрено[1]) одговорила на питање. Кад је тако онда ти нећу учињети оно важно, врло важно питање. Ти ми рече да ће онај Доклесић[2]) доћи овде за светковину. Ја се надам да га нећете примати ни ти ни Анка. А ја ћу му аташирати једног мојег тајника, те тако ћу знати сваки његов корак. Душан Греговић[3]) је добар и красан момак. Ми смо с њим кумовали. Ја га много љубим и поштујем, али ријеч ти поштену дајем да више никад с њим нећу говорити ако ти њему пишеш. Заиста, душо Хени, не налазим да је лијеп с твоје стране и да је лијепо да ми причаш како пишеш Доклесићу, Греговићу и другијем. Мислиш ли да су ми пријатне онакве приче? Молим те одговори ми шта значи „Малом Феђи“. — Молим те душо пиши ми кад си из Подгорице.

Душо како си ми мила и слатка.

Никад нијеси била онако лијепа као синоћ, само што искрена нијеси била да ми дозволиш да ти Кињу-Кити пољубим.[4]) Мислиш ли да бих икаквој другој пољубио Кињу-Кити сем тебе. Нијесам никад и не бих. — *Још нијесам умијевао руку, непрестано држим прсте у уста*[5]).

Молим те реци Анки да ми често пише из Подгорице — Кажи те како желите да адресирам писма? Тек дођете тамо пишите ми. —

Одговорите ми шта знаде Петровић![6])

---

[1]) Његово често помињано искрено биће у току овог писма читаоцима потпуно јасно.

[2]) Србин Далматинац.

[3]) Греговић је доскора био црногорски отправник послова у Цариграду.

[4]) Е сад смо јасни млади књаже.

[5]) А шта ли је то Кнежевић Мирко држао синоћ у рукама, те му је тако слатко?

[6]) Глумац.

Ја ћу брзо ићи на Ловћен, а могуће је да ћу доцније и у Никшић. —

Али опет дођите пошто се вратите у оно претопло мјесто? Грлим ти руке ноге и Кињу-Кити, желим ти срећан пут и свако добро и здравље.

Твој одани **Мирко.**

П. С. Кад се повратите причаћу Вам све што сте тамо радиле, гдје сте ишле, гдје сте шетале, а с' ким говориле и т. д.

„Звоно" од 23 августа 1910
39 писмо

Душо Хени,

Ја сам увјерен да ти је непознато што се једаред десило с нашом свјештицом Миловановићком. — Кад је прије она долазила на Цетињу она је увијек с Марком Ђукановићем[1]) држала говор о једињењу Србства,[2]) једаред Стево Поповић[3]) их је затекао у башти турског посланика-министра. Знаш ли душо да је то факт о томе се много говорило. А мој отац је изгрдијо Марка због тога јер је Марко нама свој. — Дакле то је факт. Они су говорили о једињењу. Дакле ако она ишта више по сад Вами примијети, молим Вас немојте је напуштати, већ јој помените име Марка Ђукановића па ћете видјети како ће се она умирити. Кад ћете амо? Ја се надам да ћеш се задржати најмање по сата и 30 минута.

Али ми искрено,[4]) одговори на питања, која ћу ти учинити кад дођеш овде?

О душо мила како си лијепа и слатка.

Како ти је Кињу-Кити? Молим Вас дођите што прије јер мислим много с' тобом говорити, и о једињењу и о другоме. — Сасвијем ми је жао што сам рекао Анки, да се промијенила наспрам мене. — Сад се кајем и добро је молим да ми опрости. Душо, молим те немој се једити, али тако ми Бога Б. иде у Вас пречесто. Молим те немој се је-

дити, али ја ћу му наредити, да ријетко иде, јер ће се бојим се што примијетити. —

Молим те добро замоли Р. од моје стране да се чешће и тачније вића са Б. јер ћу Вам по сада још више писати. —

Ја се надам да ћемо се још који пут састати за О. Кршом.[5])

Молим те пиши ми кад би могле Ви доћи амо или за О. Кршом.

— Ја ћу Вас амо, већ од сад очекивати. Молим Вас немојте доћи главном улицом, нек Вам Р. покаже пут — Ви ћете морати доћи кроз шталу пак кроз башту и онда у ономе топломе мјесту. — Сјутра ћу надам се послати Д. К. 200 фор. да исплати Буjдић који му (тобож) подноси оставку. Карађорђевић долази у петак — Пиши ми који ће се комади играти. Имали што ново? Кад дођеш овде показаћу ти једну слику једног господина кога познајеш.

Врло је лијеп. Молим те дођи што прије, ако можеш вечерас, ја ћу те чекати. — Али молим те сјутра на сваки начин да пођеш онамо гђе смо били у нећељу. — Неће бити опасно. — ја мислим да би добро било да будем по сада хладан с' Миловановићем јер ће се они више бојати. — Ја не разумијем зашто се ти и Анка правдате с' вјештицом кад Вама говори што о мени Ви би јој морали рећи да ћете послати Д. К. код мене да ми он каже шта она говори, пак ће она ћутати.

Душо још су ми уста пуна п..... дл-ка.

— Заиста сам нервозан! Али да да нијеси тако лијепа и да те не љубим одмах бих свршио говор... — На примјер да је на мјесто тебе била која од вјештица, бих био

---

[1]) Началник грађевинског оделења у Црној Гори. Министар Унутрашњих дјела.

[2]) Ето колику пошту одаје Кнежевић Мирко највишем српском идеалу.

[3]) Бивши управник Двора Књаза Николе I.

[4]) Читаоци сигурно разуму Кнежевића искрено, те да се не би и сад објашњавало.

[5]) Орлов Крш види раније.

емјоциониран, али од страха и од смрада. — Можеш ли се примаћи 3 метра близу ..... ? Ја бих пао у несвијест — Али и она је корисна, јер од смрада мухе умирају, а преко љета има овђе млого муха.

Данас молим те дођи што прије̇д!
Најсрдачније поздрављам милу Анку,
Грлим ти руке и Кињу-Кити

Мирко.

„Звоно од 12 октобра 1910
70 писмо.

Душо моја мила!

Тако ти праведног Бога смилуј се на ме и немој ме више тирански мучити. Тако ми Бога не могу више овако. — Много бих сретнији био да данас никаквог писма нијесам примијо од тебе, него што примих оно писмо, тако хладно и обично.

Душо моја жива жељо буди милостива и великодушна пак се смилуј. Опрости ми ако сам те увриједијо. Грехота ти је да тако немилосрдно поступаш с' онијем који је на твоју ријеч и жељу оставио оца, дужност, Црногорце, војску и све само да тебе задовољим. Та ти се шалиш. Ја Анку из срца љубим као сестру јер је она неописано добра за ме, а ја никога не љубим као тебе. Најпослије зашто да ти о овоме говорим, кад сама знаш како те љубим али ти све то говориш само да ме једиш

Душо смилуј се тако ти правога Бога. —
Грлим ти златне руке

Твој **Мирко.**

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

Моле се читаоци да пре читања исправе следеће грешке:

На стр. 11 у 14 реду озго стоји савесници, а треба савезници.

На стр. 16 у 3 реду озго стоји: вада, а треба вама.

На стр. 16 у 1 реду оздо стоји Петровић, а треба Перовић.

На стр. 17 у 12 реду стоји забрањујем, а треба забрањује.

На стр. 41 у 1 реду оздо стоји Племенца, а треба Пламенца.

На стр. 44 у 2 реду озго стоји озебло, а треба озебао.

На стр. 78 у 1 реду оздо стоји рече им, а треба рече ми.

На стр. 87 у 2 реду оздо стоји Племенац, а треба Пламенац.

На стр. 96 у 12 реду оздо стоји верујемо, а треба верујмо.

На стр. 112 у 2 реду озго стоји да то, а треба за то.

На стр. 149 у 13 реду оздо стоји аустријске, а треба аустријски.

На стр. 174 у 7 реду оздо стоји завезницима, а треба савезницима.

На стр. 175 у 2 реду оздо стоји главном, а треба главног.

У првој књизи поткрале су се две крупне грешке, које тамо нису исправљене, зато их овде исправљамо:

На стр. XVIII у 14 реду оздо пише да је потпуковник Вуле Томовић био командант једног Васојевићког батаљона; а није него начелник Штаба Васојевићког Одреда.

На стр. XXXI у 11 реду озго стоји Зрно Станков Бошковић, а треба Зрно Станков Шарановић.

3-50